

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Кол жазма укугунда

ТАТЕНОВ МАРАТ БЕЙШЕНБЕКОВИЧ

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ МАМЛЕКЕТТИК БИЙЛИК ЖАНА
ЖЕРГИЛИКТҮҮ ӨЗ АЛДЫНЧА БАШКАРУУ ОРГАНДАРЫНЫН
ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНДӨГҮ КОЛЛЕГИЯЛДУУЛУК ЖАНА ЖЕКЕ
БАШЧЫЛЫК**

(конституциялык-укуктук аспект)

Адистик: 12.00.02

Конституциялык укук;

Муниципалдык укук

**Юридикалык илимдин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертация**

Бишкек – 2024

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	5
I-БАП. Коллегиалдуулук жана жеке башчылык мамлекеттик башкаруунун принциптери катары	20
1.1. Мамлекеттин коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын иштешинин тарыхый-теориялык көйгөйлөрү.....	20
1.2. Мамлекеттик органдардын түшүнүгү, белгилери жана классификациясы	44
1.3. Мамлекеттик башкаруунун принциптери катары коллегиялдуулуктун жана жеке башкаруунун укук принциптерине таасири	57
1.4. Дүйнөнүн айрым өлкөлөрүндө мамлекеттик органдардын өз ара аракеттенүү механизмдери	70
II-БАП. Мамлекеттик башкарууну ишке ашырууда коллегиялдуу жана жеке башкаруучу органдардын ролу, мааниси, аракеттенүү принциптери жана иштешинин көйгөйлөрү	89
2.1. Коллегиялдык жана жеке башкаруучу органдардын иштешиндеги мамлекеттик башкаруу	89
2.2. Мамлекеттик коллегиялдуу өкүлчүлүктүү башкаруунун рационалдуулугу жана легитимдүүлүгү	100
2.3. Мыйзамдуулук, укуктук тартип жана тартип мамлекеттик коллегиялдуу башкарууда	109
2.4. Коллегиялдуу жана жеке башкаруучу мамлекеттик башкаруунун, илимий-техникалык прогресстин жана адам укуктарынын өз ара катышы	118
2.5. Мамлекеттин формаларынын калыптанышына коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын таасири	137
III-БАП. Парламентаризмди, мыйзамдуулукту жана жарандык коомду өнүктүрүү үчүн коллегиялдуу мамлекеттик органдардын мааниси	165

3.1. Коллегиялдуу мамлекеттик башкаруу-парламентаризмдин негизи.....	165
3.2. Укуктук мамлекеттин аракеттенишинде мамлекеттин коллегиялдуу органдарынын ролу жана мааниси	177
3.3. Коллегиялдык мамлекеттик башкаруу жарандык коомдун болушунун шарты катары	187
IV-БАП. Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу органдары	197
4.1. Жогорку Кеңеш Кыргыз Республикасынын жогорку өкүлчүлүктүү жана коллегиялдуу органы катары	197
4.2. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети коллегиялдуу аткаруу орган.....	200
4.3. Кыргыз Республикасындагы коллегиялдуу сот органдары	204
4.4. Кыргызстандагы шайлоо комиссиялары коллегиялдуу орган катары	227
4.5. Жергиликтүү кеңештер Кыргыз Республикасындагы жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу органдары	234
V-БАП. Мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун жеке башкаруу органдары.....	238
5.1. Кыргыз Республикасынын Президентинин ишмердүүлүгүнүн жеке башкаруучулук принциби	238
5.2. Аткаруу бийлик органдарынын укуктук статусу	243
5.3. Кыргыз Республикасындагы биринчи инстанциядагы соттор жеке башкаруу органы катары	249
5.4. Мамлекеттик башка жеке башкаруу органдары	257
5.5. Кыргыз Республикасындагы жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу органдарынын укуктук абалы жана ыйгарым укуктары	273
КОРУТУНДУ.....	279

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР	297
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ	299

КИРИШҮҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. СССРдеги мамлекеттик бийлик кризисинен жана 1990-жылдардын ортосуна чейин мурдагы аймагында бул мамлекеттин кулашынан тартып, мамлекеттик башкаруу чөйрөсүндө изилдөөлөр жүргүзүлгөн эмес. Ошол шарттарда жана ошол интеллектуалдык атмосферада мамлекеттик башкаруу жөнүндө ой жүгүртүү ретрограддык, «советтик түшүнүктөрдүн» калдыктары, аң-сезимдин артта калуусу жана өткөндүн башка рудименттери деп эсептелген [52, 3-б]. Ошол мезгилде мамлекетке жана анын башкаруусуна карата нигилисттик мамиле, «мамлекеттен кичине», «ачык аймак» түшүнүктөрү жана менчиктештирүү, жеке менчик, эркиндик жана өз алдынча базар, экономикалык күчтөрдүн эркин оюну аркылуу өлкөнүн кризистик көйгөйлөрүн чечет деген бүтүндөй ишеним менен мүнөздөлгөн [52, 3-б]. 1990-жылдардын ортосунан тартып россиялык жана кыргызстандык окумуштуулар мамлекеттик башкаруу боюнча монографияларды, окуу китептерин, окуу куралдарын басып чыгара башташкан, бирок алардын арасында мамлекеттик башкарууда коллегиялдуулукка жана жеке башкарууга тиешелүү эмгектер болгон эмес, 1980-жылдардын экинчи жарымынан тартып бул тема боюнча корголгон диссертациялар да болгон эмес.

Саясий жана аскердик күчкө, экономиканын гүлдөшүнө, калктын жагымдуу жашоо шарттарына ой жүгүртүү жана байкоо жүргүзүү, бир өлкөлөрдө алардын укуктары менен эркиндиктеринин корголушу, мамлекеттик бийликтин кризиси, коррупция, өнүкпөгөн экономика, калктын жашоо деңгээлинин төмөндүгү жана башка мамлекеттерде адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктеринин камсыздалбагандыгы, дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүнүн конституциялык мыйзамдарын, илимий жана окуу адабияттарын жана статистикалык маалыматтарды талдоо, дүйнө өлкөлөрүндө өнүгүүдөгү прогресстин жана регрессиянын себеби мамлекеттик башкарууда коллегиялдуулук жана жеке башкаруу принциптеринин ар кандай айкалышы болуп саналат.

Мамлекеттик башкаруунун бул принциптерин талдоо көрсөткөндөй, жеке башкаруу принцибине коллегиялдуулук принциби үстөмдүк кылган учурда өлкөдө демократия, укуктук мамлекет жана жарандык коом чындап өнүгүп жатат, б.а. элдик суверенитет ишке ашырылууда, экономика өнүгүүдө, анын баары материалдык жана руханий маданиятты өркүндөтүүгө өбөлгө түзөт, адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктери камсыз кылынат жана корголот. Коллегиялдуу чечим кабыл алууда экономиканы өнүктүрүү жана коомдун жыргалчылыгын жакшыртуу экономисттер жана математиктер П. Самуэлсон, В.Парето, Н. Калдор, Дж. Хикс анын ичинде америкалык экономист жана математик, Нобель сыйлыгынын лауреаты К. Эрроу тарабынан терең изилденген жана далилденген [59, 425-435-б.б]. Коллегиялдуулук принцибинен жеке башчылык принциби жогору болгондо жогоруда аталган натыйжаларга карама-каршы кубулуштар өнүгөт: антидемократиялык саясий режим: деспоттук, тирандык, тоталитардык, авторитардык режим, таптык мамлекет, коомдун көпчүлүгүнүн кызыкчылыктары, укуктары жана эркиндиктери кысымга алынат, коомдун жашоосунун бардык чөйрөлөрүндө: саясий, экономикалык, социалдык жана руханий өнүгүүдө токтоп калуу болот, коррупция жана башка терс кесепеттер жогоруда айтылгандай өнүгөт.

Бул теманы тандоо ошондой эле мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын саясий-укуктук табиятын жетиштүү деңгээлде изилденбегендиги менен шартталган, атап айтканда азыркы учурга чейин коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын басымдуулугуна жараша дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндө ар кандай доорлордо өнүгүүнүн жана төмөндөөнүн мыйзам ченемдүүлүгү аныкталган эмес жана ачык коргологон эмес, коллегиялдуу жана жеке башкаруучу органдардын белгилери бөлүнгөн эмес, укук принциптеринин иш-аракетинин коллегиялдуулук жана жеке башчылык принциптеринен көз карандылыгы изилденген эмес, адамдын жана жарандын укуктарын камсыз кылуу жана коргоо механизмдин ишине

коллегиялдуулук принцибинин таасири изилденген эмес, демократиялык, укуктук мамлекеттин ж.б. механизмдин типтүү модели талданган эмес.

Бул көйгөйдү изилдөө биздин өлкөдө укуктук мамлекетти калыптандыруунун саясий-укуктук тенденциясына байланыштуу актуалдуу. Укуктук мамлекетте белгилүү болгондой, парламент мыйзам чыгаруучу, жогорку өкүлчүлүктүү жана коллегиялдуу орган катары мамлекеттик башкарууда маанилүү ролдордун бирин аткарышы керек. Бул тема боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүү юридикалык илимди, атап айтканда, мамлекет жана укук теориясын, конституциялык, муниципалдык укукту, административдик укукту, мамлекеттик башкаруу теориясын өнүктүрүү үчүн да зарыл. Коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдардын табиятын изилдөө жана коллегиялдуу органдардын жеке башчылыкка көзөмөл жүргүзүүсүндө алардын өз ара аракеттенүүсүн туура уюштуруу жана аларга белгилүү бир эркиндик берүү Кыргызстанда натыйжалуу жана рационалдуу мамлекеттик башкарууну колдоого мүмкүндүк берет. Ошентип, коомдун турмушунун бардык чөйрөлөрүндө: саясий, экономикалык, социалдык жана руханий маселелерди чечүүчү мамлекеттик башкарууда коллегиялдуулук принцибинин жогоруда баяндалган параметрлери бул изилдөөнү жүргүзүүнүн актуалдуулугун жана зарылдыгын көрсөтүп турат.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар, илимий мекемелер жүргүзгөн негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн темасы Кыргыз Республикасынын 2018-2040-жылдарга өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы жана Кыргызстандын калкына башкаруу формалары жана конституциялык мыйзамдардын негиздери боюнча билимдерди жайылтуу боюнча мамлекеттик долбоорлор менен байланышкан.

Изилдөөнүн максаты жана маселелери. Бул диссертациялык изилдөөнүн максаты мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын саясий-укуктук табиятын, алардын өз ара аракеттенүү ыкмаларын жана алардан келип чыккан натыйжаларды билүү, ошондой эле коомдун саясий, экономикалык, социалдык

жана руханий чөйрөлөрүндө пайда болгон көйгөйлөрдү чечүү жолдорун сунуштоо боюнча коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдардын оптималдуу өз ара аракеттенүүсүн талдоонун негизинде болуп саналат.

Диссертациялык изилдөөнүн маанилүү багыттарынын бири демократияны, элдик эгемендүүлүктү, укуктук мамлекетти, жарандык коомду, мамлекеттин экономикасын жана социалдык саясатын өнүктүрүүгө коллегиялдуулук принциби үстөмдүк кылган учурда мамлекеттик башкаруунун пайдалуу таасирин талдоо болуп саналат.

Изилдөөнүн максатына жетүү үчүн төмөнкү **маселелер** коюлган:

- мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдары жөнүндө концепцияларды - карап чыгуу;

- мамлекеттик башкаруунун принциптери катары коллегиялдуулукту жана жеке башкарууну иликтөө жана укук принциптери менен салыштырганда бул принциптердин артыкчылыктүүлугун далилдөө;

- коомдук бийликтин коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын ишмердүүлүгүнүн мүнөзүн аныктоо жана алардын белгилерин аныктоо;

- коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдардын өз ара аракеттенүү жолдорун изилдөө;

- мамлекеттик коллегиялдуу башкаруу менен элдик суверенитеттин ортосундагы байланышты аныктоо;

- коллегиялдуулук принциби үстөмдүк кылган учурда мамлекеттик башкаруу катары парламентаризмдин жана башкаруунун парламенттик формасынын негизин негиздөө;

- коллегиялдуу мамлекеттик башкаруунун укуктук мамлекеттин иштешине жагымдуу таасирин кароо;

- жарандык коомдун бар болушунда коллегиялдуулук принцибинин ролун изилдөө;

- мамлекеттин механизми бир эле учурда адамдын жана жарандын укуктарын коргоо механизми экенин негиздөө;

- Кыргыз Республикасында коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар менен аткаруу, сот органдарынын ортосунда укуктук мамлекет үчүн зарыл болгон звенонун жоктугун табуу максатында чет өлкөлөрдүн жана Кыргызстандын механизмдерин салыштыруу;

- типтүү демократиялык, укуктук мамлекеттин механизмдин өзүнүн звенолору менен моделдөө;

- мамлекеттик башкарууда коллегиялдуу жана бир баш ийүүчү органдардын ролун иликтөөгө;;

- коллегиялдуу, жеке мамлекеттик башкаруунун, илимий-техникалык прогресстин жана адам укуктарын өнүктүрүүнүн өз ара байланышын талдоо;

- өнүккөн мамлекеттин мамлекеттик саясатынын жана башкаруусунун негизин талдоо;

- мамлекеттик коллегиялдуу өкүлчүлүктүү башкаруунун рационалдуулугун жана легитимдүүлүгүн негиздөө;

- мыйзамдуулуктун, тартиптин, укуктук тартиптин жана коомдук тартиптин абалынын мамлекеттик коллегиялдуу өкүлчүлүктүү башкаруудан көз карандылыгын аныктоо;

- мамлекеттик бийликти борбордон четтетүүдө мамлекеттик түзүлүш менен мамлекеттик коллегиялдуу башкаруунун формаларынын өз ара катышын кароо;

- демократиялык режимдин коллегиялдуу мамлекеттик башкарууга жана антидемократиялык режимдин жеке мамлекеттик башкарууга көз карандылыгын иликтөө;

- Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын советтик жана постсоветтик мезгилдеги укуктук абалын кароо;

- Кыргыз Республикасында мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын өз ара аракеттенүүсүн оптималдаштырууга байланыштуу колдонуудагы мыйзамдарды өркүндөтүү боюнча сунуштарды киргизүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы ушул диссертациялык иш мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын саясий-укуктук табиятын жана алардын өз ара аракеттенүү проблемаларын изилдөөгө арналган Кыргызстандагы биринчи комплекстүү монографиялык изилдөө болуп санала тургандыгы менен аныкталат. Диссертациялык изилдөөдө укуктук мамлекетти, жарандык коомду калыптандырууда жана демократиянын иштешинде пайда болгон көйгөйлөрдүн себептери ачылып берилет жана бул себептер мамлекеттин коллегиялдуу жана жеке башкаруучу органдарынын өз ара аракеттенүүсүн туура эмес уюштуруунун негизинде келип чыгат жана бул көйгөйлөрдү чечүү жолдору берилет деп негизделет.

Ошондой эле, изилдөөнүн илимий жаңылыгы коргоого коюлган бардык жоболор, эмгекте чыгарылган жыйынтыктар, корутундулар абсолюттук түрдө жаңы экендиги менен чагылдырылат. Атап айтканда, биринчи жолу коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын беш белгиси аныкталды жана негизделди, коллегиялдуулук принциби укуктун бардык принциптерин ишке ашыруунун негизи болуп санала тургандыгы далилденди. Парламенттин болушу гана парламентаризмдин болушун билдирбейт, анткени биринчиден, мамлекеттик коллегиялдуу органдардын мамлекеттик жеке башкаруучу органдарга үстөмдүгү зарыл, экинчиден, мыйзам чыгаруу органы аткаруу жана сот бийликтерин көзөмөлдөө боюнча ыйгарым укуктарга ээ болушу керек, үчүнчүдөн, парламентаризмге тиешелүү илимий-техникалык прогресстен жана экономиканын өнүгүшүнөн кийин жетишүү мүмкүн. Азыркы демократиялык мамлекеттин механизми ошол эле учурда адамдын жана жарандын укуктарын камсыз кылуу жана коргоо механизми болуп саналат. Биргелешкен жана массалык коррупциянын негизги себептери болуп илимий-техникалык прогресстин жоктугу, өнөр жайдын жана экономиканын өнүкпөгөндүгү, ошондой эле жеке башкаруучу органдардын мамлекеттик механизмдеринин коллегиялдык механизмдерге үстөмдүгү саналат. Мыйзамдуу киреше булактарынын жоктугу же жетишсиздиги коррупциянын өнүгүшүнө өбөлгө

түзөт. Коллегиалдуу мамлекеттик башкаруу-бул жарандык коомдун жашоосунун негизи. Элдик суверенитет коллегиалдуу мамлекеттик башкаруунун алдында ишке ашырылат. Коллегиалдуу, жеке мамлекеттик башкаруу менен тиешелүү илимий-техникалык прогресстин жана адам укуктарынын абалынын ортосундагы өз ара байланыш негизделген. Кыргыз Республикасынын Конституциясында уюштуруу жана жөнгө салуу ченемдеринин ортосундагы өз ара байланыш аныкталган жана негизделген.

Диссертациялык изилдөөнүн практикалык мааниси автордун диссертацияда камтылган жоболору, корутундулары жана сунуштары, ошондой эле айрым негизги түшүнүктөрдүн такталган аныктамалары мамлекет жана укук теориясында жана мамлекеттик башкаруу теориясындагы орун алган боштуктарды толтургандыгында турат. Автор тарабынан алынган жыйынтыктар кийинки илимий изилдөөлөрдө колдонулушу мүмкүн. Жүргүзүлгөн изилдөөнүн негизги жоболору колдонуудагы мыйзамдарды оңдоодо, ошондой эле коллегиалдуу жана жеке башкаруу органдарынын укуктук статусун жана алардын өз ара аракеттенүүсүн жөнгө салуучу мыйзамдарды даярдоодо мыйзам чыгаруу практикасында эске алынышы мүмкүн.

Диссертацияда камтылган жоболор жогорку окуу жайларында жогоруда аталган дисциплиналарды окутууда, ошондой эле « конституциялык укук» , «муниципалдык укук» сыяктуу курстарда, ошондой эле аталган дисциплиналар боюнча окуу китептерин жана окуу куралдарын даярдоодо колдонулушу мүмкүн.

Диссертациялык изилдөөнүн экономикалык мааниси бул эмгекте өлкөнүн экономикасын өнүктүрүүгө багытталган мамлекеттик саясаттын жана мамлекеттик башкаруунун негиздери аныкталгандыгында чагылдырылат. Илимий-техникалык прогресс коомдун бардык чөйрөлөрүндө жана атап айтканда өнөр жай, айыл чарба, илим, билим берүү тармактарында мамлекеттик башкаруунун өзөгү болуп саналат. Коомдун байлыгынын булагы жаратылыш болуп саналат, табигый жана техникалык илимдердин жардамы менен алынган.

Экономиканын өнүгүшү үчүн илимий-техникалык прогрессти түзгөн жогорку илимий-техникалык жана илимий-өндүрүштүк потенциалдар керек.

Диссертациянын коргоого коюлган негизги жоболору.

1. Мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын белгилери аныкталган жана негизделген. Коллегиялдуу органдын белгилери болуп төмөнкүлөр саналат: 1) коллегиялдуу орган 2 же андан көп мүчөдөн турат; 2) ушул белгилердин 4-пунктунда көрсөтүлгөн органдын башчысынын ыйгарым укуктарын кошпогондо, коллегиялдуу органдын бардык мүчөлөрү өз кызмат орундарын бирдей түрдө ээлешет жана бирдей кызматтык укуктарга ээ болушат; 3) коллегиялдуу органдын башчысы бул органдын курамынан анын мүчөлөрү тарабынан шайланат жана алар тарабынан кызмат ордуна четтетилиши мүмкүн; 4) коллегиялдуу органдын жетекчиси жетекчилик кылуучу органдын ишин уюштуруу үчүн зарыл болгон уюштуруу-башкаруу мүнөзүндөгү анча чоң эмес ыйгарым укуктарга ээ жана ошол органдын мүчөлөрүнө жана ушул коллегиялдуу органдын иши менен байланышпаган башка адамдарга карата жеке тартипте укук колдонуу актыларын кабыл алууга укугу жок; 5) коллегиялдуу орган өзүнүн аймактык бөлүмчөлөрүн түзбөйт. Жеке башкаруучу орган бир нече мүчөдөн турушу мүмкүн экендигин кошпогондо, негизинен жогоруда саналып өткөн коллегиялдуу органдын мүнөздөмөлөрүнө карама-каршы көрсөткүчтөр жеке башкаруучу мамлекеттик органдын белгилери болуп саналат.

Жогоруда аталган белгилерге ылайык Кыргыз Республикасында Жогорку Кеңеш, Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети, жергиликтүү кеңештер, облустук соттор, Жогорку сот, Конституциялык сот, шайлоо комиссиялары, коллегиялдуу органдар болуп саналат; президент, аткаруу органдары Министрлер Кабинетинен тышкары, жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу органдары, биринчи инстанциядагы соттор, прокуратура органдары, Эсептөө палатасы, Акыйкатчы (Омбудсмен), Улуттук банк жеке башкаруу органдары болуп саналат.

2. Коллегиалдуу өкүлчүлүктүү башкаруу адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин камсыз кылуу сыяктуу мыйзамдуулук принцибин ишке ашырууга көмөк көрсөтөт. Калк тарабынан түзүлгөн баштапкы органдар катары коллегиалдуу өкүлчүлүктүү органдар башка органдарга караганда жоопкерчиликтүү жана жарандардын кызыкчылыктарын ишке ашырууга, укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылууга жана коргоого милдеттүү. Коллегиалдуу өкүлчүлүктүү органдардын бул функциясы аткаруу органдарынын үстүнөн контролдук ыйгарым укуктарга ээ болгондо эң жакшы өлчөмдө ишке ашырылат.

3. Коллегиалдуулук жана жеке башчылык мамлекеттик башкаруунун принциптери болуу менен укук принциптери менен байланышкан, алар да мамлекеттик жана муниципалдык органдардын ишинин негиз салуучу башталышы болуп эсептелет. Берилген принциптердин ортосунда белгилүү бир иерархия, биринчилик жана аныкталган башталыштардын ырааттуулугу бар. Коллегиалдуулук принциби тең укуктуулук принцибин ишке ашырууга өбөлгө түзөт, ал өз кезегинде адилеттүүлүктү жана укуктун бардык башка принциптерин бекитүүгө өбөлгө түзөт.

4. Башкаруунун бардык формалары эки принциптин биринин үстөмдүгүнө карата: коллегиалдуулук же бирдиктүү башкаруу эки топко бөлүнөт: 1) коллегиалдуулук принцибине негизделген башкаруу формалары: Афина Демократиялык Республикасы, Спартан аристократиялык Республикасы, Рим республикасы, феодализм доорундагы шаар-республикалар, парламенттик монархия, парламенттик республика, Париж коммунасы, советтик республика, элдик демократиялык республика, аралаш республика; 2) жеке башкаруу принцибине негизделген башкаруу формалары: байыркы Чыгыш монархиясы, Байыркы Рим монархиясы, эрте феодалдык монархия, феодалдык бөлүнүүчүлүк мезгилиндеги монархия, класстык-өкүлчүлүктүү монархия, абсолюттук монархия, дуалисттик монархия, президенттик республика.

5. Төмөнкү мыйзам ченемдүүлүк негизделген: негизинен, мамлекеттик башкарууда коллегиалдуу органдар үстөмдүк кылган өлкөлөр коомдун

жашоосунун бардык чөйрөлөрүндө өнүккөн, ал эми башкарууда жеке башкаруу органдары жогору турган мамлекеттер негизинен жогоруда аталган бардык көрсөткүчтөр боюнча артта калган өлкөлөр болуп саналат. Бул туруктуу мыйзам ченемдүүлүк адамзат тарыхында мамлекеттүүлүк пайда болгондон байкалып келет.

6. Коллегиялдуу органдардын мамлекеттик башкаруудагы үстөмдүгү мамлекеттик бийликтин борбордон четтөөсүнө алып келет жана тескерисинче жеке башкаруу органдарынын үстөмдүгү аны борбордоштурууга өбөлгө түзөт.

7. Саясий режимдин параметрлерин салыштыруу жана коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын иш-аракеттери коллегиялдуу органдардын үстөмдүгүндө демократиялык режим байкалат жана тескерисинче, коллегиялдуу органдарына жеке башкаруу органдарынын үстөмдүгүндө антидемократиялык режим жүзөгө ашырылат.

8. Парламентаризм-бул өлкөдө мамлекеттик өкүлчүлүктүү жана башка коллегиялдуу органдар: парламент, жергиликтүү кеңештер, коллегиялдуу сот жана башка органдар үстөмдүк кылган башкаруу формасы. Бардык мамлекеттик органдардын арасында парламент үстөмдүк кылат. Бир гана парламенттин болушу парламентаризмдин болушун билдирбейт, анткени биринчиден, мамлекеттик коллегиялдуу органдардын жогоруда аталган абалы жана экинчиси, мыйзам чыгаруу органынын аткаруу бийлигин жана сот бийлигин көзөмөлдөө жөндөмдүүлүгү зарыл. Парламентаризмге тиешелүү илимий-техникалык прогресстен жана экономиканын өнүгүшүнөн кийин жетишүү мүмкүн.

9. Өкүлчүлүктүү коллегиялдуу башкаруу укуктук мамлекеттин өнүгүшүнө алып келет. Легитимдүү мыйзам чыгаруу бийлиги туруктуулугу менен айырмаланган адилеттүү конституцияны кабыл алат. Ушул Конституциянын негизинде адилеттүү мыйзамдар кабыл алынат. Парламент укуктук мамлекеттин жогорку органы катары бийликти элдин каалоосу боюнча бөлүштүрүүнү жана мыйзамдардын чыныгы үстөмдүгүн камсыз кылат. Коллегиялдык органдардын үстөмдүгү катаал мыйзамдуулукка алып келет.

Бардык деңгээлдеги кеңештер элдин өкүлчүлүк органдары катары адамдын жана жарандын укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылат жана коргойт. Элдик башкаруу катары өкүлчүлүктүү коллегиялдуу башкаруу мамлекеттин жана инсандын өз ара жоопкерчилигин камсыздайт.

10. Азыркы демократиялык мамлекеттин механизми бир эле учурда адамдын жана жарандын укуктарын камсыз кылуу жана коргоо механизми болуп саналат, анткени кийинкиси мамлекеттин негизги ички функцияларынын бири болуп саналат. Адамдын жана жарандын укуктарын камсыз кылуу жана коргоо менен мамлекеттин бардык органдары алектенүүгө тийиш. Укуку ченемдеринин маңызы адамдардын укуктарын, эркиндиктерин жана милдеттерин жөнгө салууда жатат. Укук ченемдеринин негизинде жана бул ченемдерди ишке ашыруу үчүн мамлекеттин бардык органдары иштешет. Ошентип, адамдын жана жарандын укуктарын камсыз кылуу жана коргоо ишине бүтүндөй мамлекет катышат.

11. Биргелешкен жана массалык коррупциянын негизги себептери болуп илимий-техникалык прогресстин жоктугу, өнөр жайдын жана экономиканын өнүкпөгөндүгү, ошондой эле жеке башкаруу органдарынын мамлекеттик механизмдеринин коллегиялдык механизмдерге үстөмдүгү саналат. Мыйзамдуу киреше булактарынын жоктугу же жетишсиздиги коррупциянын өнүгүшүнө өбөлгө түзөт. Мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу органдарында чечимдер ушул органдардын бардык мүчөлөрү тарабынан макулдашуу жана добуш берүү жолу менен кабыл алынат, ал эми жеке башкаруу органдарында чечимдер кабыл алынып жаткан чечимдерди макулдашпаган жана добушка койбогон жеке башчы кызмат адамдары гана кабыл алынат. Чечим кабыл алуу, мисалы, документтерди, материалдык баалуулуктарды берүү, уюштуруу иш-аракеттерин жүргүзүү ж.б. боюнча жана коррупциялык иш-аракеттерди жасоо мүмкүнчүлүгү бар. Ошентип, жеке башкаруу органдары коллегиялдуу органдарга караганда коррупцияга көбүрөөк кабылышат. Коомдогу коррупциянын деңгээлин төмөндөтүү үчүн илимий-техникалык прогреске жетишүү, өнөр жайды жана

экономиканы өнүктүрүү, ошондой эле коллегиялдуу органдар жеке башкарууга үстөмдүк кылгыдай мамлекеттик механизмди реформалоо зарыл.

12. Коллегиялдуу мамлекеттик башкаруу, б.а. коллегиялдуу органдардын ыйгарым укуктарында жеке башкаруу органдарына үстөмдүгү жарандык коомдун эң негизги укугун ишке ашырат – бул жарандардын мамлекеттик бийликке жана сот адилеттигин ишке ашырууга катышуусун ишке ашырат. Жарандык коом көз карандысыз болуп саналат, башкача айтканда, ал реалдуу саясий бийликке ээ жана аны жүзөгө ашырат. Ошентип, мамлекет коомдун көзөмөлүнө алынат. Жогоруда аталган башкаруунун алдында коомдун бардык чөйрөлөрүндө: саясий, экономикалык, социалдык жана руханий плюрализм үчүн шарттар түзүлөт. Өлкөдө көп партиялуу система, менчиктин ар түрдүү формалары, мамлекеттик жана жеке коомдук жана билим берүү мекемелери ж.б. болот. Мамлекет адамдын жана жарандын укуктук ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө жана муктаждыктарын канааттандырууга багытталган бардык укуктарын жана эркиндиктерин ишке ашырат. Жарандык коомдо бардык жарандар бири-бирине тең жана тең укуктуу мүчөлөрдөн турган коллегиялдуу органдар өлкөдө үстөмдүк кылышат жана бул принципти коомдун бардык чөйрөлөрүндө ишке ашырышат.

13. Элдик суверенитет – мамлекеттик бийликти элдин аткаруу жана сот органдарын түзүүчү жана көзөмөлдөгөн өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдар аркылуу ишке ашыруусу. Эл коомдун жана мамлекеттин иштерин башкарууга иш жүзүндө катышат, ал эми бардык мамлекеттик бийлик структуралары алмаштырылат, көзөмөлдөнөт жана коом алдында отчет берет. Элдик суверенитеттин тушунда эл мамлекеттик бийликтин булагы жана суверенитеттин алып жүрүүчүсү деген жобо чындап ишке ашат. Элдик суверенитеттин мааниси демократия түшүнүгүнө окшош. Элдик суверенитетти ишке ашыруу үчүн коом өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдардан тышкары мамлекеттик бийликти түздөн-түз шайлоолор, референдумдар жана коомдук чогулуштар аркылуу ишке ашыруусу зарыл. Көптөгөн өлкөлөрдө конституцияларда демократизм принциби жарыяланган, бирок чындыгында

демократия жана элдик суверенитет ишке ашкан эмес. Элдик суверенитет ишке ашырылышы үчүн мамлекеттин механизми керек, анда коллегиялдуу мамлекеттик жана муниципалдык органдардын үстөмдүгү ишке ашырылып, ага жеке башкаруу органдары баш ийет.

14. Коллегиялдык, жеке башчылык мамлекеттик башкаруунун жана тиешелүү илимий-техникалык прогресстин жана адам укуктарынын абалынын ортосунда өз ара байланыш бар. Жогорку илимий-техникалык прогресс коллегиялдуу башкаруу аркылуу ишке ашырылып, адам укуктары талаптагыдай камсыз кылынган өнөр жайы өнүккөн өлкөлөрдө, өнөр жайы өнүкпөгөн өлкөлөрдө бир тараптуу башкаруу ишке ашырылат жана ага ылайык адам укуктары камсыз кылынбайт. Өлкөдө коллегиялдуу мамлекеттик башкарууну калыптандыруу үчүн, биринчиден, илимий-техникалык прогрессти түзгөн илимий-техникалык жана илимий-өндүрүштүк деңгээлди жогорулатуу, экинчиден, тиешелүү мыйзамдарды өзгөртүү зарыл. Илимий-техникалык прогресс ийгиликтүү мамлекеттик саясаттын жана мамлекеттик башкаруунун негизи болуп саналат. Мамлекеттик жеке башкаруунун алдында өлкөнү өнүктүрүү мүмкүн, бирок табигый, техникалык илимдерди, техниканы, технологияларды жана тиешелүү түрдө өнөр жайды өнүктүрүү шартында. Ошентип, «Илим жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 5-беренесине төмөнкүдөй мазмундагы 8-пункт түрүндө: «табигый жана техникалык илимдерди жана илимий-техникалык ишмердүүлүктү өнүктүрүүгө колдоо көрсөтүү» жана «Билим берүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 8-беренесинин 4-бөлүгүнө төмөнкүдөй мазмундагы 16-1-пункт түрүндө: «илимди жана илимий-техникалык ишмердикти өнүктүрүү үчүн негизди даярдоо» деген толуктоолорду киргизүү негиздүү.

15. Чыныгы адам укуктары-бул анын жеке мүмкүнчүлүгү жана башка адамдардын укуктарын камсыз кылуу мүмкүнчүлүгү. Бул учурда адам укуктары формалдуу, табигый жана техникалык илимдердин көз карашынан каралат. Ушул көз караштан алганда, адамдын материалдык эмес жана материалдык укуктары жөнүндөгү түшүнүктөр негизделген.

16. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 1,2 бөлүмүндөгү: конституциялык түзүлүштүн негиздери, адамдын жана жарандын укуктары жана эркиндиктери, укуктук ченемдери уюштуруучу же ченем-принциптер болуп саналат. Кыргызстандын Негизги мыйзамынын калган 3-5-бөлүмдөрүндө: Президент, мыйзам чыгаруу бийлиги, аткаруу бийлиги, сот бийлиги, башка мамлекеттик органдар, жергиликтүү өз алдынча башкаруу, Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүү тартиби жөнгө салуучу болуп саналат, анткени бул ченемдерде мамлекеттик жана муниципалдык органдардын ыйгарым укуктары түздөн-түз көрсөтүлгөн. 1,2 бөлүмдө каралган ченемдерди ишке ашыруу Конституциянын 3-5-бөлүмдөрүндө камтылган ченемдерди ишке ашырууга ылайык болот. Ошентип, уюштуруучу жана жөнгө салуучу ченемдеринин маалыматтарынын арасында жөнгө салуу ченемдери басымдуулук кылат. Мындан төмөнкүдөй тыянак чыгарууга болот: ар кандай Конституцияда мамлекеттик органдардын укуктук абалын жөнгө салуучу ченемдер башкы болуп эсептелет, анткени коллегиялдуу же жеке башчылык деп эсептелген тигил же бул органга канча жана кандай ыйгарым укуктар өткөрүлүп берилгендигинен жана алар өз ыйгарым укуктарын кантип ишке ашыргандыгынан мамлекеттик түзүлүштүн негиздерин жана адамдын жана жарандын укуктук абалын жөнгө салуучу Конституциянын ченемдерин ишке ашыруу көз каранды. Демек, Кыргыз Республикасынын Конституциясында биз караган жөнгө салуу ченемдери башкы, ал эми уюштуруучу ченемдер жөнгө салуучу ченемдерге көз каранды болуп саналат.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Диссертация изденүүчүнүн жеке өзү аткарган илимий изилдөөсү болуп саналат, анын жүрүшүндө мамлекеттин коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын белгилери, укуктук абалы жана алардын иштөөсүнүн көйгөйлөрү изилденет. Диссертант тарабынан диссертациянын темасы, анын объектиси жана предмети өз алдынча аныкталган, изилдөөнүн максаттары жана милдеттери түзүлгөн, илимий жаңылыгы аныкталган жана диссертациянын коргоого коюлган жоболору чыгарылган.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы. Изилдөөнүн негизги жоболору автор тарабынан эл аралык, республикалык жана аймактык илимий-практикалык конференцияларда баяндалган. Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары илимий басылмаларда, анын ичинде ЖАКтын тизмесинде сунушталган рецензияланган алдыңкы илимий журналдарда чагылдырылган жана ошондой эле автор тарабынан: «Коллегиялдуу мамлекеттик башкаруу. Укуктук мамлекеттин жана жарандык коомдун негизи» монографиясын даярдоодо пайдаланылган.

Диссертациялык изилдөөнүн жүрүшүндө алынган тыянактар жана сунуштар Ош мамлекеттик университетинин юридика факультетинин «конституциялык укук», «муниципалдык укук» дисциплиналарын окутуу үчүн окуу процессине киргизилген жана диссертант тарабынан жогоруда аталган курстар боюнча лекцияларды окууда жана практикалык сабактарды өткөрүүдө колдонулган.

Диссертациянын басылмаларда толук чагылдырылышы.

Диссертациянын негизги жоболору жана корутундулары алтымыш илимий макалада жана бир монографияда баяндалган. Элүү макала Кыргыз Республикасынын ЖАК тарабынан сунушталган басылмаларда жарыяланган. Жыйырма макала чет элдик илимий басылмаларда, алардын ону РИНЦ индекстөө системасына кирген журналдарда жарыяланган. Бир макала Скопус индекстөө системасына кирген журналда жарыяланган. Он беш макала Кыргыз Республикасынын РИНЦ индекстөө системасына кирген журналдарында жарыяланган.

Диссертациянын мазмуну жана көлөмү. Диссертация киришүүдөн, алты баптан, 23 бөлүмдөн(бөлүмчөдөн), корутундудан, практикалык сунуштардан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациянын көлөмү 323 бет.

I-БАП. Коллегиалдуулук жана жеке башчылык мамлекеттик башкаруунун принциптери катары

1.1. Мамлекеттин коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын иштешинин тарыхый-теориялык көйгөйлөрү

Алгачкы-жамааттык түзүлүштө, мамлекеттүүлүк жок кезде коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдары болгон. Мамлекетке чейинки коомдогу коллегиялдуу орган коомдун бардык жашы жеткен мүчөлөрүнүн чогулушу, жеке башчылык органдар жыйын тарабынан шайланган уруу башчылар, аскер башчылары болгон. Коомдук өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын пайда болуу жана иштөө процесси алгачкы жамааттык тартиптин катаал шарттарында жашоонун өзү тарабынан жазылган. Турмуш ишмердүүлүгүнүн бардык стратегиялык, негизги маселелерин бүткүл уруу биргелешип чечкен, антпесе коомчулук ошол катаал турмуштук шарттарда жок болуп кетүү коркунучуна дуушар болгон, ал эми анча маанилүү эмес жана тактикалык милдеттер тиешелүүлүгүнө ылайык уруу башчылар жана аскер башчылары тарабынан чечилген.

Мамлекеттин пайда болушу менен коомдук өз алдынча башкаруунун бул уруулук органдары ишмердүүлүктүн коллегиялдуу же болбосо жеке башчылык мүнөзүн сактап калуу менен акырындык менен мамлекеттик органдарга трансформацияланган. Мамлекет жана укук теориясында мамлекеттин пайда болушунун эки негизги жолу бар: батыш (европалык) жана чыгыш (азиялык өндүрүш ыкмасы). Батыш жолу менен мамлекеттер пайда болгондо – бул Байыркы Грецияда жана Байыркы Римде мамлекеттүүлүктүн калыптанышы, мамлекеттик механизмде коллегиялдуу органдар чоң роль ойногон. Бул мамлекеттерде өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдар аркылуу ишке ашырылуучу өкүлчүлүктүү демократия биринчи жолу өнүккөн. Мыйзам чыгаруучу гана эмес, аткаруу жана сот органдары да коллегиялдуу болгон. Мамлекеттердин пайда болушунун чыгыш жолу боюнча менен коллегиялдуу органдардын мааниси маанисиз болуп калды же алар таптакыр иштебей калды,

натыйжада чыгыш мамлекеттеринин абсолюттук көпчүлүгүндө чыгыш деспотиясы деп аталган саясий бийликти жүзөгө ашыруунун антидемократиялык, ырайымсыз каражаттарын жана ыкмаларын колдонгон жалгыз башкаруучунун башкаруусу өнүгө баштады. Байыркы Римде, империянын мезгилинде, принципиалдуу этап башталгандан баштап, жеке башчылык принциби Рим мамлекетин башкарууда коллегиялдуулук принцибине үстөмдүк кыла баштаган. Доминат мезгилинде император Римдин толук жалгыз башкаруучусу болуп калат. Б.з. 476-жылы Батыш Рим империясынын кулашы менен Орто кылымдар башталат. Бул доордо мамлекеттердин басымдуу көпчүлүгүндө бирдиктүү башкарууга негизделген башкаруунун монархиялык формасы болгон. Европанын Генуя, Венеция, Флоренция, Любек, Новгород, Псков жана башка эркин шаарларында гана көз карандысыз республикалар болгон, мында коллегиялдуу органдар шаарды башкарууда маанилүү роль ойногон. XIII-кылымдан мүлктүк-өкүлчүлүк институттары түзүлүп, монархтын ыйгарым укуктары чектелип турганда, мүлктүк-өкүлчүлүктүү монархия өнүгө баштаган. Англияда 1265-жылы парламент, 1302-жылы Францияда Генералдык штаттар түзүлгөн, Польша-Литва Шериктештигинде XVI-XVIII-кылымга чейин Сейм иштеген, Орус падышачылыгында Земский собору XVI-кылымдын ортосунан XVII - кылымдын аягына чейин 1302-жылы түзүлгөн. Россия падышачылыгындагы Земский собор монархтын тушунда кеңешүүчү ролду аткарганын белгилей кетүү керек. XVII-кылымдагы буржуазиялык революциянын натыйжасында Англияда парламенттик монархия жогорку мамлекеттик бийликти жүзөгө ашырууда өкүлчүлүктүү, коллегиялдуу орган – парламенттин жетектөөчү ролу астында мамлекеттик башкаруу формасы катары туруктуу орноду. Бул окуядан бир кылым өткөндөн кийин, XVIII-кылымдын аягында АКШ менен Францияда да буржуазиялык-демократиялык революциялар болуп, мамлекеттик коллегиялдуу башкаруусу бар республикалардын түзүлүшүнө алып келген. Кийин XIX-XX -кылымдарда Батыш Европа өлкөлөрүндө, Японияда, Австралияда, Жаңы Зеландияда жана башка кээ бир өлкөлөрдө парламентаризм

мамлекеттик механизмде парламенттин үстөмдүк кылган абалда менен башкаруу формасы катары өнүккөн.

XX-кылымда социалисттик өлкөлөр пайда болуп, өнүгүп, анда кеңештердин бийлиги өкүлчүлүктүү, коллегиялдуу органдар катары таанылат жана жүзөгө ашырылат, бирок жалгыз Коммунисттик партиянын жетектөөчү ролу астында. Өнүккөн капиталисттик өлкөлөргө социалисттик өлкөлөр каршы турган биполярдуу дүйнөнүн мезгилинде, бул өлкөлөрдөн башка капиталисттик же социалисттик өнүгүү жолун тандап алган өнүгүп келе жаткан өлкөлөр болгон. 1980-жылдардын аягында, 1990-жылдары өлкөлөрдүн социалисттик системасынын кыйрашы менен дүйнөдө бир нече гана социалисттик өлкөлөр калган. Өнүгүп келе жаткан же үчүнчү дүйнө деп аталган өлкөлөрдө учурда мамлекеттик башкарууда жеке башкаруучу органдарынын артыкчылыгы менен башкаруунун республикалык же монархиялык формасы жүзөгө ашырылууда.

Мамлекеттердин түзүлүшүнөн тартып мамлекеттин механизми өнүккөн жана татаалдашкан, жаңы органдар пайда болгон, мурдагы органдар аткарган функцияларына ылайык өзүнчө мекемелерге бөлүнгөн. Коллегиялдуу жана бирдиктүү органдар жогоруда айтылгандай эволюциялык жана революциялык жол менен өнүккөн. Мамлекеттин бул органдары элдин, мамлекеттик органдардын, жогорку рангдагы коомдук ишмерлердин жана мамлекеттик чиновниктердин каалоосу боюнча түзүлгөн же тигил же бул ыйгарым укуктарга ээ болгон. Мамлекеттик органдарды түзүү процесси адамзаттын мурдагы тажрыйбасына, ошондой эле мамлекеттик, коомдук ишмерлердин, юристтердин, философтордун жана башка окумуштуулардын эмпирикалык жана теориялык изилдөөлөрүнө негизделген.

Мамлекеттик жана коомдук башкаруунун өнүгүшү менен катар бул институттар жөнүндөгү доктриналар да өнүккөн. Байыркы философтор жана юристтер Платон, Аристотель, Цицерон жана башкалар мамлекет жана анын формалары жөнүндө эмгектеринде чагылдырышкан. Антикалык доордун эн улуу ойчулдарынын бири Платон, мисалы, «идеалдуу мамлекетти» башкаруунун идеалдуу формасы, «мыктылар жана ак-сөөктөр» «азчылыктын

мыйзамдуу бийлиги» - аристократия- деп эсептеген. Мындан тышкары, алардан «мыйзамдуу монархия» деп эсептелген — падышалык бийлик жана «мыйзамсыз» — олигархия айырмаланган жана бөлүнгөн. Платон мамлекеттик турмуштун динамикасы жана адам табиятынын, анын формаларынын бузулушунан улам өзгөрүү жөнүндө бүтүндөй окууну жараткан. Бул окуу боюнча идеалдуу мамлекет жана анын аристократиялык формасы түбөлүктүү эмес. Мамлекет деградацияга учурап, ага карата формаларын ошол эле багытта өзгөртө алат.

Жерге жеке менчиктин пайда болушуна жана эркин адамдардын кулга айланышына алып келген аристократия тимократия деп аталган нерсеге айланышы мүмкүн. Акыркысы критск-спартандык типтеги мамлекетти, эң күчтүү жоокерлердин үстөмдүгүн көрсөтүп, бара-бара олигархияга айланып кетиши мүмкүн. Олигархия, мүлктүк цензге жана аз гана байлардын бийлигине негизделген система катары демократияга айланат. Акыры, демократия, элдин бийлиги катары жана эл үчүн, акыркысынын эркиндикке мас болуп, «суюлтулбастан», тескерисинче, зулумдукка айланып кетиши мүмкүн. Бул мамлекеттин эң начар формасы, анда өзүм билемдик, зордук-зомбулук, жалпы элдин укуксуз башкаруусу өкүм сүрөт. Мамлекет башчысы-тиран, бийликти элдин атынан жана «элдин коргоочусу» катары басып алат .

Платондун шакирти жана ошол эле учурда анын сынчысы болгон Аристотель да мамлекеттин формаларынын көп түрдүүлүгү жөнүндөгү көз карашын өнүктүрдү. Мамлекеттин формасын мамлекеттеги жогорку бийлик тарабынан персоналдашкан система катары карап, Аристотель аны башкаруучулардын санына жараша (бир, аз же көпчүлүк), монархия, аристократия же саясий-демократия деп аныктаган. Мамлекеттин бул формаларын ал «туура» деп эсептеген, анткени аларда башкаруучулардын жалпы пайдасы көрүнүп турган. Бул “туура» формалардын ар бири оңой эле бурмаланып, тиешелүү “туура эмес» формаларга – тиранияга, олигархияга же охлократияга айланышы мүмкүн. Аристотелдин пикири боюнча башкаруучулар «туура эмес» формаларды жеке максаттар үчүн гана колдонушкан.

Мамлекеттик формаларды изилдөөдө байыркы грек ой жүгүртүүсүнүн салттары Байыркы Римде да өнүккөн. Цицерон (б. з. ч. 106-43-ж.), мисалы, башкаруучулардын санына жараша мамлекеттин үч жөнөкөй формасын (падыша бийлиги – монархия, оптиматтардын бийлиги – аристократия жана элдик бийлик – демократия) жана аралаш формасын ажыраткан.

Жогорку бийлик бир адамдын колунда болгондо, деп жазган ал, биз мамлекеттин мындай формасын «падышалык бийлик» деп атайбыз. Ал шайланган адамдардын колунда болгондо, «бул жарандык жамаат» оптимисттердин каалоосу менен башкарылат. Элдик (анткени ал ушундай деп аталат) баары элдин колунда болгон жамаат». Монарх бул учурда бир баш ийүүчү орган болуп саналат, элдин өкүлчүлүктүү органдары – коллегиялдуу органдар, оптимат – аристократтардын органдары коллегиялдуу да, жеке башкаруу да болушу мүмкүн.

Мамлекеттин тигил же бул жөнөкөй формасын бурмалап, бузулуп кетүүсүнө жол бербөө үчүн улуу римдик чечен жана мамлекеттик ишмер жогоруда айтылган бардык жөнөкөй формалардын оң белгилеринин обочолонуп, аралашуусунан келип чыккан аралаш форманы колдонууну сунуш кылган. Цицерон Платон жана Аристотель менен салыштырып, башкаруунун эң жакшы формасы маселеси боюнча «алтын орто» деп аталган нерсени табууга аракет кылган жана бул маселе боюнча анын көз карашы парламенттик монархиянын азыркы концепциясы менен дал келет, ал ийгиликтүү түрдө Улуу Британия, Япония, Швеция, Испания, Норвегия, Бельгия ж.б. сыяктуу эң өнүккөн өлкөлөрдө иштейт. Мисалы, Улуу Британияда монарх формалдуу болсо да аткаруу бийлигин, аристократтар Лорддор палатасын, эл өкүлдөрү Общиналар палатасын түзөт. Аристократтар жана эл өкүлдөрү билимине, кесиптик, моралдык жана башка сапаттарына ылайык аткаруу, сот бийлик органдарында, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарында ж. б. иштей алышат.

Орто кылымдарда Европада мүлктүк -өкүлчүлүк мекемелеринин жана парламенттердин пайда болушу менен калктын кеңири катмарынын каалоосу

боюнча болуп жаткан мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот ыйгарым укуктарына жараша мамлекеттик органдардын сапаттык жаңы обочолонушун сүрөттөгөн бийликти бөлүштүрүү теориясы калыптана жана өнүгө баштайт. Бийлик бутактарынын бөлүнүшү менен жаңы коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдары пайда болот. Байыркы дүйнөдө мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот органдары болгонуна карабастан, монархиянын шартында алар монархтын эркин билдиришкен.

Революцияга чейинки Россияда, мамлекеттик, коомдук ишмерлердин жана окумуштуулардын эч ким мамлекеттик башкаруу же коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын укуктук статусу коллегиялдуу жана жеке башкаруу негиздерин изилдөө менен алектенген эмес, ошондой эле укуктук мамлекет, өкүлчүлүктүү башкаруу, конституционализм, элдик суверенитет жөнүндө жалпы идеяларды каралган. Бул түшүнүктөрдү карап көрөлү.

Россияда XIX -кылымдын башында Россияда М.М. Сперанский акыр аягында конституциялык мамлекет болууга тийиш болгон укуктук мамлекетти түзүү зарылчылыгы жөнүндө айтат. Сперанский мамлекеттик бийликтин акылга сыярлык түзүлүшүн анын үч бутакка: мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийлигине, автократиялык форманы сактоо менен бөлүштүрүүдөн көрөт. Ал калкты (жеке эркин, анын ичинде мамлекеттик дыйкандарды, мүлк цензи бар болсо) төрт баскычтуу шайлоо системасынын негизинде мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийлигине түздөн — түз катышууга тартууну сунуштайт (волостной — округдук губерниялык-Мамлекеттик дума). Ал мамлекеттик бийликти борбордон ажыратууга чакырат. Мамлекеттик дума, анын пикири боюнча, элдин муктаждыктары жөнүндө гана түшүнүк берүүгө жана аткаруу бийлигин көзөмөлдөөнү жүзөгө ашырууга багытталган. Аткаруу бийлиги башкармалар тарабынан, ал эми эң жогорку деңгээлде император өзү түзгөн министрликтер тарабынан көрсөтүлөт. Министрлер мыйзамсыз иш-аракеттерди жокко чыгарууну сурануу укугуна ээ болгон Мамлекеттик Думанын алдында жоопкерчилик тартышы керек болгон. Бул Сперанскийдин принципалдуу жаңы мамилеси, чиновниктерди борборго да, жер-жерлерде да коомдук

пикирдин көзөмөлүнө алуу аракетинде айтылган. Бийликтин сот бутагы шайланган судьялардан турган жана сот арачыларынын катышуусунда иш алып барган облустук, округдук жана губерниялык соттор тарабынан көрсөтүлүшү керек [210].

XIX -кылымдын аягы жана XX-кылымдын башында Россияда бул автократиялык өлкөдө конституционализмдин, мыйзамдуулуктун жана жарандык коомдун калыптанышы жөнүндөгү пикирлер коомдук-саясий чөйрөдө жана илимий чөйрөдө актуалдаштырылды. 1892-жылы мамлекеттик укуктун атактуу теоретиги Н.М. Коркунов бул маселе боюнча төмөнкүдөй ойду айтты: «азыркы учурда орус коомунун жарандык эркиндик укуктарын камсыз кылуу маселеси катары реформаны талап кылган, кечиктирилгис маселе жок» [88, б. 316].

Конституционализмдин жана укуктук мамлекеттин калыптанышынын жана өнүгүшүнүн саясий-укуктук көйгөйлөрү менен XX-кылымдын башында С.А. Котляревский (1873-1939 – жж.), В.М. Гессен (1868-1920-жж.), Ф.Ф. Кокошкин (1871-1918-жж.) сыяктуу россиялык укуктук идеялардын белгилүү өкүлдөрү алектенишкен.

Котляревский укук жаатындагы теориялык изилдөөлөрдү коомдук жана саясий ишмердүүлүк менен айкалыштырган. Ал юрист-мамлекет таануучу жана тарыхчы болгон, ошол эле учурда коомдук ишмер жана публицист болгон, элдик Эркиндик партиясынын мүчөсү болгон, Мамлекеттик Думанын биринчи чакырылышынын депутаты болгон. Котляревский либералдуу жана укуктук мамлекеттин жактоочусу болгон. Ал «саясий эркиндиксиз Россиянын материалдык жана руханий күчтөрү өсө албайт»деп айткан [174, 353-б]. Изилдөөчү мамлекеттин жана укуктун өнүгүү тарыхын укук үстөмдүгүнүн идеалдарын орнотуу боюнча адамзаттын кыялын ишке ашыруунун узак жана ырааттуу процесси катары көрсөткөн. Адамдын эркинин жана акылынын бул умтулуусу, анын ою боюнча, «... кылымдар бою укук издөө сыяктуу өттү ... - бирде чөгүп, бирде көтөрүлүп, эч качан өлбөйт: ал камтылган саясий жана коомдук формалар гана өлөт жана жок болот»[89, 332-б].

С. А. Котляревскийдин пикири боюнча Конституциялык мамлекет-бул саясий бийликтин уюму, анда « «саясий өзүн өзү аныктоо бүтүндөй элге таандык», б.а. мамлекетте саясий бийликти бүткүл элдин эркине ылайык жүзөгө ашыруу. Укуктук мамлекеттин факторлорунун бири, ал «мамлекет менен укуктун салыштырмалуу көз карандысыздыгы» көрүнүп турат. [90, 23-б].

С. А. Котляревскийдин ырастоосу боюнча «конституциялык « жана» укуктук «мамлекет деген түшүнүктөр ар түрдүү болгон, ошондуктан ал айрым чет өлкөлүк жана россиялык мамлекет таануучулар (Ф.Ф. Кокошкин, в. м. Гессен, Н. И. Лазаревский) тарабынан алардын окшоштугуна каршы чыккан, бирок «конституциялык түзүлүштү жүзөгө ашыруу - анын пикири боюнча - анын зарыл өбөлгөсүн билдирген» [89, 118-б]. Ал укуктук мамлекет « мамлекеттик түзүлүштө жана ишмердүүлүктө сакталып калган белгилүү бир бурулушту, умтулууну гана билдирет деп эсептеген. Укуктук мамлекет идеялардын, бирок идеялардын, дайыма ишке ашырылуучу жана өзгөрүүчү фактылар дүйнөсүн билдирет» [89,301-б.]. Бул жагынан алганда аны конституциялык мамлекетке теңдештирүү коюу мүмкүн эмес. Мыйзам үстөмдүгү конституциялык түзүлүш аркылуу гана ишке ашат.[91,34-б].

Котляревский конституциялык жана укуктук мамлекеттин белгилерин так көрсөткөн. Ошентип, конституциялык мамлекеттин негизги белгилерине ал элдик суверенитетти, өкүлчүлүктүү башкарууну, федерализмди, бийликти бөлүштүрүүнү, адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин камтыган. Укуктук мамлекетти аныктоонун маанилүү критерийлери адилеттүүлүк, укуктун үстөмдүгү, мыйзамдуулук, укук тартиби болуп эсептелет.

С. А. Котляревский Батышта конституциялык мамлекетти куруу тажрыйбасын, башкаруу формаларынын типологиясын жана чектелген монархиянын саясий-укуктук табиятын изилдөөнүн негизинде Россияда автократиянын ордуна император окторлогон конституция боюнча Конституциялык монархияны түзүүнү сунуш кылган.

Мамлекеттин саясий өнүгүүсү белгилүү коомдук жана саясий ишмер, укук доктору В.М.Гессендин пикири боюнча, класстык коомдон жарандык коомго, тиешелүүлүгүнө ылайык абсолютизмден конституциялык монархияга өтүү катары аныкталган. В. М. Гессен радикалдуу конституциялык реформалардын жактоочусу болгон. 1905-1907 – жылдардагы революция учурунда ал учурдагы актуалдуу «Заманбап конституциялар: учурдагы конституциялык актылардын жыйнагы» аттуу чыгарма жазган, ал алдыңкы коомдук жана саясий ишмерлердин столуна ылайыкталган китеп сыяктуу болгон. Окумуштуунун башка олуттуу эмгектери: «Конституциялык мамлекеттин теориясы», «Укуктук мамлекет жөнүндө», «Чек жерде».

В. М. Гессендин эмгектери анын илимий ишмердүүлүгүнүн негизги багыттарынын бири укуктук мамлекеттин калыптануу жана иштөө көйгөйлөрүн изилдөө болгонун тастыктайт. Акыркысын ал демократияга негизделген парламенттик система катары көрсөткөн:»укуктук мамлекет деп аталат-ал өз ишмердүүлүгүндө, өкмөттүк жана соттук функцияларды жүзөгө ашырууда укук менен байланышкан жана чектелген, укуктун астында турат, анын сыртында жана үстүндө эмес» [46, б. 289]. Мыйзамдын артыкчылыгы башкаруунун өкүлчүлүктүү формасын жүзөгө ашырууда гана мүмкүн болот, аны парламент элдин кызыкчылыктарын жана муктаждыктарын ишке ашыруу катары түшүнгөн. В. М. Гессен укуктук жана конституциялык мамлекетти «конституциялык мамлекет гана укуктук мамлекет болуп саналат. Укуктук жана конституциялык мамлекет синонимдер»-деп аныктаган [65,19-б].

Коомдук ишмер жана окумуштуу катары Ф.Ф. Кокошкин укуктун курч маселелер: жалпы шайлоо укугунун негизинде элдик өкүлчүлүктү уюштуруу, автономия, борбордон четтетүү жана жалпысынан федерализм көйгөйлөрү боюнча чыгып сүйлөгөн [113, 60-б].

Укуктук мамлекет институту Ф.Ф. Кокошкин үчүн негизги изилдөө объектиси болуп калды. Укуктук мамлекетте, анын пикири боюнча, жарандык эркиндик, эл өкүлчүлүгү, улуттардын укуктары, мыйзамдарды жана

башкарууну децентралдаштыруу, ошондой эле облустук автономия камсыз кылынышы керек, бирок ошол эле учурда мамлекет бирдиктүү болушу керек.

С. А. Котляревский, Ф.Ф.Кокоскин жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын компетенциясын кеңейтүү жана жерге «өз алдынча башкаруу бирдигине» укук берүү жолу менен өлкөнүн саясий системасын ырааттуу децентралдаштырууну жакташты. Укук таануучулар шайлоо укугун кеңейтүүнү, жергиликтүү калктын ар кандай топторунун жер мекемелерин уюштурууга жана ишмердүүлүгүнө катышууга тартууну жакташты. Котляревский «алардын ишмердик өз алдынчалыгын камсыз кылган» майда жер бирдиктерин – волостный жер бирдиктерин түзүү жөнүндө сөз кылган. Мындан тышкары, Котляревский жердеги мекемелердин аймактык кеңейишинин, алардын Россия империясынын бардык бөлүктөрүнө жайылышынын жактоочусу болгон [63]. Котляревский өзү катышкан негизги мыйзам долбоорунда облустар, губерниялар жана уезддер өзүн – өзү башкаруучу жамааттарды-земстволорду түзүүгө тийиш экендиги каралган.

Эл үчүн бийликтин өкүлчүлүктүү органынын мааниси мамлекеттик окумуштуулар «мамлекеттик бийликтин коом менен тыгыз биримдигин түзүүдө жана колдоодо, өлкөнүн саясий турмушунун туура өнүгүшүн камсыз кылууда»деп аныкташкан [97,137-б]. Окумуштуулардын түшүнүгүндө өкүлчүлүктүү орган шайлануучу мекеме болгон. Анын милдети мыйзам чыгаруу бийлигин жүзөгө ашыруу ,мамлекеттик бюджетти бекитүү (кирешелердин жана чыгымдардын мамлекеттик жазуусу), администрациянын иш-аракеттеринин мыйзамдуулугун көзөмөлдөө болгон[173,63-б]. Котляревскийдин редакциясында болжолдонгон мыйзам чыгаруу органынын ыйгарым укуктары 1904-жылдагы Земствонун ноябрдагы съездинин катышуучуларынын көпчүлүк добушу менен бекитилген.

Жогоруда аталган коомдук жана саясий ишмерлер тарабынан инсандын эң маанилүү укуктары менен эркиндиктеринин жыйнагы сунушталган. Бул инсандын жана турак жайдын кол тийбестиги, кыймыл эркиндиги, сөз, абийир, чогулуш, басма сөз, сыйынуу укуктары болгон. Теоретиктер алардын камсыз

кылуу кепилдиги мыйзам чыгаруу демилгеси укугу менен өкүлчүлүктүү орган болуп эсептелет жана жалпы, бирдей, түздөн-түз жана жашыруун добуш берүүнүн негизинде уюштурулган [62].

Котляревский элдик суверенитетти чектелбеген коомдук бийликтин жана деспотизмдин ар кандай формасына каршы тоскоолдук катары караган. В. М. Гессен анын айрым бөлүктөрүн эмес, бүтүндөй элдин өкүлчүлүгүн жактады.

Коллегиялдуулукту жана жеке башчылыкты советтик мамлекеттик ишмерлер жана коом таануучулар изилдешкен. Ошентип, В. И. Ленин коллегиялдуулукту жана жеке башчылыкты советтик башкарууну уюштуруунун эки түрү катары мүнөздөгөн [96, т.30, 285—289-бб]. Ал «коллегиялдуулук жумушчулар менен дыйкандардын мамлекетинин иштерин чечүү үчүн зарыл», «жамааттык тажрыйба гана, миллиондогон адамдардын тажрыйбасы гана бере алат» деп айткан... чечүүчү багыттар» [96, т.27, б. 374, т. 29,403-б]. Дүйнөлүк пролетариаттын башчысы «негизги маселелерди талкуулоо үчүн коллегиялдуулук канчалык зарыл болсо, бюрократия болбошу үчүн, жоопкерчиликтен качуу үчүн жалгыз жоопкерчилик жана жалгыз башкаруу да ушунчалык зарыл»деп белгиледи [96, т.30,222-б]. Ошентип, ал коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдардын өз ара аракеттешүүсү «ар кандай советтик кызматта турган адамдардын ар биринин аныкталган, так жана ачык аныкталган тапшырмаларды жана практикалык иштерди аткаргандыгы үчүн эң так жоопкерчилигин» орнотууга өбөлгө түзүшү керектигин белгиледи [96, т.28, 326-б]. Белгилүү болгондой, В. И. Ленин коллегиялдуулук жөнүндө «митинг» мезгилин, б. а. эмгекчилердин жамааттарында алардын алдында турган жаңы милдеттерди («кокустук», «бүдөмүк», «коллегиялдуулук») кеңири талкуулоону билдирет [96, т.30, 285—286-бб]. «Үйрөнүшүбүз керек,— деп белгиледи В. И. Ленин,— бардык жээктерден чыккан жазгы суу ташкынын урган, бороон-чапкын, жазгы селди, эмгекчи массанын митинги демократиясын эмгектеги темирдей тартип менен, советтик жетекчиге эмгек учурунда эркине шексиз баш ийгендик менен айкалыштырууну үйрөнүшүбүз керек». [96, т.27, 241-б]. Мунун баары биргелешкен талкуу жана жалгыз жоопкерчилик жөнүндө

лениндик формуланы билдирет. [96, т.33, 47-б]. »Коллегиялдуулук» жана «жеке башкаруу» терминдери мамлекеттик башкаруунун усулдары же принциптери катары илимий жүгүртүүгө дал В.И.Ленин тарабынан киргизилген деп жооп берүү зарыл. Батыш өлкөлөрүндө коллегиялдуулук принциби мамлекеттик башкарууда кеңири колдонулган, ошондуктан ал жерде аны теориялык изилдөөнүн зарылдыгы болгон эмес. Совет мамлекетинин дагы бир жетекчиси Н. с. Хрущев В.и. Лениндин мамлекетти жана ишканаларды башкарууда бирдиктүү башкаруу методун ишке ашыруу жөнүндөгү идеяларын калктын кеңири катмарынын катышуусу менен катуу коргогон. Бул оюн Н. С.Хрущевдун ноябрдагы (1962-ж.) Пленумундагы баяндамасында так айтылган: «Ишканаларды жетектөөдө бизде лениндик жеке башкаруу принциби иштейт». Жана бул туура. Бирок кээ бир жолдоштор кызматкерлердин, адистердин жана кызматкерлердин активдүү катышуусуз өндүрүштү башкаруу, буйрук беруу сыяктуу командалык принципти бир жактуу түшүнүшөт. Бул жолдоштор лениндик көрсөтмөнү унуткан нерсе - жеке башчылык принцибин өндүрүштү түздөн-түз башкарууга көпчүлүктүн кеңири катышуусу менен туура айкалыштыруу». Ошентип, Н.С.Хрущев ишканаларды башкарууда жумушчулардын жана кызматкерлердин жамааттарынын ролун андан ары жогорулатуу зарылдыгын баса белгиледи [148, 72-б]. Ал: «тигил же бул ишмер канчалык шыктуу болсо да, ишке канча күч жумшабасын, жамааттын колдоосуз, белгиленген иш-чараларды өткөрүүгө бүтүндөй партиянын, жалпы элдин активдүү катышуусуз чыныгы, туруктуу ийгиликке жете албайсың»-деп айтты[149,39-40-бб]. «Лениндик жеке башчылык принциби,— деп Н.С.Хрущев белгилейт,—бул жерде бузулбайт, бирок шарттардын өзгөрүшү менен коммунисттик коом курулуп жаткан мезгилде өндүрүштү башкарууда коомчулуктун ролу жогорулайт» [148, 73-б].

Советтик саясий жана укуктук идеологияга ылайык советтик мамлекеттик башкаруу биринчи бийликтин үстөмдүгүндө коллегиялдуулук жана жеке башчылык принциптеринин негизинде жүзөгө ашырылууга тийиш [132, 66-б].

Мамлекеттеги башкаруунун лениндик принциптери өз эмгектеринде В.Д. Сорокин жана Ю. Е. Шмелев белгилегендей, бардык мамлекеттик органдар, коомдук уюмдар жана эмгек жамааттары башкарууда коллегиялдуулук жана жеке башкаруу методдорунун айкалышын колдонушат, бул советтик коомдун кызыкчылыктарын толук өлчөмдө билдирүүгө мүмкүндүк берет [225].

Коллегиялдуулук жана жеке башчылык жөнүндө сөз болгондо, советтик мамлекеттик ишмерлер жана окумуштуулар мамлекеттик башкаруу жана ишканаларды башкаруу дегенди билдирет. Башкаруунун ушул эки түрүндөгү бул принциптерди карап чыгуу ишканалардын көбү мамлекеттик менчикте болгондугу менен негизделген. Ошентип, И.П. Сафронова 1978-жылы «Советтик мамлекеттеги социалисттик өнөр жай ишканасын башкаруудагы жеке башкаруу жана коллегиялдуулук» темасында диссертациясын коргойт. (25.X.1917 – 1929жж). Анын иши ошондой эле социалисттик эл чарбасын башкарууда жеке башчылык жана коллегиялдуулук жөнүндө марксисттик-лениндик окууга негизделген. Ал ошондой эле ишкананы башкарууда коллегиялдуулук менен буйруктун биримдигин айкалыштырат. И. П. Сафроновдун башкармалыгынын компетенттүүлүгүн талдоо менен катар ишкананы башкарууда ишкананын профсоюздук уюмунун органына жана өндүрүштүк кеңешмеге өзгөчө роль ыйгарылат [224,273-328-бб]. С. А. Шадиева кайра куруу доорунда өз алдынча башкаруу шартында мамлекеттик өнөр жай ишканасын башкарууда коллегиялдуулук жана жеке башкаруу принциптеринин катышын карап, ишкананы башкарууда профсоюздук органдын жана жалпы эмгек жамаатынын маанилүү ролун белгилейт [229].

Советтик юридикалык адабиятта коллегиялдуулук жана бирдейлик биринчи кезекте мамлекеттик башкаруунун уюштуруу формалары бар экени белгиленген. Буга ылайык, коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдары айырмаланат [131, 124-126-бб]. И.Л. Давитнидзе [68] жана Н.И. Побежимова бул пикирге макул. [183,21-30-б]. В.А. Власов жана Е.В. Шорин коллегиялдуулук жана жеке башчылык уюштуруучулук формасы гана эмес, алар негизинен башкаруу аппаратынын ишинин негизги ыкмалары болуп

саналат деп эсептейт [61,275—279-б]. Ю. М. Козловдун да ушундай көз карашы бар, ага ылайык коллегиялдуулук жана жеке башкаруу аппаратынын ишмердигинин ыкмалары болуп саналат [172,24-б]. Н. А. Ганаев өзүнүн «Жергиликтүү кеңештердин башкаруу аппаратын уюштуруудагы жана ишиндеги коллегиялдуулук жана жеке башчылык» диссертациясында жергиликтүү кеңештердин башкаруу аппаратынын ишинде коллегиялдуулук жана жеке башчылык формаларынан тышкары жергиликтүү кеңештердин аткаруу комитеттеринин жана жергиликтүү кеңештердин адистештирилген башкаруу органдарынын жетекчилеринин жеке тескөөсү сыяктуу форманы бөлүп көрсөтөт [215, 9-43-б].

Ю.М. Козловдун пикири боюнча методологиялык жактан коллегиялдуулук менен жеке башчылыктын ортосунда белгилүү чек коюуга болот, бирок практикада коллегиялдуу жана жеке башкаруучу органдардын ишмердүүлүгүндө коллегиялдуулук менен жеке башчылыктын тыгыз айкалышы байкалат. Ага ылайык коллегиялдуу жетекчилик органдарында коллегиялдуулук маанилүү маселелерди талкуулоонун жана чечүүнүн негизги ыкмасы болуп саналат; оперативдүү мүнөздөгү айрым маселелер бул органдарда жекече тиешелүү жетекчи кызматкерлер тарабынан чечилет. Жеке башкаруу бул жерде көмөкчү ыкма болуп саналат жана талкуудан түшүрүү жана оперативдүү чечиле турган маселелерди чечүү максатында жол берилет. Жеке башчылык органдарда коллегиялдуулук тиешелүү жеке чечим кабыл алынганга чейин жетекчиликтин негизги маселелерин талкуулоо ыкмасы болуп саналгандыгында көрүнөт. Мындай айкалышта коллегиялдуулук жана жеке башкаруу ар кандай мамлекеттик башкаруу органынын ишинде кездешет жана бир жагынан принципиалдуу маселелер боюнча кабыл алынган чечимдердин сапатын жогорулатууга, экинчи жагынан-башкаруу аппаратынын ишинде зарыл ыкчамдыкка өбөлгө түзөт [172, 25-б].

Ишканаларды башкаруудагы жеке башчылык боюнча А. Е. Лунева төмөнкүдөй ойду айтат: «азыр иш жүзүндө, мисалы, ишкананын директору өндүрүштү башкаруунун бардык негизги маселелерин жалгыз өзү чечет деп

айтуу кыйын, анткени бул маселелер профсоюздук уюм менен бирдикте, же анын пикирин милдеттүү эсепке алуунун негизинде, же акырында бул ишканын жумушчуларынын жана кызматкерлеринин өкүлчүлүктүү органдары болгон өндүрүштүк кеңешмелердин пикирин эске алуу менен чечилет. Бирок, бул буйруктун биримдиги мындан ары бул жерде орун жок дегенди билдирбейт. Жетекчилер ыкчам маселелерди өз алдынча гана чечпестен, кесиптик бирликтер менен бирдикте кабыл алынган негизги маселелер боюнча чечимдердин аткарылышын катуу жеке жоопкерчиликтин негизинде уюштурушкандыктан, ал сөзсүз сакталууда»[175,29-б]. Жогоруда баяндалгандардан көрүнүп тургандай, 1950-жылдары, 1960-жылдары СССРде өнүккөн социализмди куруу боюнча ири масштабдуу пландарды жайылтууга байланыштуу мамлекетти жана экономиканы башкаруу чөйрөсүндө коллегиялдуулук ыкмасын киргизүү тенденциясы жүрүп жаткан. Ю. М. Козловдун пикири боюнча, жетекчиликтин коллективдүүлүгү (ал эми коллегиялдуулук анын бир көрүнүшү) биздин өлкөнүн эл чарбасын өнүктүрүү менен башчылыкты жакшыртууну, башкаруу аппаратынын уюштуруу ишинин сапатын жогорулатууну, кадрларды туура тарбиялоону камсыз кылат. Ал башкаруу методдорун демократиялаштыруу маанисинде да, ошондой эле мамлекеттик органдардын ишине биздин өлкөнүн жарандарын мындан ары активдүү тартуу маанисинде да социалисттик демократияны ар тараптуу жайылтуу үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат [172,31-б]. Ю. М. Козлов ошондой эле жамааттык талкуу коллегиялдуулуктун элементтеринин бири деп эсептейт. Демек, коллегиялдуулук ошол башкаруу органынын ички каражаттарынын эсебинен гана эмес, анын ишине жалпы коомчулукту тартуу менен да өнүгөт. Жана бул коллегиялдуу жана бирдиктүү органдарга мүнөздүү [172,28-б].

Коллегиялдуулук методун колдонуу чөйрөсүн кеңейтүү максатында аткаруу бийлигинин борбордук органдарын коллегиялдуу органдарга реформалоо да сунушталган. Алсак, А. Е. Лунева жана И.Л.Давитнидзе министрликтер жана ведомстволор коллегиялдуу органдар катары түзүлүүсүн

жана иштешин сунушташат, мында анын пикири боюнча чечүүчү органдар катары бул органдарда болгон коллегиялардын абалын расмий бекемдөө маанилүү ролду ойноого тийиш [175, 28-29-бб]. Совет мамлекети бул багытта башкарууда министрликтердин жана ведомстволордун коллегияларынын ролун жогорулатуу, кадрлар менен иштөөнү андан ары жакшыртуу жана аларды тандоодо жана жайгаштырууда коллегиялдуу принципти сактоо максатында аракеттенип, 1960-жылдары министрликтердин жана ведомстволордун номенклатурасынын кызматкерлерин кызмат ордуна дайындоо жана бошотуу тартибин практикага киргизген[43]. Буга карабастан, Ц. А. Ямпольская министрликтердеги коллегиялардын иш жүзүндөгү статусун талдоо менен, алар көбүнчө министрдин алдындагы кеңешүүчү органдар катары мүнөздөлгөндүгүнө көңүл бурат [195,18-б.]. Ц. А. Ямпольская коллегиялдуулукту башка багытта өнүктүрүүнү, тактап айтканда башкаруу органдарынын аппаратында коомдук коллегиялдуу формаларды өнүктүрүүнү сунуштайт. Демек, жергиликтүү жана борбордук башкаруу органдарынын алдында тиешелүү маселелерди талкуулоо жана кароо үчүн арналган, аларды чечүү ушул органдын компетенциясын түзгөн ар кандай коомдук кеңештерди түзүү дегенди билдирет. Мындай кеңештер ишканалардын жана мекемелердин администрациясынын алдындагы коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын алдында түзүлөт (аткаруу комитеттеринин бөлүмдөрүнүн алдындагы коомдук кеңештер, министрликтер жана ведомстволор, совнархоздордун алдындагы техникалык-экономикалык кеңештер ж.б.). Коомдук уюмдардын өкүлдөрүн киргизүүнүн эсебинен башкаруунун коллегиялдуу органдарынын курамын кеңейтүү[195, 18-б]. Е.В. Шорина коллегиялдуулук кээ бир мамлекеттик органдардын ишмердүүлүгүнүн белгилүү бир уюштуруу-укуктук формасы гана экенин белгилеген [154, 21-б]. Ушундан улам ал коллегиялдуулук мамлекеттик органдардын ишине эмгекчилердин кеңири активдерин тартууну болжолдойт деген маселени коюу коллегиялдуулук түшүнүгүн негизсиз кеңейтет деген тыянак чыгарды.

Советтик мамлекеттик жетекчилердин, коллегиялдуу органдардын пикири боюнча СССРде жаңы органдарды түзүү боюнча бир топ иштер жүргүзүлгөн. Коллегиялдуу башкаруу органдарынын тармагын кеңейтүү максатында коллегиялдуу башталышта иштеген көптөгөн органдар түзүлгөн (совнархоздор,» айыл чарба ж.б. « жаатындагы айрым башкаруу органдары). Жергиликтүү өз алдынча башкаруу системасында жетекчиликтин жаңы коллегиялдуу формаларынын пайда болушу. Белгилүү болгондой, марттын чечимдеринин негизинде (1962) Белгилүү болгондой, КПСС БКнын Март (1962)Пленумунун чечимдеринин негизинде айыл чарбасын башкарууну кайра куруу ишке ашырылган. Ушул негизде түзүлгөн өндүрүштүк башкаруу бирдиктүү орган болгон. Бирок өндүрүштү жана айыл чарба азыктарын даярдоону жетектөөнүн бардык принципалдуу маселелери коллегиялуу чечилди. Бул айыл чарба өндүрүшүнүн, колхоздордун жана совхоздордун экономикасын өнүктүрүүнүн жана чыңдоонун, уюштуруунун жана эмгек акынын негизги маселелерин караган жана чечкен өндүрүштүк башкаруу кеңешин түзүүдө өзүнүн уюштуруучулук көрүнүшүн тапты. Ал иштеп чыккан сунуштар өндүрүштүк башкаруу тарабынан турмушка ашырылды [44].

КПСС БКнын ноябрдагы (1962-ж.) Пленумунун чечимдерине ылайык, борборлоштурулган пландуу жетекчиликтин милдеттерин жүзөгө ашыруучу мамлекеттик башкаруунун жаңы органдары түзүлгөн (ССРС БКЧ, СССР СНХ ж. б.), аларда коллегиялдуулук өзгөчө көрүнүштү тапкан. Ошентип, СССРдин 11 адамдан турган бюросу, СССРдин 15 адамдан турган коллегиясы болгон. Өз курамы боюнча коллегиялдуу болуу менен бул органдардын чарбалык жетекчиликтин тиешелүү маселелерин кароо жана чечүү үчүн арналган атайын, ошондой эле коллегиялдуу бөлүмдөрү болгон. Коллегиялдуулуктун окшош формалары бир катар мамлекеттик комитеттердин уюштуруусунда жана ишмердүүлүгүндө да болгон (мисалы, СССРдин илимий-изилдөө иштерин координациялоо боюнча мамлекеттик комитетинин окумуштуулар кеңеши).

СССРде чарбалык жана маданий курулуштарды башкаруу органдарынын жана коомдук уюмдардын жетекчилигинин маселелерин биргелешип кароонун

формаларын өнүктүрүү боюнча иштер жүргүзүлгөн, буга, мисалы, профсоюздук практика күбө болгон. Алсак, өндүрүш, Эмгек жана тиричилик маселелери тиешелүү профсоюз БКнын өкүлдөрүнүн катышуусу менен министрликтер жана ведомстволор тарабынан; совнархоздор, АССР Министрлер Советтери, жергиликтүү кеңештердин аткаруу комитеттери тарабынан профсоюздардын облустук, шаардык кеңештеринин өкүлдөрүнүн катышуусу менен каралууга тийиш экендиги белгиленген [40]. Мындай мамилелер ишканалардын деңгээлинде болгон. Биз, мисалы, өнөр жай жана башка ишканалардын жетекчилери жана кесиптик бирлик уюмдарынын ортосундагы колдонуудагы мыйзамдарды жана башка ченемдик укуктук жөнгө салуучу мамилелерди жөнгө талдоо болсо, анда ал каралып жаткан ишканалардын өндүрүштү пландаштыруу жана уюштуруу боюнча бардык негизги маселелер, ошондой эле көп учурда жана кесиптик бирлик жана жумушчу коомчулук менен бирдикте башкаруу тарабынан чечилген деген бекем жыйынтыкка келүү кыйын эмес [172, 29-б].

Өндүрүштүк-уюштуруу маселелерин биргелешип кароонун тийиштүү формалары фабрика-заводдук комитеттердин, өндүрүштүк кеңешмелердин ишканалардын администрациясы менен өз ара мамилелеринин практикасында ишке ашырылды [39]. Ю. М. Козловдун пикири боюнча мындай абал бир катар факторлор менен аныкталат, алардын арасында ишканалардын күндөлүк ишинин маселелерин чечүүдө жумушчулардын жана кызматкерлердин жамааттарынын ролун кыйшаюусуз жогорулатуу борбордук орунду ээлейт. Ушуга байланыштуу Ю. М. Козлов администрациянын катышуусундагы өндүрүштүк кеңешмелердин чечимдери анын турмушуна өткөрүлүп жатканын белгилейт жана бирдиктүү башкаруу дал ушул жамааттык кабыл алынган чечимдерди турмушка ашыруу менен байланышкан тармакта көрүнөт деген тыянак чыгарат [172,29-б].

Мамлекеттик иштерди башкаруунун коллегиялдуу формаларын өнүктүрүү мамлекеттик башкаруунун айрым функцияларын же тармактарын коомдук уюмдардын карамагына өткөрүп берүүнүн негизинде ишке

ашырылган. Бул ой, Мисалы, 1959-жылдын 9-январындагы КПСС Борбордук Комитетинин жана СССР Министрлер Кенешинин «Өлкөдө дене тарбия жана спорт жетекчилиги жөнүндө» токтому менен баса белгиленген дене тарбия жана спорт кыймылын өнүктүрүү боюнча кеңири демократиялык башталыштардын зарылдыгын көрсөтүп турат [42].

Айрым мамлекеттик органдардын ишиндеги коллегиялдуулук жана жеке башкаруу принциптери 1970-жылдардын аягынан тартып изилдөө объектиси болуп калды. С. Неберов юстиция бөлүмүнүн ишиндеги жеке башкаруу жана коллегиялдуулук принциптеринин аракетин талдайт [163,11-13-бб]. А.В. Минашкин Россиянын аткаруу бийлигинин жогорку органынын ишинде коллегиялдуулуктун жана жеке башкаруунун принциптерин карайт [179]. А. А. Хантуев ички иштер органдарын башкарууда бирдиктүү башкаруу принцибин жана анын ишке ашырылышын изилдейт [228]. В. Н.Хорьков [192,16-26-б] жана О. а. Лакаева [220] Россия Федерациясындагы административдик юрисдикциянын коллегиялдуу органдарынын ишмердүүлүгүн изилдешет. Бул диссертациялык изилдөөнүн темасына карата кыргызстандык жана казакстандык окумуштуу-юристардын илимий эмгектеринде укуктук мамлекетти, жарандык коомду, парламентаризмди, демократияны, жергиликтүү өз алдынча башкарууну, борбордон четтетүүнү жүзөгө ашырууну, мыйзамдуулукту сактоону, адамдын жана жарандын укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылууну түзүү жана иштетүү маселелери каралды.

Профессор Э. Э. Дуйсенов: «мыйзамдуулук эч бир бийлик түзүмү мыйзамдан жогору боло албаган учурда гана жаралат жана мындай аракеттер болгон учурда башка бийлик түзүмдөрүнүн биргелешкен аракети ага баш ийет» [70,163-б]. Э. Э. Дуйсенов жана Г. К. Кулдышева өз алдынча башкаруу маселеси боюнча «сөздүн таамай маанисинде, өндүрүштүн, эмгекти уюштуруунун, маданияттын, жарандардын аң-сезиминин жана өзүн-өзү тарбиялоонун жогорку деңгээлин чагылдырган коомдогу демократиялык башкаруунун эң жогорку формасын билдирет» деп жазышат [71, 29-б].

Г.К.Кулдышева өзүнүн доктордук диссертациясында Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун төрагасынын Жогорку Кеңештеги отчетторун угуу процедурасы конституциялык контролдоонун милдеттүү формасы болууга тийиш деп негиздейт [219]. Бул көзөмөл, биздин пикирибиз боюнча, кандайдыр бир деңгээлде сот бийлиги чөйрөсүндөгү мыйзамдуулукту күчөтүүгө таасирин тийгизет.

С.Сооданбеков өзүнүн «Кыргыз Республикасында мамлекеттик бийликтин конституциялык-укуктук негиздерин калыптандыруу жана өнүктүрүү көйгөйлөрү» [136] монографиясында Президенттин, Кыргызстандагы бийликтин мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бутактарынын конституциялык-укуктук статусун карайт, бирок бул бийлик бутактарынын коллегиялдуу жана жеке башкаруу принциптерин карабайт.

А. А.Арабаев [48, б. 14], м. Ш. Шеримкулов [153], З. Курманов, г. Жакупова [93], М.М. Кучуков [95, б. 51], р. Т. Тургунбеков [190] парламентаризм институтун, Жогорку Кеңештин укуктук статусун жана анын коллегиялдуу иш принцибин иликтейт.

Ж. Сааданбеков Борбордук Азия мамлекеттеринде, Б. А. Чыгыштын мурдагы советтик республикаларында элдин көпчүлүгү да, башкаруучу жогорку бийликтер да мамлекетти коллегиялдуу башкарууга эмес, катаал жеке башкаруунун зарылдыгы жөнүндө ойлоноуга жакын деп эсептейт [128,11-б].

Академик С.Сартаевдин илимий эмгектери жана басылмалары: «социалисттик мамлекеттүүлүктүн курулушу жана Казакстандагы элдик өкүлчүлүктүн жогорку органынын көйгөйлөрү» [223] доктордук диссертациясы, «Казак ССРинин мамлекеттик бийлигинин жогорку өкүлчүлүктүү органы» монографиясы [130], «Президенттик максатка ылайыктуу» [187] публицистикалык макаласы, ошондой эле анын коомдук-саясий ишмердиги: Алма-Ата шаарынын эл депутаттарынын Советтик (азыркы учурда Алмалы) райондук Кеңешинин депутаты, Алма-Ата шаардык Кеңешинин депутаты. Казак ССРинин Жогорку Советинин мүчөсү, 1990-жылы президенттик Кеңештин мүчөсү жана Казак ССРинин Президентине караштуу

ырайым кылуу маселелери боюнча комиссиянын төрагасы жана Казакстандын Президентинин кызматын түзүүдөгү анын маанилүү ролу мамлекеттик башкарууда коллегиялдуулук жана жеке башкаруу принциптерин айкалыштыруу керектигин айтат.

Академик Г.С. Сапаргалиевдин пикири боюнча мамлекеттик бийликтин коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын ортосундагы мамилелер токтотуучу жана тең салмактуулук системасынын негизинде жүзөгө ашырылууга тийиш жана бир дагы орган башкаларга үстөмдүк кылбоого тийиш [125].

Э.Б. Мухамеджанов жана Т. С. Сафарова демократия шартында жарандык коом бийликтин айрым ыйгарым укуктарын өз алдынча башкаруу органдарына өткөрүп берүүнүн эсебинен мамлекеттик бийликти бобордон четтетүүгө умтулат жана мамлекет менен конфликтсиз өз ара аракеттенүүнү жүзөгө ашырууга умтулат деп эсептешет. Мамлекет жарандык коомду тейлөөгө, анын кызыкчылыктарына кызмат кылууга чакырылган. Демократиялык жарандык коом укуктук мамлекет жарандык коом менен ажырагыс болгондой эле, укуктук мамлекет менен да ажырагыс. Жарандык коом укуктук мамлекеттин экинчи тарабы болуп саналат, алар бири-бирисиз жок. Жарандык коомду түзүү укуктук мамлекеттүүлүккө өтүүнүн зарыл шарты болуп саналат, ошондой эле укуктук мамлекет коомду жарандык бүтүндүккө айлантууга салым кошкон фактор болуп саналат [206].

Ошентип, советтик жана постсоветтик окумуштуулар мамлекеттик башкарууда коллегиялдуулук жана жеке башкаруу принциптерин айкалыштыруу зарылдыгын айтышат жана алар тигил же бул принциптин артыкчылыгын аныкташпайт. Алыскы чет өлкөлөрдөн келген авторлор бул принциптерди жыйындысында карабайт, коллегиялдуулук принцибине жана аны ишке ашыруудагы көйгөйлөргө көңүл бурушат, атап айтканда, коллегиялдуу органда добуш берүүдө пайда болгон көйгөйлөр (добуш берүүнүн парадоксу), жамааттык тандоонун жана жеке каалоолордун катышы ж. б. сыяктуу маселелер изилденет.

Коллегиялдуу органдар жана ага ылайык коллегиялдуу башкаруу пайда боло баштагандан тартып коом алдында жамааттык тандоо жана добуш берүү институту пайда болгон. Ошентип, антикалык мезгилде, адамзат тандоо жана добуш берүүнү аныктоо жол-жоболору жөнүндө ойлонгон. Плутарх б. з. ч. IX-кылымда өзүнүн эмгектеринде жамааттык чечимдерди кабыл алуунун жол-жоболору жөнүндө сөз кылат [123, т. 1, 103-104, 118-б.] Кенже Плиний өз каттарында добуш берүүдө манипуляциялоо мүмкүндүгү жөнүндө ой жүгүрткөн [122].

Батышта экономикалык илимде өзүнчө изилдөө тармагы пайда болду-коомдук же жамааттык тандоо көйгөйлөрү. Бул багытта жүздөгөн илимий эмгектер жазылган. Бул түшүнүктөрдүн эң маанилүүлөрүн карап көрөлү.

Анда демократиялык жол-жобо катары добуш берүүнүн артыкчылыгы менен катар, чет элдик окумуштуулардын пикири боюнча: математиктер, экономисттердин айрым көйгөйлөрү бар. Бул маселелер боюнча алардын көз карашын жана аларды чечүү жолдорун карап көрөлү. Француз математиги, академик Жан Антуан Никола Кондорсе (1743-1794) 1785-жылы «Көпчүлүк добуш боюнча чечим кабыл алуунун ыктымалдык анализин колдонуу боюнча эссе» аттуу эмгегин жарыялаган[156]. Кондорсе жөнөкөй көпчүлүктүн эрежеси чечилбес парадоксторго алып келиши мүмкүн экенин көрсөткөн мисалды түзгөн. Ушул мисалды келтирели. Үч шайлоочудан турган топ x , y жана z үч альтернативасына баа берсин. Биринчи шайлоочу үчүн $x > y > z$ деп белгиленет. Экинчи жана үчүнчү шайлоочу үчүн артыкчылыктар $z > x > y$ жана $y > z > x$ сыяктуу көрүнөт. Эгерде жалпы коом үчүн бир альтернатива экинчисине караганда артыкчылыктуу деп эсептесек, бул катыш эки шайлоочуга (б.а. жөнөкөй көпчүлүккө) туура келгенде, анда бул жеке артыкчылыктардан төмөнкүдөй жамааттык артыкчылыкты алабыз $x > y > z > x$, б.а. коом үчүн x , y , y , z , жана z , өз кезегинде, x артык. Бул жыйынтык Кондорсенин парадоксу деп аталып калган, ал башка илимпоздорду мындай

парадоксторду болтурбоо үчүн жамааттык тандоонун жаңы эрежелерин сунуштоого түрткү берген.

1972-жылы Нобель сыйлыгынын лауреаты, америкалык математик-экономист Кеннет Эрроу 1951-жылы «Жамааттык тандоо жана жеке баалуулуктар»[82] жарык көргөн китебинде добуш берүү маселесин реформалап, башкача чечкен. Эрроу альтернативалардын саны экиден ашкан учурда макулдашылган жамааттык тандоого жетишүү мүмкүнчүлүгүнө шек келтирген мүмкүн эместик теоремасын түзгөн. Коом ырааттуу, ырааттуу чечимдерди кабыл алуунун жол-жобосун таба албайт, эгерде бул чечимдер бир адамга калтырылбаса.

Эрроунун пикири боюнча акылга сыярлык жамааттык тандоо беш аксиоманы сактоо шартында мүмкүн: 1) жамааттык тандоо добуш берүү катышуучуларынын артыкчылыктарынын ар кандай айкалышы үчүн ишке ашырылышы керек (универсалдуу колдонуунун аксиомасы же жамааттык рационалдуулук); 2) шарт, же транзитивдүүлүктүн аксиомасы (эгер коом альтернативаны жактырса) а альтернативасына жана б альтернативасына альтернатива менен, анда А жана Менен коом альтернативаны артык көрөт а); 3) Тышкы альтернативалардан көз карандысыздык шарты (б.а. эгерде инсандар А жана Б альтернативаларынын ортосунда шайласа, анда бул В альтернативасы боюнча алардын пикирине көз каранды эмес); 4) жарандардын суверенитетинин шарты (жарандардын тандоосуна карабастан коом а-Бны жактыра албайт, өзгөчө бир добуштан Б-А – Парето Принципи бар болсо); 5) диктатордук эмес шайлоонун шарты (эч бир индивид коомго өзүнүн артыкчылыгын таңуулай албайт).

Коомдук тандоо теориясынын өкүлдөрү көпчүлүк добуш менен чечим кабыл алуу демократиялык жол – жобо деп ырасташат, бирок анда жеңген көпчүлүк белгилүү бир пайда алат, ал эми утулган азчылык жоготууга учурайт. Чечимдин бул ыкмасынын кемчилиги-адилетсиз бөлүштүрүү. Консенсус-бул көпчүлүк добушка караганда чечим кабыл алуунун жакшы жолу, анда бардык тараптар белгилүү бир утуш үлүшүнө ишене алышат, абсолюттук жоготуулар

жокко чыгарылат, бирок айрым субъекттер үчүн анча-мынча жоготуулар болушу мүмкүн. Мындан тышкары, бардык маселелер боюнча консенсус аркылуу чечим кабыл алуу мүмкүн эмес.

Италиялык экономист В. Парето демократиялык добуш берүүдөгү кемчиликтерден, б.а. терс бөлүштүрүүчү натыйжалардан жана ошол эле учурда консенсуска муктаж болбогон добуш берүү тартибин сунуштайт. Мындай жамааттык тандоо оптималдуу Парето жана коомдук жыргалчылыктын өсүшүнүн тиешелүү критерийлерине негизделген [115].

Парето оптимумунда коомдун экономикалык бакубаттуулугу максимумга жетет жана ресурстарды бөлүштүрүү оптималдуу болуп калат, эгерде бул бөлүштүрүүдө кандайдыр бир өзгөрүү жок дегенде бир чарбалык субъекттин жыргалчылыгын начарлатпаса. Ошентип, Парето оптимумуна ылайык, бир эле учурда кандайдыр бир субъекттин экономикалык абалынын начарлашы коркунучу болсо, экономикалык мамилелердин кайсы бир катышуучусунун абалын жакшыртуу мүмкүн эмес.

Парето критерийине ылайык, коомдук жыргалчылыктын өсүшүнө карай кыймыл материалдык байлыкты бөлүштүрүү менен мүмкүн болот, бул башка эч кимге зыян келтирбестен, жок дегенде бир адамдын жыргалчылыгын жогорулатат.

Парето критерийине негизделген чечим кабыл алуу көпчүлүк добуштар боюнча демократиялык добуш берүү менен консенсустун ортосундагы кайчылаш болуп саналат. Белгилүү бир топ тарабынан чечим кабыл алууда, эгерде көпчүлүк аны кабыл алууну жактаса жана калгандары калыс болсо, анда мындай принцип Парето критерийи деп аталат. Эгер кимдир бирөө мындай чечим кабыл алууга каршы болсо, анда бул маселе чечилбейт.

Экономисттер Парето критерийин өркүндөтүп, демократиялык добуш берүүдө аны дагы натыйжалуу кылууга аракет кылышат. Мындай сунушту англиялык экономисттер Н. Калдор [196] жана 1972-жылы Нобель сыйлыгынын дагы бир лауреаты Дж. Хикс [157]. Алардын критерийи парламенттик демократиянын механизминде негизделген жана көпчүлүк

добуштардын негизинде чечим болуп саналат, аны чыгарууда мындай чечимге каршы добуштар болгон. Жеңүүчү тарап утулган тараптын жоготууларынан ашкан салмактуу киреше алат. Утулган тараптын жоготууларынын ордун толтуруу үчүн утуш менен утулуштун айырмасы олуттуу болушу керек. Чечим кабыл алууда утуп алган тарап 1000 000 у.е. алат, утулган тарап 300 000 у.е. жоготот.уткан тарап 300 000 у.е. төлөп бериши керек жана калган сумма – жеңүүчүнүн сыйлыгы.

Ошентип, мамлекеттик механизмде бийлик мамилелеринде чечим макулдашуу жана добуш берүү менен кабыл алынган коллегиялдуу органдар үстөмдүк кылышы керек. Жамааттык тандоо коомду жыргалчылыкка алып баруучу парламентаризм өнүккөн өлкөлөрдө, мисалы, АКШ, Улуу Британия, Канада, Германия, Италия, Франция, Япония ж.б., мамлекеттик башкарууда коллегиялдуу органдар үстөмдүк кылган жогорку жашоо деңгээли менен далилденген.

Коллегиалдуу жана жеке башкаруу органдары юридикалык жактарда да бар, ал тургай үй – бүлөдөгү-коомдун ячейкасындагы жашоо-тиричилик маселелери коллегиялдуулук жана жеке башкаруу принциптеринде чечилет. Бул жерден коллегиялдуулук жана жеке башчылык адамдардын ар кандай жамаатынын иш-аракеттеринин принциптери болуп саналат, ал эми адамдардын жамааты бар жерде бийлик ошол жерде ишке ашырылат деген тыянак чыгарууга болот. Демек, коллегиялдуулук жана жеке башчылык бийликти ишке ашыруунун ыкмалары болуп саналат.

1.2. Мамлекеттик органдардын түшүнүгү, белгилери жана классификациясы

Мамлекеттик механизм белгилүү блокторго, кичисистемаларга бириктирилген мамлекеттик органдардын жана мекемелердин системасын билдирет, алардын жардамы менен мамлекеттин милдеттери жана функциялары ишке ашырылат.

Мамлекеттик орган-бул белгилүү бир компетенцияга ээ болгон жана мамлекеттин өзүнө таандык функцияларын ишке ашыруучу мамлекеттик аппараттын обочолонгон звеносу, курамдык бөлүгү.

Мамлекеттик башкаруу, анын ичинде юридикалык жак катары мамлекеттик орган, саясий жана укуктук ишмердүүлүк субъекти төмөнкүдөй өзгөчөлүктөргө ээ:

- 1) мамлекеттик механизмдин негизги түзүмдүк элементи болуп саналат;
- 2) мыйзам чыгаруу жолу менен түзүлөт жана тиешелүү компетенцияга ээ;
- 3) элдик бийликтин башка органдары жана мекемелери менен координациялоодо жана субординацияда мамлекеттин функцияларын жана милдеттерин ишке ашырууга чакырылган;

- 4) юридикалык жак болуп саналат, тиешелүү түрдө юридикалык жактын бардык белгилерине ээ: уюштуруу түзүмү, мүлкү, финансылык каражаттары ж. б.;

- 5) өз компетенциясына ылайык укуктук актыларды чыгаруу мүмкүнчүлүгүнө ээ;

- 6) бөлүмдөрдөн, башкармалыктардан, департаменттерден ж. б. турган структурага ээ жана мамлекеттик кызматчылардан турат;

- 7) өзүнүн укуктук статусуна ылайык мамлекеттик мажбурлоо укугун ишке ашырат;

- 8) контролдоо-көзөмөлдөө ыйгарым укуктарына ээ;

- 9) белгилүү бир аймакта аракеттенет.

Мамлекеттин органдарынын классификациясын талдап көрөлү. Мамлекеттик органдардын жалпыланган талдоосу аларды төмөнкү подсистемаларга бөлүүгө мүмкүндүк берет:

- 1) өкүлчүлүктүү коллегиялдуу, анын ичинде мыйзам чыгаруу органдары;

- 2) борбордук жана башка аткаруу органдары;

- 3) укук коргоо жана сот органдары.

Мамлекеттик органдардын мындай классификациясы бийликти бөлүштүрүү теориясына туура келет. Парламенттин негизги милдети-

мыйзамдарды кабыл алуу, өкмөттү көзөмөлдөө, мамлекеттик бюджеттин аткарылышын кабыл алуу жана көзөмөлдөө. Парламенттик мамлекеттин шартында мыйзам чыгаруу органынын милдеттерине өкмөттүн курамын түзүү да кирет.

Мамлекеттин саясий турмушундагы карама-каршылыктардын биримдигинин жана күрөшүнүн философиялык мыйзамына ылайык, мыйзам чыгаруу жана аткаруу бийлиги негизги ролду ойнойт. Аткаруу бийлигинин негизги максаты мыйзамдарды аткаруу, мамлекеттик саясатты ишке ашыруу аркылуу коомдун укуктарын, эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын камсыз кылуу болуп саналат. Аткаруу органдары мамлекеттик аппараттын салмактуу бөлүгүн түзөт. Мамлекет башчысы мамлекеттин тарыхынын узак бөлүгүндө аткаруу бийлигинин курамында болгон, ошондой эле бул бийлик бутагына өкмөт, министрликтер, административдик ведомстволор, кызматтар, фонддор, комиссиялар, департаменттер жана башка борбордук жана жергиликтүү аткаруу органдары кирет.

Сот бийлигинин чакырыгы – конституциялык, кылмыш-жаза, административдик, экономикалык, жарандык иштерди чечүү. Ушуга ылайык, бийликтин сот бутагына жалпы юрисдикциядагы соттор, конституциялык, административдик, аскердик, транспорттук жана башка соттор кирет. Сот бийлиги материалдык жана процессуалдык мыйзамдардын негизинде ишке ашырылат.

Ошентип, бийликти бөлүштүрүү теориясына ылайык, мамлекеттик бийлик органдары мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот болуп бөлүнөт. Бирок бийлик бутактарынын саны жана мамлекеттик бийликтин тигил же бул бутагындагы тигил же бул мекемелердин иштеши боюнча башка концепциялар да бар. Ошентип, Бразилия, Никарагуа, Колумбия сыяктуу Латын Америкасынын өлкөлөрүндө конституциялык доктрина бийликтин төртүнчү бутагынын – классикалык үчтөн тышкары шайлоонун иштеши жөнүндө жобону чыгарган. [152,129-б]. Илимий адабияттарда да бийликтин төртүнчү бутагы катары түзүүчүнүн бар экендиги жөнүндө көз караштар айтылат. Муну

менен конституцияны кабыл алуу жана коомдун өнүгүүсүнүн негизги багыттарын аныктоо үчүн элдин бийлиги же элдин атынан иш алып баруучу уюштуруу жыйыны түшүнүлөт [152,129-б]. Биздин пикирибиз боюнча, жогоруда көрсөтүлгөн шайлоо же уюштуруу бийлиги мыйзам чыгаруу бийлигине кириши керек, анткени эл парламенттин милдетин аткарат: Конституцияны жана мыйзамдарды кабыл алуу, мамлекеттин кызмат адамдарын шайлоо. Ошондой эле көзөмөлдөөчү бийлик бар деген пикирлер айтылып жатат. Ошондой эле бийликтин өзүнчө бутагына Президент, прокуратура органдары бөлүнөт. Текшерүүчү ыйгарым укуктар жогоруда айтылган бардык үч бийлик бутагы тарабынан жүзөгө ашырылат жана прокуратура, Эсептөө палатасы, омбудсмен сыяктуу текшерүүчү органдар бийликтин тигил же бул бутактарына түздөн-түз баш ийүүгө тийиш. Президент, жогоруда айтылгандай, аткаруу бийлигин билдирет. Тигил же бул органдарды бийликтин үч бутагынан ашыкча өзүнчө бутактарга киргизүү биздин пикирибиз боюнча элдик суверенитетке шек келтирет. Органдар алардын даражасын көтөрүү жана ыйгарым укуктарын элге зыян келтирүү үчүн эмес, элге кызмат кылуу үчүн түзүлөт. В. С. Четвернин бийлик бутактарынын санын үчтөн ашык көбөйтүү маселеси боюнча, үч бийлик бутагынан тышкары: мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийликтери түзүлгөн өлкөлөрдө бийликти бөлүштүрүү жүргүзүлгөн эмес же ал олуттуу түрдө бузулган деген ойду айткан [124, 579-б].

Мамлекеттик органдар дагы башка критерийлер боюнча бөлүнөт. Конкреттүү субъекттерден ыйгарым укуктарды алууга жараша мамлекеттик органдар баштапкы жана туунду болуп бөлүнөт. Баштапкы органдар мисалы, президент, коллегиялдуу өкүлчүлүк органдары бийликти элден, шайлоо аркылуу алат, же мурунку монархтан тактыга мураскордук аркылуу, б.а. монарх бийликти алат. Туунду органдар башка органдардан ыйгарым укуктарды алышат, б.а. алар баштапкы органдар тарабынан шайланат же дайындалат. Борбордук текшерүү жана көзөмөлдөө органдары, сот, аткаруу жана башка органдар туунду болуп классификацияланат.

Чечилип жаткан маселелердин чөйрөсү боюнча мамлекеттик органдардын атайын жана жалпы компетенциялары бар. Мамлекеттин бир гана функциясын жүзөгө ашырган же бир тектүү иш менен алектенген мамлекеттик органдар өзгөчө компетенциядагы органдар болуп саналат, мисалы, коргоо министрлиги, саламаттыкты сактоо министрлиги. Жалпы компетенциядагы органдар – мамлекеттин бардык функцияларын же көпчүлүгүн ишке ашыруучу же аларды ишке ашыруу менен байланышкан органдар, мисалы, өкмөт, парламент, президент.

Иш-аракетинин аймактык негизи боюнча мамлекеттик органдар жогорку жана жергиликтүү болуп бөлүнөт. Парламент, президент, өкмөт сыяктуу мамлекеттик органдар жогорку орган болуп саналат, анткени алардын иш чөйрөсү бүтүндөй мамлекеттин аймагы болуп саналат. Жергиликтүү мамлекеттик органдар административдик-аймактык бирдиктерде (облустарда, провинцияларда, уезддерде, райондордо ж.б.) иштешет, мисалы, жергиликтүү мамлекеттик администрацияларда, борбордук бийлик органдарынын жергиликтүү бөлүмдөрүндө. Бир караганда, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ролу мамлекеттик жогорку органдарга караганда анча деле маанилүү эместей сезилиши мүмкүн, бирок чындыгында калк менен түздөн-түз иш алып баруучу жергиликтүү мамлекеттик органдары жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жана алардын ишинин көлөмү маанилүүрөөк. Федерациянын субъекттеринин органдары борборго карата жергиликтүү, бирок субъекттин өзүндө анын органдары да жогорку жана жергиликтүү болуп бөлүнөт.

Өз ыйгарым укуктарын жүзөгө ашыруунун узактыгы боюнча мамлекеттик органдар туруктуу жана убактылуу болуп бөлүнөт. Эгерде мамлекеттик органдар өз ишинин мөөнөттөрүн чектөөсүз иштешсе, алар туруктуу, мисалы, мыйзам чыгаруу бийлигинин жогорку органы болуп саналат, депутаттарды кезектеги шайлоолорго карабастан, бул орган дайыма бар. Убактылуу органдар кандайдыр бир көйгөйлөрдү чечүү үчүн же туруктуу

мамлекеттик органдар түзүлгөнгө чейин түзүлөт, мисалы, убактылуу өкмөттөр, администрациялар, комиссиялар ж.б.

Ынандыруу жана мажбурлоо ыкмаларынын басымдуу жана категориялык колдонулушуна жараша мамлекеттик органдар куралдуу жана куралсыз болуп бөлүнөт. Куралдуу структураларга армия, сот, укук коргоо органдары, мамлекеттик коопсуздук органдары ж.б. Куралсыз органдарга өз ишинде күч колдонууга таянбаган органдар кирет.

Мамлекеттик органдарды коллегиялдуу жана жеке башчылыкка классификациялоо маселеси боюнча ар кандай пикирлер бар. В. А. Четверниндин пикири боюнча мамлекеттик орган бир же бир нече кызмат адамдарынан жана биринчилерди тейлеген техникалык аппараттан турушу мүмкүн. Бул белги боюнча мамлекеттин органдары коллегиялдуу жана жеке баш ийүүчү болуп бөлүнөт. Жеке башкаруучу орган бир кызмат адамын билдирет. Президент жеке башкаруучу орган катары кызмат адамынан айырмаланат, ал өзүнчө мамлекеттик орган эмес, анткени биринчиси мамлекеттин кызмат адамы жана органы болуп саналат [124,567-568-б]. В. А. Четверниндики туура, бир чечүүчү кызмат адамынан турган орган жеке башкаруучу, мисалы, жогоруда айтылгандай президент, акыйкатчы. Бирок, В. А. Четвернин бир нече чиновниктерден турган орган коллегиялдуу болуп саналат деп тастыктоосу далилдерди талап кылат. Мисалы, көпчүлүк райондук соттордо, Бишкек шаарындагы шаардык, райондук соттордо бир нече судьялар иштешет, бирок алар ишти жеке өздөрү карашат. Демек, жогоруда аталган сотторду жеке башкаруучу органдар деп атоого болот. Же болбосо көптөгөн мүчөлөрдөн турган Кыргызстандын Министрлер кабинетин бул сөздүн толук маанисинде коллегиялдуу деп атоого болбойт, мында анын төрагасы маанилүү ыйгарым укуктарды жеке өзү жүзөгө ашырат. Мамлекеттик органдарды коллегиялдуу жана жеке башкаруучулук деп классификациялоо маселеси боюнча башка окумуштуулар да өз көз караштарын айтышат. Алсак, В. Д. Переваловдун пикири боюнча, мамлекеттик органдарды коллегиялдуу жана жекече деп бөлүүнүн критерийлери чечимдерди кабыл алуунун ыкмалары жана

алардын ишинин стили болуп саналат [119, 84-б]. А.В. Малько мамлекеттик органдар компетенцияны ишке ашыруу ыкмасына жараша коллегиялдуу жана жеке башкаруучу болуп бөлүнөт деп эсептейт. [100, 66-б]. Биз профессор В.Д. Переваловдун пикирине кошулабыз, ал мамлекеттик органдарды коллегиялдуу жана жеке башчылык деп бөлүүнүн кыйла так негизин билдирет жана чечимдерди кабыл алуу ыкмасынын негизинде мамлекеттик органдар коллегиялдуу жана жеке башкаруучу болуп бөлүнөт деген ойду билдиребиз. Коллегиялдуу органдарда (өкүлчүлүктүү органдар, сот арачыларынын коллегиялары) чечимдер макулдашуу жана добуш берүү боюнча кабыл алынат, жеке башкаруу органдарында (президент, аткаруучу, айрым сот органдары) чечимди бир кызмат адамы жеке өзү кабыл алат.

Мамлекеттик органдарды классификациялоонун башка негиздери бар. Ошентип, А. В. Малконун пикири боюнча коомдук бийликти жүзөгө ашыруу формасы боюнча мамлекеттик органдар мыйзам чыгаруу, аткаруу, сот, текшерүүчү-көзөмөлдөөчү; ... ишмердүүлүктүн юридикалык формалары боюнча ченем чыгаруучу, укук коргоочу жана укук колдонуучу болуп бөлүнөт [100,66-б].

Ошентип, мамлекеттик органдарды классификациялоонун ар кандай негиздери бар, бирок классификациялоонун бардык түрлөрүнүн ичинен биздин пикирибиз боюнча чечимдерди кабыл алуу тартиби боюнча мамлекеттик бийлик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын коллегиялдуу жана жеке башчылыкка бөлүү көбүрөөк кызыгууну жаратат.

Бардык мамлекеттик жана муниципалдык органдар чечим кабыл алууга укуктуу. Бул органдардын чечимдери укуктук актыларды чыгаруу: ченемдик укуктук актылар, алардын айрымдарына түшүндүрмө актыларын, укукту колдонуу актыларын, соттук практика актыларын, алдын алуу жана алдын алуу актыларын, укуктук бөгөт коюу чараларын коштоп жүрүүчү ченемдик укуктук актылар формасында чагылдырылат. Башка ыйгарым укуктарды ишке ашыруу: күнүмдүк турмушта мамлекеттик башкаруу чөйрөсүндө башкаруу-уюштуруу, жол-жоболук, чарбалык жана башка мамлекеттик жана муниципалдык органдар

тарабынан чечимдерди кабыл алуунун белгилүү бир формасы катары бааласа болот.

Коллегиялдуу органдарда чечим макулдашуу жана добуш берүү жолу менен жогоруда айтылгандай органдын бардык курамы тарабынан кабыл алынат. Жогоруда аталган белгилерге ылайык коллегиялдуу органдар болуп парламент, жергиликтүү коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар (кеңештер), сот арачыларынын коллегиялары жана башка коллегиялдуу сот органдары саналаары талашсыз. Кыргыз Республикасында элдик бийликтин коллегиялдуу органдары болуп Жогорку Кеңеш, жергиликтүү кеңештер: айылдык округдардын кеңештери; шаардык кеңештер; [16] облустук жана Жогорку сот, шайлоо комиссиялары жана сот арачыларынын коллегиялары саналат.

Жеке башкаруучу органдарда чечимди ушул органдын башчысы жеке өзү же болбосо ушул органда иштеген кызмат адамдары жеке өзү кабыл алат. Жогоруда аталган белгилерге ылайык азыркы дүйнөдө жеке башкаруу органдары болуп республиканын президенти, жеке башкаруу мамлекеттин сот жана башка борбордук органдары, жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу органдарын кошо алганда, аткаруу бийлигинин бардык органдары, бирок байыркы Грецияда жана Байыркы Римде коллегиялдуу аткаруу органдары болгон. Мисалы, Афина мамлекетинин гүлдөп турган мезгилинде кызмат орундарынын басымдуу бөлүгү коллегиялдуу болгон [76,115-б]. Спартадагы эфора чиновниктери көпчүлүк добуш менен чечим кабыл алган бирдиктүү коллегия катары иш алып барышкан [76,121-б]. Байыркы Римде Афинадагыдай эле бардык магистратуралар коллегиялдуу болгон – бир кызматка бир нече адам шайланган (бир диктатор дайындалган). Бирок Римдеги коллегиялдуулуктун өзгөчөлүгү ар бир магистрат өз алдынча чечим чыгарууга укуктуу болгон. Бул чечим анын кесиптеши тарабынан жокко чыгарылышы мүмкүн (интерцессия укугу) [76, 132-133-б]. Ошентип, гипотетикалык чечим жокко чыгарылбашы үчүн, аны коллегиялдуу органдын мүчөлөрүнүн ортосунда алдын ала макулдашуу жана бир пикирге келүү зарыл болгон. Кыргызстандагы жеке башкаруучу органдарга мамлекеттеги көпчүлүк

органдар кирет: Кыргыз Республикасынын Президенти, аткаруу органдары, райондук, шаардык соттор жана башка органдар: прокуратура, Улуттук банк, Акыйкатчы (Омбудсмен), Кыргыз Республикасынын Эсептөө палатасы. Чечим кабыл алуу процедурасы укуктук мамлекетте өтө маанилүү. Чечим кабыл алуу тартибинин тууралыгы мыйзамдуу, адилеттүү чечимдерди кабыл алуу үчүн олуттуу мааниге ээ, бул өз кезегинде коомдо мыйзамдуулуктун, адилеттүүлүктүн, укуктук тартиптин бекитилишине жана коомдун коопсуз жана бакубат жашоосунун кепилдигине өбөлгө түзөт.

Коллегиалдуу органдарда коррупциянын өнүгүшүнө бөгөт коюлат, анткени коллегиалдуу органдын мүчөлөрү чогуу чечим кабыл алышат жана бири-бирин көзөмөлдөшөт, мисалы, Жогорку Кеңеште мыйзамдын, жергиликтүү кеңеште токтомдун кабыл алынышы, сот арачылары тарабынан айыптоочу же актоочу вердикттин кабыл алынышы.

Жеке башкаруучу органдарда чечимди башка адамдардын макулдугусуз жеке кызмат адамы кабыл алат, мисалы, премьер-министрдин, губернатордун токтомун кабыл алуу, жеке судья тарабынан чечим же өкүм чыгаруу. Жеке башкаруу органдарындагы кызмат адамы кызматтык кылмыштарды жасоого көбүрөөк ыкташат.

Белгилүү болгондой, азыркы учурда Батыш Европанын, Түндүк Американын, Япониянын, Австралиянын, Жаңы Зеландиянын ж.б. бардык өнүккөн өлкөлөрүндө мамлекеттик механизмде коллегиалдуу органдар: парламенттер, өкүлчүлүктүү жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жана сот арачылары басымдуулук кылат. Бул өлкөлөр негизинен парламенттик республикалар (Германия, Италия ж.б.) же парламенттик монархиялар (Улуу Британия, Швеция, Испания, Япония ж. б.). Адамзат тарыхында коллегиалдуу башкарылуучу мамлекеттер бирдиктүү органдар үстөмдүк кылган мамлекеттерге караганда кыйла өнүккөн деген мыйзам ченемдүүлүктү байкоого болот. Бул мыйзам-ченемдүүлүк төмөнкү таблицада көрсөтүлгөн.

Дүйнөнүн айрым өлкөлөрүндө мамлекеттик коллегиалдуу органдардын бар болуусунун жана жеке башкаруу органдарга караганда басымдуулугунун таблицасы

№	Өлкө	Колдонуудагы Конституция кабыл алынган жыл	Парламент же агайын коллегия тарабынан мамлекет башчысын же аткаруу бийлигинин башчысын шайлоо	Сот арачыларынын же элдик соттордун өлкөнүн сот системасында болушу	Жергиликтүү коллегиялуу өкүлчүлүк органынын администрациялык-аймактык бирдиктин же жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу органынын башчысын шайлоосу
1	АКШ	1787	+	+	+
2	Улуу Британия	Конституциялык мыйзамдардын жыйындысы	+	+	+
3	Франция	1958	-	+	+
4	Италия	1947	+	+	+
5	Германия	1949	+	+	+
6	Япония	1947	+	-	+
7	Испания	1978	+	+	+
8	Швейцария	1874	+	+	+
9	Австрия	1920	-	+	+
10	Бельгия	1831	+	+	+
11	Греция	1975	+	+	+
12	Дания	1953	+	+	+
13	Норвегия	1814	+	+	+
14	Ирландия	1937	+	+	+
15	Люксембург	1868	+	+	+
16	Нидерланды	1983	+	+	+
17	Австралия	1900	+	+	+
18	Жаны Зеландия	Конституциялык мыйзамдардын жыйындысы	+	+	+
19	Канада	Конституциялык мыйзамдардын жыйындысы	+	+	+
20	Мальта	1974	+	+	+
21	Китай	1982	+	+	+
22	Индия	1950	+	-	-
23	Индонезия	1945	+	-	-
24	Египет	1971	-	-	-
25	Бразилия	1988	-	+	-
26	Мексика	1917	-	-	-
27	Боливия	1947	-	-	-
28	Польша	1997	-	-	-

29	Румыния	1991	-	-	-
30	Венгрия	1949	+	-	-
31	Болгария	1991	-	-	-
32	Монголия	1992	-	-	-
33	Литва	1992	-	-	-
34	Россия	1993	-	+	-
35	Украина	1996	-	-	-
36	Беларусь	1994	-	-	-
37	Казакстан	1995	-	+	-
38	Өзбекстан	1991	-	-	-
39	Кыргызстан	2021	-	-	-
40	Түркмөнстан	1992	-	-	-
41	Тажикстан	1994	-	-	-
42	Грузия	1995	-	-	-
43	Армения	1995	-	-	-
44	Азербайжан	1995	-	-	-
45	Молдова	1994	+	-	-

+ -бар,

- - жок.

Парламент же атайын коллегия тарабынан мамлекет башчысын же аткаруу бийлигинин башчысын шайлоо, өлкөнүн сот системасында сот арачыларынын же элдик соттордун болушу, администрациялык-аймактык бирдиктин же жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу органынын башчысын жергиликтүү коллегиялдуу өкүлчүлүктүү орган тарабынан шайлоо коллегиялдуу мамлекеттик башкаруунун элементтеринин жана токтотуучу жана каршы салмактуулук тутумунун үчилтиги болуп саналат.

Дүйнөнүн башка өлкөлөрүнө карата жогоруда аталган мыйзам ченемдүүлүктү индукция жана дедукция методдорунун жардамы менен конституциялык укукту изилдөө, биринчи кезекте коллегиялдуу органдардын бар же жок экендигин, коллегиялдуу жана бир баш ийүүчү органдардын укуктук статусун жана тигил же бул мекемелердин басымдуулук кылгандыгын аныктоо менен тастыктоого болот.

Жогоруда айтылгандай, Байыркы Грецияда жана Римде мамлекетте коллегиялдуу органдар үстөмдүк кылган: мисалы, демократиялык Байыркы Грецияда бардык органдар: элдик жыйын, архондор коллегиясы, ареопаг, беш жүз кеңеш, гелией (гелиэя)коллегиялдуу болгон; республикалык Байыркы

Римде мамлекетте элдик чогулуштар, сенат, коллегиялдуу магистратуралар үстөмдүк кылышкан [77,147-175-б]. Байыркы Греция жана Байыркы Рим кеңири империяларды негиздеген күчтүү өнүккөн экономикасы жана маданияты болгон. Орто кылымдагы шаар-Венеция, Генуя республикалары, аларда шаардык өкүлчүлүктүү жыйындар башкарууну жүзөгө ашырышкан. экономиканын, маданияттын өнүгүшүндө жогорку натыйжаларга жетишкен.

Коллегиялдуу органдар жеке башкаруу органдарга үстөмдүк кылган учурда өлкөдө демократия өнүгөт, адам укуктары менен эркиндиктерин коргоо үчүн шарттар түзүлөт, анткени коллегиялдуу органда жогоруда айтылгандай мыйзамдын бузулушуна каршы туруу үчүн тоскоолдор түзүлөт.

РСФСРдин 1918-жылдын 10-июлундагы Конституциясынын 1-главасынын 1-бөлүмүнүн 1-пунктунда Россия жумушчу, жоокерлер жана дыйкандар депутаттарынын Советтеринин Республикасы деп таанылганы жазылган. Бардык жерде бардык бийлик ушул кеңештерге таандык. 1977-жылдын 7-октябрындагы СССРдин Конституциясынын 2-статьясына ылайык СССРде бүткүл бийлик элге таандык, ал мамлекеттик бийликти СССРдин саясий негизин түзгөн эл депутаттарынын кеңештери аркылуу ишке ашырат. Мамлекеттик бийликтин бардык башка органдары эл депутаттарынын кеңештерине отчет берет жана анын көзөмөлүндө болот.

Ошентип, бардык бийлик кеңештерге –айылдык кеңештерден баштап СССРдин Жогорку Советине чейинки коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдарга таандык болуусу керек эле, алар өз алдынча аткаруу комитеттерин түзүшү керек болгон. Сот системасында иштерди коллегиялдуу караган элдик соттор болгон. Бирок, Советтер Союзундагы кеңештерге мамлекеттик бийликти толук ишке ашырууда СССРдин коммунисттик партиясы каршы чыккан, ал 1977-жылдын 7-октябрындагы СССРдин Конституциясынын 6-беренесине ылайык, бул мамлекеттик саясий системасынын өзөгү болгон, советтик коомду өнүктүрүүгө багытталган, ССР Союзунун ички жана тышкы саясатынын багытын аныктаган ж. б. Ошентип, шайлоону жана мамлекеттик кызматтарга

дайындоолорду Советтер Союзунун Коммунисттик Партиясы алдын ала аныктаган.

Советтик башкаруунун өкүлчүлүктүү системасы үчүн акыркы кыйратуучу күч болуп советтердин айрым ыйгарым укуктарын аткаруу бийлик органдарына өткөрүп берүүгө багытталган мамлекеттик бийликти кайра куруу болуп калды. Кытайда, КНДРде, Куба сыяктуу кээ бир социалисттик өлкөлөрдө мамлекеттик механизмде үстөмдүк кылуучу позицияны ар түрдүү деңгээлдеги эл өкүлдөрүнүн жыйындары ээлеген учурда өкүлчүлүктүү коллегиядуу башкаруу системасы сакталып калган.

Европа Экономикалык Шериктештигинин өлкөлөрүндө, жогоруда айтылгандай, коллегиялдуу башкаруусу бар бардык өлкөлөр: бирдиктүү мамлекеттик органдарды түзүү, бирдиктүү валюта – еврону киргизүү интеграция темпине ээ болууда. Ошентип, коллегиялдуу башкаруунун ар кандай аспектилери: укуктук, эл аралык, экономикалык, маданий бар.

Кыргызстанда 2021-жылдын 11-апрелинде референдум өтүп, ошол эле жылдын 5-майында күчүнө кирген Кыргыз Республикасынын жаңы Конституциясы кабыл алынган. Колдонуудагы Конституцияга ылайык, өлкөдө президенттик башкаруу формасы бар.

2010-жылдагы революциядан кийин Кыргызстанда Убактылуу өкмөттүн мүчөлөрү жана башка саясатчылар парламенттик башкаруу формасын түзүүнү көздөшкөн. Бирок, Кыргызстанда илимий-техникалык прогресстин жана экономиканын өнүгүшүнүн деңгээли парламентардик башкаруу формасына дал келбегендиктен бул мүмкүн эмес. Ошентип, бул башкаруу формасы же коллегиялдуу мамлекеттик башкаруу илимий-техникалык прогресстин жана экономиканын өнүгүшүнүн тиешелүү деңгээлине жетүү менен белгилениши мүмкүн.

Жогоруда аталган көрсөткүчтөргө жетишкенден кийин же аларга жетишүү процессинде өлкөбүздө демократияны, мыйзамдуулукту, укуктук тартипти жана маданиятты өнүктүрүү, кыргыз мамлекеттүүлүгүн күчөтүү максатында коомду башкарууда коллегиялдуу органдардын ролун андан ары

күчөтүүгө багытталган реформаларды жүргүзүү зарыл. Жергиликтүү кеңеш тарабынан кошумча ыйгарым укуктарды берүү, сот адилеттигин ишке ашыруу процессинде сот арачыларынын ролун күчөтүү ж. б. зарыл.

1.3. Мамлекеттик башкаруунун принциптери катары коллегиялдуулуктун жана жеке башкаруунун укук принциптерине таасири

Советтик окуу жана илимий юридикалык адабияттарда жогоруда айтылгандай, коллегиялдуулук жана жеке башкаруу мамлекеттик башкаруунун уюштуруу формалары жана башкаруу аппаратынын ишинин негизги ыкмалары деп аталган. Биз коллегиялдуулук жана жеке башкаруу мамлекеттик башкаруунун принциптери болуп саналат деп эсептейбиз. Бул принциптер укук принциптери менен байланышкан, алар да мамлекеттик жана муниципалдык органдардын ишинин негиз болуучу башталышы болуп саналат. Алсак, «Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинети жөнүндө» конституциялык Мыйзамдын 3-беренесинде Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинети өз ишинде төмөнкүдөй негизги принциптерди жетекчиликке алат деп айтылган: адилеттүүлүктүн жана мыйзамдын үстөмдүгү; коллегиялдуулук, министрлер кабинетинин мүчөлөрүнүн жеке жоопкерчилиги; коомдук пайдалуулук; мамлекеттик органдардын ортосундагы, ошондой эле мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ортосундагы функцияларды жана ыйгарым укуктарды чектөө; айкындуулук жана ачыктык; Президенттин алдындагы өз иши үчүн жоопкерчилик; Конституцияда жана ушул конституциялык Мыйзамда каралган формаларда Кыргыз Республикасынын Президентине жана Жогорку Кеңешине отчет берүүгө милдеттүүлүк. «Кыргыз Республикасынын шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча шайлоо комиссиялары жөнүндө» Мыйзамдын 3-беренесинин 1-пунктунда шайлоо комиссиялары өз ишин мыйзамдуулук, маалымдуулук, ачыктык, көз карандысыздык, коллегиялдуулук, адилеттүүлүк, калыстык

принциптеринде жүзөгө ашыраары айтылган. Ошентип, бардык мамлекеттик жана муниципалдык органдар укуктун тигил же бул принциптерине ылайык иштешет. Эгерде жогоруда аталган принциптер өз ара байланыштуу болсо, анда алардын арасында артыкчылык менен экинчиликтин катышы бар. Ушул принциптердин ортосундагы байланышты карап көрөлү.

Укуктун принциптери укуктун маңызын, максатын жана социалдык мүнөзүн билдирген баштапкы жана негизги негиздер болуп саналат. Мыйзамдын жалпы укуктук, тармактар аралык жана тармактык принциптери бар. Мыйзамдын жалпы укуктук принциптерине ар кандай авторлор принциптердин ар кандай түрлөрүн санашат. С. С. Алексеевдин пикири боюнча аларга мыйзамдуулук, адилеттүүлүк, юридикалык теңчилик, социалдык эркиндик, социалдык, жарандык милдет, объективдүү чындык, күнөө үчүн жоопкерчилик принциптери кирет [45, 08-109-б].

В.К. Бабаев укуктун баштапкы принциптери адилеттүүлүк жана эркиндик болуп саналат, алар андан ары укуктун демократия, мыйзамдуулук, улуттук теңчилик, гуманизм, мыйзам алдында тең укуктуулугу, мамлекеттин жана инсандын өз ара жоопкерчилиги сыяктуу укук принциптеринде чагылдырылат деп эсептейт. [112, 128-132-б].

В. Н. Синюкова жогоруда аталган укук принциптерине элдик бийликтин, укуктун үстөмдүгүнүн, федеративдик мамлекеттин түзүлүшүндөгү федерализмдин жана анын укуктук тутумунун түзүлүшүндөгү жарандардын мыйзам алдындагы юридикалык тендигинин, саясий, идеологиялык жана экономикалык плюрализмдин, гуманизмдин, адам укуктарынын бузулбастыгы жана ажыратылбастыгы, мыйзамдуулуктун, адилеттүүлүктүн, күнөө үчүн жоопкерчилик кирет деп божомолдойт [94, 67-68-б].

О.И.Цыбулевская жалпы укуктук принциптерге социалдык адилеттүүлүктү, жарандардын тең укуктуулугун, укуктардын жана милдеттердин бирдиктүүлүгүн, гуманизмди, укукка ынандыруу менен мажбурлоонун айкалышын, демократияны киргизет [142, 122-126-б].

А. В. Мальконун ырастоосу боюнча жалпы укуктук принциптерге адилеттүүлүк, жарандардын мыйзам жана сот алдындагы укуктук теңдиги, гуманизм, демократизм, укуктар менен милдеттердин биримдиги, ынанымдын айкалышы мажбурлоо ж. б. кирет [100, 93-б].

Укуктун көптөгөн принциптеринин арасында укуктук аксиомалар да бар, алардын арасында: эч ким өз ишинде сот боло албайт, айыпталуучунун пайдасына ар кандай күмөн саноо, мыйзам артка карай күчкө ээ эмес ж. б. Р.В.Шагиева мамлекет жана укук теориясы үчүн укуктун жалпы принциптери: гуманизм, адилеттүүлүк, тең укуктуулук, демократия, мыйзамдуулук, ошондой эле укуктардын жана милдеттердин биримдиги эң маанилүү экенин белгилейт [143, 222-223-б].

В.К.Бабаев белгилегендей укук принциптеринин ортосунда белгилүү бир иерархия, биринчилик жана белгилүү принциптердин ырааттуулугу бар. Ошентип, Рим стоик философу Л.А. Сенека теңдик адилеттүүлүктүн башталышы деп айткан [201]. Белгилүү немис юристи Радбрух формалдуу адилеттүүлүк принцибинин маанисин теңдик принциби аркылуу ачып берген. «Анткени адилеттүүлүк, деп жазган Радбрух, - ушуну менен кылууга так көрсөтмө берет: «тең — тең, тең эмес — тең эмес», бирок эч нерсе жок деп мүнөздөш керек болгон көз караш жөнүндө айтып берет, ал мамилени гана аныктайт, бирок айланып өтүү жолун эмес» [124,156-б]. Радбрухтун идеяларына жакын ойлорду О.И. Цыбулевская айтат. Анын ою боюнча, адилеттүүлүк теңдик менен теңсиздиктин элементтеринин диалектикалык айкалышын камтыйт. Жеке адамдын укуктук статусуна карата ал “адилет теңчилик» жана “адилет теңсиздик» катары көрүнүшү мүмкүн.Эркин базар мыйзамдары боюнча адилеттүү кирешелерди бөлүштүрүү жалпы адамзаттык мааниде адилетсиз болушу мүмкүн. Рынок кирешени адилеттүү деп тааныйт, эгерде ал ишке жумшалган чыгымдарга жана инвестицияларга (эмгек, жер, капитал, Кыймылсыз мүлк ж.б.) туура келсе. Бирок эч кандай өндүрүш каражаты жок адамдар – кары-картаңдар, балдар, оорулуу, жумушсуз адамдар кандай болуш керек [139,150-151-б]? Расмий

юридикалык мааниде, бардык жарандар тең укуктуу, бирок жогоруда аталган калктын аялуу катмарынын жеке, саясий, экономикалык, социалдык жана маданий укуктары турмушта олуттуу бузулушу мүмкүн. Бул адилетсиздикти жоюуга, бул автордун пикири боюнча, мамлекеттин ишмердүүлүгү багытталышы керек. «Азыр рыноктук мамилелерди өнүктүрүүнү артык көргөн мыйзам чыгаруучу инсандын юридикалык статусунун социалдык-экономикалык кепилдигин төмөндөтүүчү себептерди жоюунун натыйжалуу механизмдин түзүшү керек» [139,151-б]. Г.Радбрухтун жана О. и. Цыбулевскаянын айткандарынан теңдик принциби адилеттүүлүк принциби менен салыштырганда артыкчылыктуу абалды ээлейт деген тыянак чыгарууга болот. И. Зейме ошондой эле теңдик адилеттүүлүктүн ташы деп эсептеген жана алар чогуу эркиндиктин маңызын түзөт деп эсептейт. Б. Шоунун айтымында теңдик-бул коомдук түзүлүш үчүн, тартип, мыйзамдуулук, жакшы адеп-ахлак жана аларга чындап ылайыктуу адамдарды жогорку кызматтарга тандоо үчүн бирден-бир бекем негиз [198]. Теңдик принциби өзүнөн өзү ишке ашпайт. Адамзат тарыхында таптардын, класстардын, касталардын теңсиздиги мыйзамдаштырылган коомдун таптык стратификациясына негизделген бир катар коомдук-экономикалык формациялар болгон. Теңдик принциби мамлекеттик коллегиялдуу башкарууга катышкан адамдардын чөйрөсүндө гана сакталып калган. Эгерде адамдар бул башкаруудан тышкары болсо, анда алар өз ара теңсиздикке дуушар болушкан. Бул мамлекеттик коллегиялдуу башкаруунун маңызы саясий бийликтин көлөмү боюнча коллегиялдуу органдар жеке башкаруучу органдарга үстөмдүк кылгандыгында турат. Коомдо же анын белгилүү бир бөлүгүндө теңдикти сактаган коллегиялдуу органдар теңдик принцибине, ал эми жеке башкаруучулук кылган органдар теңсиздик принцибине негизделет.

Коллегиялык жана жеке башкаруучу органдардын мүнөздөмөлөрүн карап көрөлү. Коллегиялык органдын белгилери төмөнкүлөр болуп саналат::

- 1) коллегиялдуу орган 2 же андан көп мүчөдөн турат;

2) коллегиялдуу органдын бардык мүчөлөрү өз кызматтарын бирдей ээлөөгө, бирдей кызматтык укуктарга ээ болушат жана ошого жараша бардык чечимдер органдын бүткүл курамы тарабынан коллегиялдуу түрдө кабыл алынат;

3) коллегиялдуу органдын жетекчиси бул органдын мүчөлөрүнүн ичинен анын мүчөлөрү тарабынан шайланса жана алар тарабынан ээлеген кызматынан бошотулушу мүмкүн.

4) коллегиялдуу органдын жетекчисинин уюштуруучулук-башкаруучулук мүнөздөгү анча чоң эмес ыйгарым укуктары болот; жетектөөчү органдын ишин уюштуруу жана бул органдын мүчөлөрүнө жана бул коллегиялдуу органдын ишине тиешеси жок башка адамдарга карата мыйзамдарды колдонуу актыларын жекече кабыл алууга укугу жок;

5) коллегиялдуу орган өзүнүн аймактык бөлүмдөрүн түзбөйт.

Көрүнүп тургандай, коллегиялдуу органдын түзүлүшү жана функциялары теңдик принцибине негизделген. Жеке башкаруучу орган бир нече мүчөдөн турушу мүмкүн экендигин кошпогондо, негизинен жогоруда саналып өткөн коллегиялдуу органдын мүнөздөмөлөрүнө карама-каршы көрсөткүчтөр жеке башкаруучу мамлекеттик органдын белгилери болуп саналат.

Ошентип, коллегиялдуу органдагы теңчилик коомду жыргалчылыкка, мамлекетти бийликке алып баруучу ойлонулган, салмактуу жана адилет чечимдерди кабыл алуунун фактору болуп саналат. Адамзаттын тарыхы, жогоруда айтылгандай, коллегиялдуу мамлекеттик башкаруу болгон жана болуп жаткан мамлекеттер материалдык жана руханий маданияты жогору өнүккөн өлкөлөр мисалы, Байыркы Греция, Байыркы Рим, Батыш Европа өлкөлөрү, азыркы мезгилден бери тастыктап турат. АКШ, Канада, Япония, Австралия, Жаңы Зеландия, Израил жана башкалар болгон жана болуп келе жатканын тастыктайт. Парламентаризм – коллегиялдуу мамлекеттик башкаруунун таажысы. Батыш Европа, Түндүк Америка, Япония жана башка жогоруда аталган өлкөлөрдө парламентаризм мамлекеттик механизмде негизги, багыттоочу ролду ойногон парламент башында турган мамлекеттик

башкаруунун формасы катары бар. Коллегиялдуулук жана жеке башчылык мамлекеттик башкаруунун, ал эми укуктук мамлекеттики парламентаризм принциптери болуп саналат деп айтуу зарыл. Коллегиялдуулук жана жеке башкаруу мамлекеттик башкаруунун принциптери болуп саналгандыгына карабастан алар укуктун маңызына, багытталышына жана социалдык табиятына олуттуу таасир этет.

Либерализмдин идеяларын ишке ашыргандан тартып азыркы мезгилге чейин дүйнө өлкөлөрүндө эркиндик жана теңдик идеялары жарыяланган мамлекеттер болгон, бирок аларда бул баалуулуктар ишке ашырылган эмес, тескерисинче диктатуралар жана авторитардык режимдер орнотулган. Ошондуктан теңдикти, адилеттүүлүктү жана эркиндикти орнотуу ишинде башкаруунун парламенттик формасы – мамлекеттик коллегиялдуу башкаруу зарыл.

Ошентип, коллегиялдуулук принциби теңдик принцибине салыштырмалуу артыкчылыктуу орунду ээлейт. Бул биринчи кезекте коллегиялуулук принциби ишке ашат дегенди билдирет, бул ишке ашырууга өбөлгө түзөт, тең укуктуулуктун принциби, ал өз кезегинде адилеттүүлүктүн орношуна көмөк көрсөтөт. Демократия принцибине карата да коллегиялуулук принциби биринчи орунда турат. Ошентип, мамлекеттик башкарууда жеке башкаруу принцибине салыштырмалуу коллегиялдуулук принцибинин басымдуулук кылышы мамлекетте демократиянын өнүгүшүнө алып келет. Эгерде өлкөдө мамлекеттик башкарууда бир башчылык принциби үстөмдүк кылса, бул антидемократиялык режимдин: деспотизмдин, тираниянын, авторитаризмдин жана тоталитаризмдин өнүгүшүнө алып келет. Ошентип, эгерде кайсы бир өлкөдө бийликтин жана эгемендүүлүктүн булагы эл болсо, табигый түрдө алар өзүнө жаккан бардык артыкчылыктарды бекитет: мыйзамдуулукту жана ошол эле учурда гуманизмди орнотууга көмөк көрсөткөн адилет мыйзамдарды; жарандардын закон алдындагы тендиги, эркиндик, мамлекет менен инсандын өз ара жоопкерчилиги, саясий, идеологиялык жана экономикалык плюрализм жана башкалар. Коллегиялдуулуктун жана

демократиянын принциптери окшош болобу же демократиянын принциби коллегиялуулук принцибине карата биринчи болушу мүмкүнбү деген ойлор келип чыгышы мүмкүн. Белгилүү болгондой, демократия түз жана өкүлчүлүктүү болушу мүмкүн. Түз демократия калктын референдумдарга, чогулуштарга, чогулуштарга түздөн-түз катышуусу аркылуу ишке ашат. Өкүлчүлүктүү демократия калк тарабынан шайланган жана алардын таламдарын билдирген органдар аркылуу ишке ашырылат. Бул шайлануучу органдар коллегиялдуу же жеке башкаруучу болушу мүмкүн. Кеңештер, парламенттер жогоруда айтылгандай коллегиялдуу органдар болуп саналат, президент жеке башкаруу органы болуп саналат. Эгерде мамлекеттик башкарууда бийлик мамилелеринде шайлануучу коллегиялдуу органдар үстөмдүк кылса, б. а. алар бир башчылык органдарды контролдошот анда мамлекетте демократия өнүгөт, бирок эгерде өлкөдө коллегиялдуу органдардын контролунда болбогон, ал тургай аларды контролдоочу же тигил же бул саясий партияларды же жарандарды өкүлчүлүктүү органдарга шайлоого көмөктөшүүчү жалгыз башкаруучу шайлануучу органдар үстөмдүк кылса, анда административдик ресурсту пайдалануу менен демократия үчүн жагымсыз шарттар түзүлөт же эң начар учурда авторитардык, тоталитардык режимдер өнүгөт. Россияда жана Кыргызстанда илимий, кесиптик жана күнүмдүк укуктук аң-сезимде республиканын президентин эл катары шайлоо бул демократия деп эсептелет. Бирок, республиканын президенти өз ишин коллегиялуулук принцибине карама-каршы келген жеке башкаруу принциби боюнча жүзөгө ашырат. Жеке башкаруу принциби өзүнүн артыкчылыктарына ээ, мисалы, кызмат адамына иш-аракет эркиндиги берилет, ал оперативдүү чечимдерди кабыл алат, өзүнүн бардык мүмкүнчүлүктөрүн чыгармачылык менен ишке ашыра алат. Жеке башкаруунун терс жагы-коррупциянын өнүгүү мүмкүнчүлүгү: кызматтык ыйгарым укуктарды кыянаттык менен пайдалануу, ашыкча колдонуу жана башка кызматтык кылмыштарды жасоо жана жогоруда биз карап чыккан башкаруунун бул ыкмасынын эң жаман кесепеттери. Жеке башкаруу принцибинин оң жактарын ишке ашыруу үчүн бирдиктүү

мамлекеттик органга же кызмат адамына коллегиялдуу органдын көзөмөлү жүргүзүлүшү керек. Ооба, Америка Кошмо Штаттары жана Италия сыяктуу өнүккөн укуктук, демократиялык өлкөлөрдө, калк республикасынын президентин шайлайт, бирок, бул өлкөлөрдө, президенттер парламенттер тарабынан көзөмөлдөнөт. Мындай контролдоонун таасирдүү формаларынын бири болуп президентти кызматтан четтетүү (импичмент) процеседурасы саналат. Бул өлкөлөрдө бул процедура жөнөкөйлөтүлгөн формага ээ. Россияда жана Кыргызстанда республиканын президентин кызматтан алуу процеседурасы татаал, мисалы, Россияда бул процеседураны өткөрүү үчүн Россия Федерациясынын Жогорку сотунун корутундусу талап кылынат.

Россия Федерациясынын Президентинин аракеттеринде кылмыштын белгилеринин бар экендиги жана Россия Федерациясынын Конституциялык сотунун айып коюунун белгиленген тартибин сактоо жөнүндө корутундусу боюнча Кыргызстанда Башкы прокурорго Президенттин аракеттеринде кылмыштын белгилеринин бар экендиги жөнүндө корутунду жана мамлекет башчысын айыптоо тартибин сактоо жөнүндө Конституциялык соттун корутундусу. АКШ жана Франциянын конституциялык мыйзамдары боюнча импичмент процеседурасын ишке ашырууда башка мамлекеттик органдардын жана кызмат адамдарынын корутундулары талап кылынбайт. Жогоруда айтылгандардын негизинде биз коллегиялдуулуктун принциби укуктун бардык башка принциптерине, анын ичинде тармактар аралык жана тармактык принциптерге караганда артыкчылыктуу деген тыянакка келе алабыз. Укук коргоо жана укук колдонуу ишмердүүлүгүнүн дүйнөлүк тажрыйбасы жазыктык жана жарандык сот өндүрүшүндөгү атаандаштык сыяктуу тармактар аралык принцип айыптоо жана коргоо тараптарынын тең укуктуулугу менен эң мыкты түрдө ишке ашырылып жатканын ырастайт. Теңдик принциби укук тармактарында да каралган: жарандык укукта тараптардын мүлктүк мамилелердеги теңдиги, үй-бүлөлүк укукта жубайлардын үй-бүлөдө теңдиги. Мыйзамдуулук принциби коллегиялдуулукка негизделген парламентаризм принцибинен келип чыккан бардык укукта жана анын тармактарында теңдикти,

адилеттүүлүктү, рационалдуулукту жана башка принциптерди камсыз кылат. Мамлекеттик коллегиялдуу органдардын өкүлчүлүктүү институттар катары жеке бийлик органдарына караганда артыкчылыктуу болушу менен коомдун саясий жетекчилиги үчүн гана эмес, экономиканы жөнгө салуу үчүн да шарттар түзүлөт. XX-к 20-30-жылдардагы дүйнөлүк экономикалык кризис жана андан кийинки экономикалык кризистер экономиканы көзөмөлдөп, керек болсо жөнгө салуу керектигин көрсөттү. Бул идеяны белгилүү формада кейнстик теория жана монетаризм улантат. [59,326-327-б]. Представительные коллегияльные органы лучше чем единоначальные органы приспособлены для полезной, рациональной, контролирующей, аналитической и распределительной деятельности. Контроль представительных коллегияльных органов позволяет лучше в оптимальной форме решать проблемы распределения доходов, ценообразования, контроля над инфляцией, безработицей, монополизмом. При этом верховенство представительных коллегияльных органов и их взаимодействие с единоначальными органами при системе сдержек и противовесов позволит решать социальные проблемы при этом, не замедляя социальную активность населения. Таким образом, коллегияльность, равенство ведут к социальной справедливости.

Өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдар рационалдуу, контролдоочу, аналитикалык жана бөлүштүрүүчү ишмердүүлүк үчүн жеке башкаруучу органдарга караганда көбүрөөк ылайыктуу. Өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдардын көзөмөлү кирешелерди бөлүштүрүү, баа түзүү, инфляцияга, жумушсуздукка, монополияга көзөмөл кылуу маселелерин оптималдуу түрдө чечүүгө мүмкүндүк берет. Мында чектөөлөр жана тең салмактуулук тутумунда өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдардын үстөмдүгү жана алардын жеке башкаруучу органдар менен өз ара аракеттенүүсү калктын социалдык активдүүлүгүн жайлатпастан, ошол эле учурда социалдык көйгөйлөрдү чечүүгө мүмкүндүк берет. Ошентип, коллегиялдуулук, теңдик социалдык адилеттүүлүккө алып келет.

Коллегиялдуулук принциби ынандыруу жана мажбурлоо ыкмаларын мамлекеттик башкарууда аларды натыйжалуу айкалыштырууда мыйзамдуу колдонууга өбөлгө түзөт.

Укуктун башка принциптерин талдоо башка принциптер артыкчылыктуу абалды ээлей албайт деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет. Ошентип, мыйзамдардын так аткарылышы катары түшүнүлгөн мыйзамдуулук принциби, тирандык мыйзамдардын аткарылышын укуктук мыйзамдуулуктун режими катары түшүнүүгө мүмкүн болбогондой эле негизги нерсе боло албайт. Гуманизм ошондой эле биринчи кезектеги абалды ээлей албайт, анткени укуктук мамлекетте жогорку жаза чарасын колдонууга чейин коомдук жыргалчылык үчүн күнөөлүү адамдарды жоопкерчиликке тартуунун негиздүү жана зарыл талабы бар. Жаза жасалган кылмыштын оордугуна барабар болушу керек. Мыйзамдын башка принциптери да артыкчылыктуу боло албайт жана өз алдынча ишке ашырылышы мүмкүн эмес.

Ошентип, коллегиялдуулук принциби жарандардын тең укуктуулугуна жана укуктун башка бардык принциптеринин ишке ашырылышына шарт түзөт.

Жогоруда аталган укук принциптери Конституцияда жана башка ченемдик укуктук актыларда бекемделген. Мыйзамдардын негизи катары Конституцияда белгиленген укук принциптерин ишке ашыруу бул принциптерди бардык укуктук актыларда ишке ашырууга таасир этет. Ошондуктан Кыргыз Республикасынын Конституциясында укук принциптерин жана аларды ишке ашыруу механизмдерин карап көрөбүз.

Укуктук жөнгө салуу чөйрөсүндөгү ролуна ылайык мыйзам ченемдери түрлөргө бөлүнөт. Ар бир ченемдик укуктук актыда укук ченемдеринин ар кандай түрлөрү бар, Конституция да четте калбайт. Кыргыз Республикасынын Конституциясы преамбуладан жана 5 бөлүмдөн турат [1]. Негизги Мыйзамдын 1,2 бөлүмүндө: конституциялык түзүлүштүн негиздери, адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктери укуктук ченемдер уюштуруучу болуп саналат. Ошентип, В.Д.Переваловдун жана В. И. Леушиндин пикири боюнча уюштуруу ченемдери коомдук мамилелерди укуктук жөнгө салуунун баштапкы

негиздерин, адамдын укуктук абалын, мамлекеттин иштөө чектерин чагылдырат, социалдык-экономикалык жана коомдук-саясий түзүлүштүн негиздерин, жарандардын укуктарын, эркиндиктерин жана милдеттерин, коомдун укуктук тутумун куруунун негизги идеяларын жана параметрлерин бекитет. Алар коомдук өнүгүүнүн объективдүү мыйзамдарына конкреттүү укуктук ченемдердин максаттарынын жана каражаттарынын зарыл шайкештигин белгилөөгө мүмкүндүк берүүчү стандарттар катары кызмат кылат. [141,277-б]. Мисалы, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 23-беренесинин 1-пунктунда бекитилген нормада мындай деп айтылат: «Адам укуктары жана эркиндиктери ажыратылгыс жана алар ар бир адамга төрөлгөндөн баштап таандык. Алар абсолюттук, ажыратылгыс жана кимдир бирөөнүн кол салуусунан мыйзам жана сот аркылуу корголгон деп таанылат. Адам укуктары жана эркиндиктери Кыргыз Республикасынын жогорку баалуулуктарына кирет. Алар түздөн-түз колдонулат, бардык мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана алардын кызмат адамдарынын ишинин мааниси менен мазмунун аныктайт.» .

Конституциянын 1,2 бөлүмүндө камтылган уюштуруу ченемдерин дагы ченем-принциптер деп атоого болот [147, 234-б] же башталгыч нормалар [139, 325-б]. В.Н. Хропанюк ченем-принциптерди атайын адистештирилген ченемдер катары аныктайт, алар жөнгө салуучу жана коргоочу нормалардан айырмаланып, алар жүрүм-турумдун конкреттүү эрежелерин камтыбагандыктан, кошумча мүнөзгө ээ. Коомдук мамилелерди жөнгө салууда адистештирилген ченемдер жөнгө салуучу жана коргоочу ченемдер менен байланышып, алар менен бирдиктүү жөнгө салуучуну түзөт. [147,233-б].

Кыргызстандын Конституциясынын калган 3-5 бөлүмдөрүндө: Президент, мыйзам чыгаруу бийлиги, аткаруу бийлиги, сот бийлиги, башка мамлекеттик органдар, жергиликтүү өз алдынча башкаруу, Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүүнүн тартиби, уюштуруучуга караганда жөнгө салуучу ченемдер болуп саналат, анткени булар. ченемдер мамлекеттик жана

муниципалдык бийлик органдарынын ыйгарым укуктарын түздөн-түз көрсөтөт. В Негизги Мыйзамдын “Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүүнүн тартиби» деген акыркы бөлүмүндө Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө мыйзамды кабыл алуу боюнча Жогорку Кеңештин ыйгарым укуктары жана Президенттин бул мыйзамга кол коюу милдети көрсөтүлгөн. Жогоруда аталган авторлордун пикири боюнча, жөнгө салуучу ченемдер ар кандай субъекттерге укуктарды берүү жана аларга милдеттерди жүктөө аркылуу алардын ортосунда келип чыккан иш жүзүндөгү мамилелерди жөнгө салууга түздөн-түз багытталган. Субъективдүү укуктардын жана милдеттердин мүнөзүнө карата жөнгө салуучу ченемдердин үч негизги түрү бөлүнөт: башкаруучу (өзүнүн даректерине оң аракеттерди жасоого укук берүүчү); милдеттүү (белгилүү бир оң аракеттерди жасоо милдетин камтыган); тыюу салуучу (мыйзам тарабынан укук бузуу катары аныкталган аракеттерди жана жосундарды жасоого тыюу салууну белгилөөчү). Жөнгө салуучу ченемдердин өзгөчөлүгү алардын так аныкталган убактылуу жана милдеттүү мүнөзгө ээ болушунда. [141, 277-278-б]. Жөнгө салуучу ченемдер, мисалы, Президенттин компетенциясын белгилеген Конституциянын 70-беренеси. Профессор В.М. Корельский мамлекеттик органдын эң маанилүү белгиси болуп компетенциянын — белгилүү бир мазмундагы жана көлөмдөгү ыйгарым укуктардын (укуктардын жана милдеттердин жыйындысынын) болушу саналат деп ырастайт. Компетенция жүргүзүү предмети, б.а. мамлекеттик орган чечкен жана аткарган конкреттүү милдеттер жана функциялар менен шартталган. Компетенттүүлүк, адатта, мыйзамдуу түрдө бекитилет (Конституцияда же учурдагы мыйзамдарда). Мамлекеттин органынын өз компетенциясын ишке ашыруусу-бул анын укугу гана эмес, милдети [141,156-157-б]. Ошентип, мамлекеттик бийлик органдарынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын укуктары бир эле учурда алардын милдеттери болуп саналат. Президенттин, Жогорку Кеңештин, аткаруу бийлигинин жана башка органдардын ыйгарым укуктарынын толук саналышы жана аларды берүү-милдеттендирүү мүнөзү

Конституциянын 3-5-бөлүмдөрүндөгү укук ченемдери жөнгө салуучу болуп саналарын дагы бир жолу айтып турат.

Ошентип, Конституциянын 1,2 бөлүмүндө камтылган ченем-принциптер калган бөлүмдөрдө жөнгө салуучу укуктук ченемдер менен бирдикте ишке ашырылат. Мамлекеттик жана муниципалдык органдардын ыйгарым укуктарын билдирген 3-5 бөлүмдүн жөнгө салуучу ченемдери аларда иштеген мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлердин ыйгарым укуктары болуп саналат. Ошентип, 1,2 бөлүмдөрдүн укуктук ченемдери мамлекеттик, муниципалдык органдарды алардын кызматкерлеринин атынан ишке ашырат. Бул жерде мамлекеттик жана муниципалдык органдар жана алардын кызматкерлери адилеттүү, калыс жана адилеттүү иштейби деген суроо пайда болот? Бул суроого жооп 1,2-бөлүмчөдө берилген. Кызматтык кылмыштар адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерине шек келтирип, мамлекеттин аброюна шек келтирип, ошону менен Конституциянын 1,2 - бөлүмдөрүндө белгиленген укуктук ченемдердин-принциптердин ишке ашырылышына шек келтирерин белгилей кетүү керек.

Ошентип, Конституциянын 1,2-бөлүмдөрүнүн укуктук ченемдерин ишке ашыруу үчүн коллегиялдуу органдар жеке башкаруу органдарын көзөмөлдөшү зарыл. Аны тастыктоо төмөнкү факт болуп саналат. Парламентаризм болгон жана коллегиялдуу органдардын жеке башчылыкка үстөмдүгү байкалган дүйнөнүн өнүккөн өлкөлөрүндө мамлекеттик түзүлүштүн негиздерин жана инсандын укуктук статусун жарыялаган Конституциянын ченемдери иш жүзүндө жүзөгө ашырылган.

Каралган уюштуруу жана жөнгө салуу ченемдеринин арасында жөнгө салуу ченемдери басымдуулук кылат. Мындан төмөнкүдөй тыянак чыгарууга болот: ар кандай Конституцияда мамлекеттик органдардын укуктук статусун жөнгө салуучу ченемдер башкы болуп эсептелет, анткени коллегиялдуу же жеке башчылык деп эсептелген тигил же бул органга канча жана кандай ыйгарым укуктар өткөрүлүп берилгендигинен мамлекеттик түзүлүштүн негиздерин жана адамдын жана жарандын укуктук статусун декларациялаган

Конституциянын ченемдерин ишке ашыруу көз каранды. Демек, Кыргыз Республикасынын Конституциясында биз караган ченемдик укуктук нормалар негизги болуп саналат, ал эми уюштуруучу ченемдер аларга көз каранды.

1.4. Дүйнөнүн айрым өлкөлөрүндө мамлекеттик органдардын өз ара аракеттенүү механизмдери

Батыштын, Азиянын, Австралиянын жана Жаңы Зеландиянын укуктук мамлекеттеринде мамлекеттик бийликтин жогорку органдарынын өз ара жана калк менен өз ара аракеттенүү механизмдерин талдоо бул механизмдер төмөнкү схемада жалпыланган деп айтууга мүмкүндүк берет:

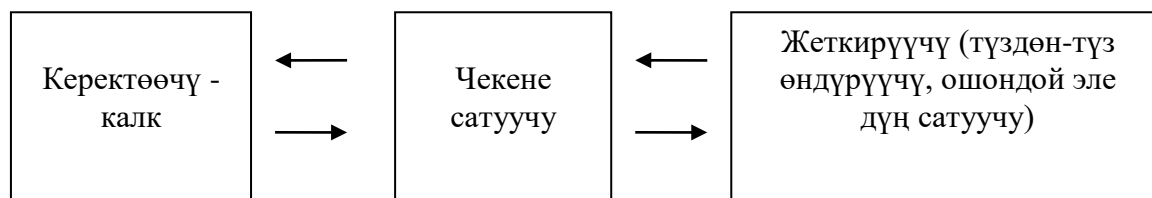
1-схема боюнча (түз байланыш аркылуу) калк өз өкүлдөрүн – депутаттарды коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдарга (парламентке, жергиликтүү кеңештерге, чогулуштарга) шайлайт, алар өз кезегинде аткаруу жана сот органдарын түзөт жана көзөмөлдөйт. Аткаруу жана сот органдары өз ишин жүзөгө ашыруу менен эл менен өз ара аракеттенишет жана ага белгилүү таасир көрсөтүшөт. Коом, аткаруу жана сот органдарынын ишин талдоо менен, алардын ишине баа берет жана коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдарга кайрылуу (кайтарым байланыш) аркылуу аларга карата өзүнүн мамилесин билдирет, алар өз кезегинде аткаруу жана сот органдарына карата оң же терс мүнөздөгү санкцияларды колдонушу мүмкүн, же болбосо коом коллегиялдуу

өкүлчүлүктүү органдарга кезектеги шайлоодо анын көз карашынан алгылыктуу саясий партияларды же айрым өкүлдөрдү тандайт – алар андан кийин аткаруу же сот органдарына татыктуу мамлекеттик кызматчыларды шайлайт же дайындайт жана аларды көзөмөлдөйт. Түз жана кайтарым байланыштар коомдун үзгүлтүксүз рационалдуу жашоосун символдоштуруп, тегерек кыймылды жаратат. Мындай тегерек кыймыл табиятка мүнөздүү экенин белгилей кетүү керек. Аткаруу жана сот органдарынын мындай жоопкерчилиги алардын натыйжалуу жана калк үчүн жагымдуу иштешине, ошого жараша адамдын жана жарандын укуктарын камсыз кылууга жана коргоого шарт түзөт. Бул механизмдин ишинин баштапкы звеносу катары калкты караган мамлекеттик органдардын өз ара аракеттенүүсүнүн бул схемасын биз адилеттүү деп эсептейбиз, анткени мамлекеттин органдары калкка кызмат кылышы, анын укуктарын камсыз кылышы жана коргошу керек, калк мамлекетке кызмат кылбашы керек. Аткаруу жана сот органдарын түзүүнүн жана контролдоонун мындай механизми СССРде болгонун белгилей кетүү керек.

Бул мамилелердин жана көзөмөлдөө, түздөн-түз жана кайтарым байланыш мындай схемасы, мисалы, сатып алуу-сатуу келишими боюнча, жарандык-укуктук мамилелерде бар экенин белгилей кетүү керек.

Схема 2

Түз байланыш

Кайтарым байланыш

Бул схемага ылайык, калк керектөөчүлөрдүн атынан өндүрүүчүнүн товарларын чекене сатуучулардан сатып алат, алар жеткирүүчүдөн товар сатып алышат. Сапаты начар товарларды сатып алган учурда, керектөөчүлөр өз

акчаларын алып, чекене сатуучуларга кайтарып беришет, ал өз кезегинде товарды жеткирүүчүгө өткөрүп берип, акчасын кайтарып берет. Өндүрүүчү - завод сапатсыз буюмду кайра алуу менен кемчиликтин себебин аныктайт жана аны жоюу жана товардын сапатын жакшыртуу боюнча иштейт. Мында, калкка пайда алып келүүчү түз жана кайтарым байланыштар байкалат.

Ошентип, түз жана кайтарым байланыштар көрсөтүлгөн товарлардын, көрсөтүлгөн кызматтардын жана аткарылган иштердин сапатын жакшыртат. Мамлекеттик башкаруу же сот адилеттигин жүзөгө ашыруу дагы сапаттуу жүзөгө ашырылышы керек болгон кызмат экендигин белгилей кетүү керек. Экономикада бул кызмат түрлөрү коомдук товарлар же пайдалар деп аталат (public goods) [92, 34-41-б].

Аткаруу бийлигинин максаты - парламент тарабынан же референдумда кабыл алынган мыйзамдарды ишке ашыруу. Романо-германдык укуктук үй-бүлөнүн өлкөлөрүндөгү сот бийлигинин функциясы жогоруда айтылган ошол эле мыйзамдардын негизинде сот адилеттигин жүзөгө ашыруу болуп саналат. Мыйзам чыгаруучу органга жана башка бардык коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдарга келсек, жогоруда айтылгандай, алар калктын кызыкчылыгын билдирет, ошону менен башкаруу таасирин аткаруу жана сот органдарына өткөрүп берет жана калк тарабынан көзөмөлдөнөт. Бул мамилелер чынжырынын башында же мамлекеттин механизминин башында турган калктын позициясы эл бийликтин булагы жана эгемендиктин алып жүрүүчүсү деген идеяга шайкеш келет. Чынында эле эл суверендүү болушу керек, анын эрки мыйзамдарда бекитилип, бийликте ишке ашырылышы керек. Саясат таануу боюнча, коомдо дайыма бийлик бар жана аны кимдир бирөө ишке ашырат. Эгерде бийлик теңдик принцибинин негизинде иш алып барган коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар аркылуу эл тарабынан ишке ашырылса адилеттүү болот жана бул принципти алар бардык мамлекеттик башкарууда орнотушат, ал эми теңдик принциби адилеттүүлүк принцибин ишке ашырууга көмөк көрсөтөт.

Коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар менен аткаруу, сот органдарынын

ортосундагы жогоруда көрсөтүлгөн байланыш абдан маанилүү звено же биригүү болуп эсептелет. Үчүнчү дүйнө деп аталган өлкөлөрдө: Африкада, Латын Америкасында, Азияда коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар менен аткаруучу, сот органдарынын ортосунда жогоруда аталган биригүү же звено жок. Бул аткаруу жана сот органдары коллегиялдуу өкүлчүлүктүү орган тарабынан көзөмөлдөнбөйт дегенди билдирет. Бул өлкөлөрдө адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктери талаптагыдай камсыздалбайт жана корголот. Негизги көйгөй-бул шилтеменин жоктугу. Аткаруу жана сот органдарынын кызмат адамдарын түздөн-түз коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар тарабынан шайлабоо же дайындабоо экинчисинин биринчисине көзөмөлдүгүн татаалдантат. Бул звено жок болгон учурда, мамилелердин чынжыры ачылып, коом өнүгүүсүн токтотот. Бул калктын аткаруу жана сот органдарынын иш-аракеттерине карата нааразычылыктар пайда болсо жана ал коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдарга даттануулар менен кайрылса, ал эми алар биринчи кезекте таасир эте алышпайт дегенди билдирет. Мындай шарттарда аткаруу жана сот органдарында коррупция өнүгүшү мүмкүн, бирок башкы терс натыйжа коомдун бардык чөйрөлөрүндө өнүгүүнүн токтоп калуусу болушу мүмкүн. Бийлик бутагынын ичинде көзөмөл, б.а. аткаруу бийлигинин, сот бийлигинин үстүнөн көзөмөл бар, бирок ал анчалык натыйжалуу эмес.

Парламенттик мамлекеттерде: Улуу Британияда, Германияда жана Италияда эл менен мамлекеттик бийликтин жогорку органдарынын өз ара аракеттенүү механизмдин схемаларда коллегиялдуу өкүлчүлүк жана аткаруу жана сот органдарынын өз ара аракеттенүүсү үчүн карап көрөлү.

Схема 3

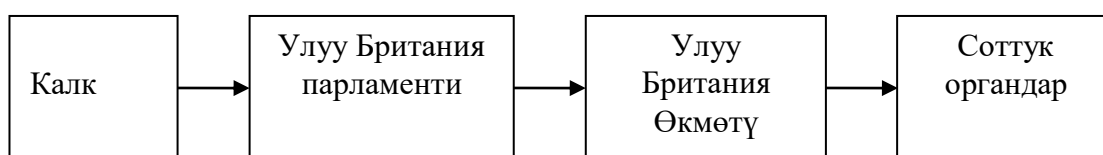

Схема 4

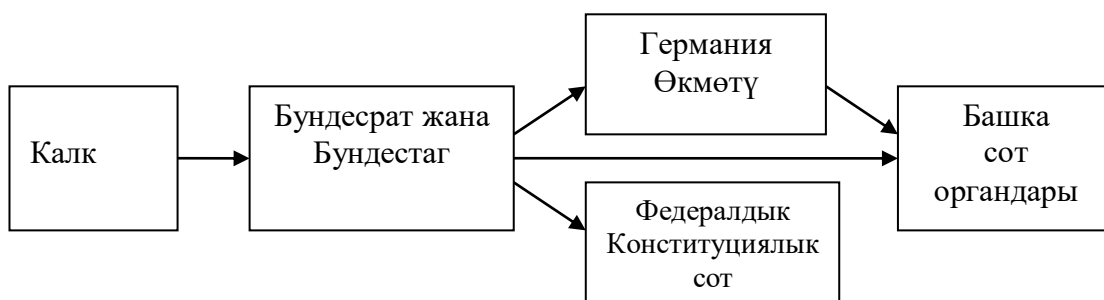
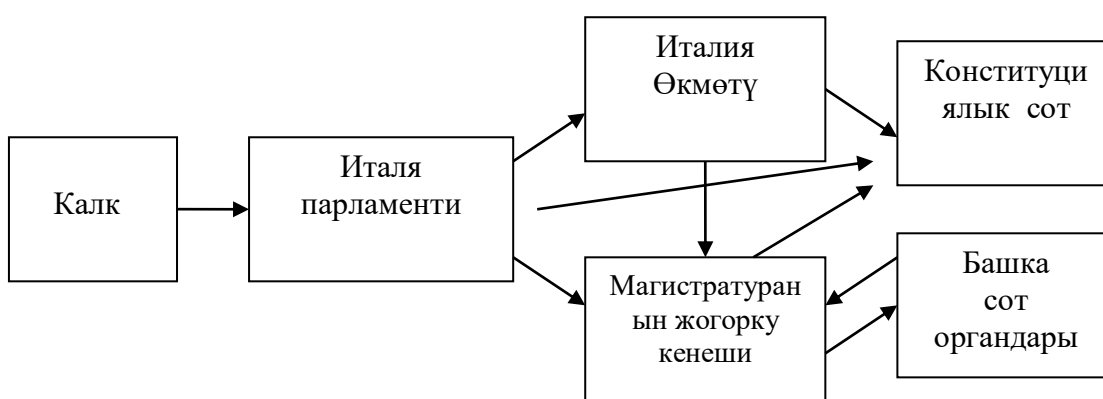

Схема 5

3-схемада мамлекеттик органдарды түзүүнүн жана көзөмөлдөөнүн классикалык тартиби көрсөтүлгөн, мисалы Улуу Британияда. Калк общиналар палатасын шайлоо аркылуу түзөт. Общиналар палатасындагы алдыңкы саясий партия өкмөттү түзөт. Соттор Лорд-канцлердин (юстиция министри) сунушу боюнча монарх тарабынан дайындалат. Улуу Британия жана Түндүк Ирландия Бириккен Королдугу чектелген, конституциялык, парламенттик монархия. Улуу Британиядагы Монарх мамлекет башчысы, улуттун биримдигинин символу. Анын укуктук статусу “бийлик кылат, бирок башкарбайт» формуласы менен аныкталат, б.а. ал номиналдык ыйгарым укуктарга ээ, анын бардык мыйзам актылары Премьер-министр же Кабинеттин тиешелүү мүчөлөрү менен макулдашылат. 4-схемада Германияны мисал катары пайдалануу менен мамлекеттик органдарды түзүү жана көзөмөлдөө чынжырчасы көрсөтүлгөн. Бул жерде да калк Бундестагды тике жана жалпы шайлоо жолу менен шайлайт. Төмөнкү палатадагы орундардын көпчүлүгүн алган саясий партия же

партиялардын коалициясы Өкмөттү түзөт. Германиянын Конституциясынын 94-беренесинин 1-пунктуна ылайык, Федералдык Конституциялык Соттун мүчөлөрү Бундестаг жана Бундесрат тарабынан бирдей жана 95⁸⁶- берененин 1, 2-пункттарына ылайык жалпы, административдик, каржылык, эмгек жана социалдык юрисдикцияда сот адилеттигин жүргүзүү үчүн шайланат. Федерация Жогорку сот инстанциялары катары: федералдык сот палатасын, Федералдык административдик, Федералдык финансы, Федералдык эмгек жана Федералдык социалдык сотторду түзөт. Бул соттордун судьяларын дайындоо тармактык федералдык министр тарабынан тармактык жер министрлеринен жана Бундестаг тарабынан шайланган мүчөлөрдүн бирдей санынан турган судьяларды шайлоо комитети менен биргеликте жүргүзүлөт [30, 181-234-б].

Ошентип, сот органдары түздөн-түз парламент тарабынан же аткаруу бийлиги менен биргеликте дайындалат. 5-Схема Италияда мамлекеттик органдардын түзүлүшүнүн ырааттуулугун жана көзөмөл тартибин көрсөтөт. Бул жерде да эл парламенттин мүчөлөрүн шайлайт, алар облустардын делегаттары менен биргеликте өлкөнүн президентин шайлашат. Андан ары, Италиянын Конституциясынын 92-беренесине ылайык, Республиканын Президенти Министрлер кеңешинин төрагасын жана анын сунушу боюнча министрлерди дайындайт [30,423-450-б]. Түзүлгөн өкмөт эки палатанын тең ишенимине ээ болушу керек. Ар бир палата аты аталган добуш менен кабыл алынган жүйөлүү резолюция аркылуу ишеним көрсөтөт же андан баш тартат. Өкмөт түзүлгөндөн кийин он күндөн кечиктирбестен ишеним алуу үчүн палаталарга берилет. Ишеним көрсөтпөө резолюциясына палатанын мүчөлөрүнүн ондон биринен кем эмеси кол коюуга тийиш жана аны киргизген учурдан тартып үч күндөн эрте талкуулоого коюлушу мүмкүн эмес. Сот органдарын түзүү тартиби төмөнкүдөй көрүнөт. Италиянын Конституциялык соту он беш судьядан турат, аларды үчтөн бири республиканын президенти, парламент палаталардын биргелешкен жыйынында жана юстициянын жогорку инстанциялары: магистратуранын Жогорку Кеңеши, Мамлекеттик Кеңеш жана Эсептөө палатасы дайындайт[86, 547-б]. Магистратуранын жогорку кеңеши бийликтин

сот бутагына кирген орган. Бул органдын негизги милдети бийликтин сот бутагынын ишин уюштуруучулук жактан камсыз кылуу болуп эсептелет. Кеңеш жаңы магистраттарды кабыл алууну, соттук кызматтарга дайындоону, которууну, жогорулатууну жана магистраттардын статусуна байланыштуу башка чараларды жүзөгө ашырат. Магистратуранын Жогорку Кеңешинин Төрагасы-Республиканын Президенти. Анын курамына кызматы боюнча сот тутумунун жогорку кызмат адамдары – Кассациялык соттун биринчи төрагасы жана Башкы прокурору, ошондой эле шайланган 30 мүчө кирет. Алардын ичинен үчтөн экиси ар кандай категориядагы судьялардын ичинен түздөн-түз магистрлер тарабынан шайланат, ал эми үчтөн бири-парламент тарабынан он беш жылдан кем эмес адвокаттык эмгек стажы бар катардагы университеттердин укук профессорлорунун жана адвокаттардын ичинен шайланат [86, 548-б].

Төмөндө АКШда, Францияда, Россияда жана Кыргызстанда мамлекеттик бийликтин жогорку органдарын түзүү жана алардын өз ара аракеттенүүсүнүн схемаларын карайбыз.

Схема 6

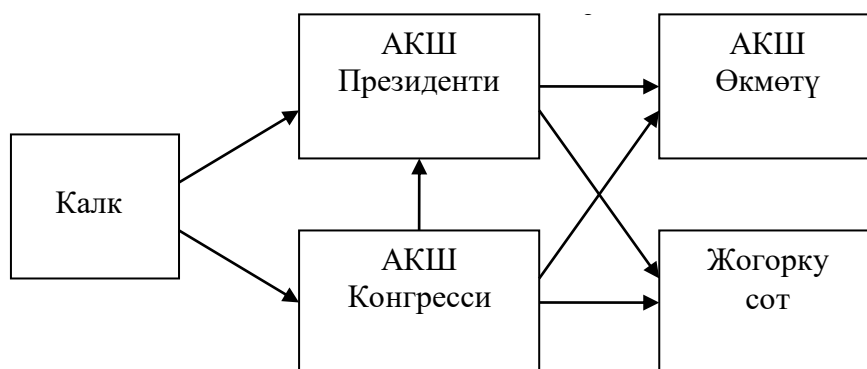

Схема 7

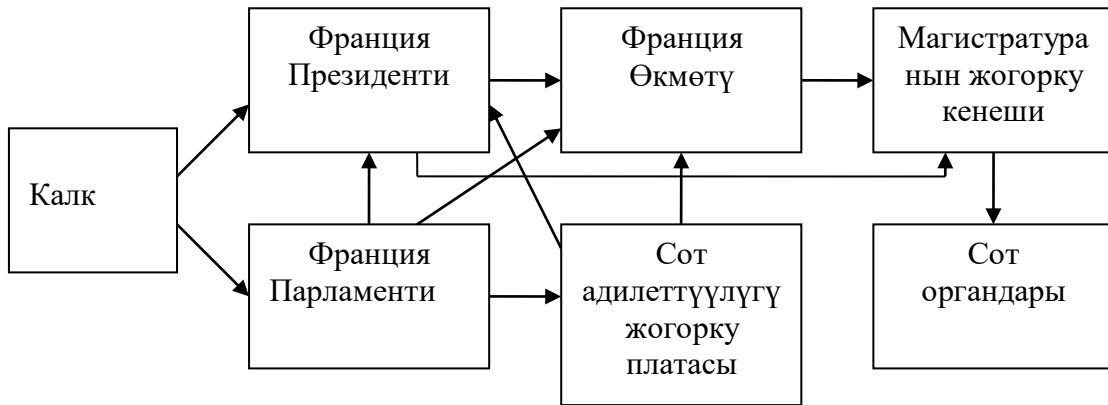

Схема 8

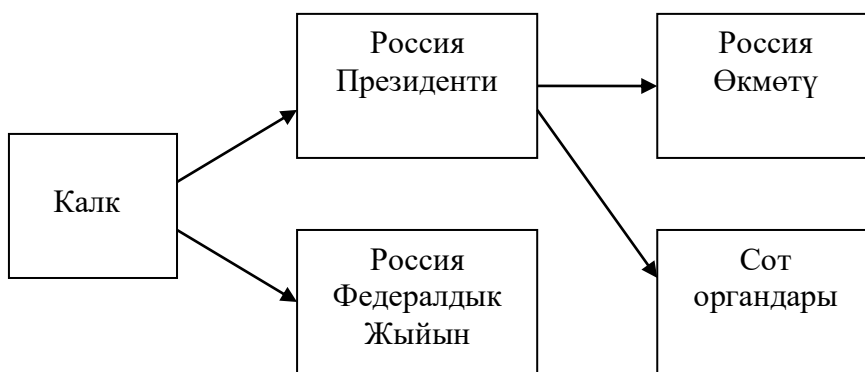
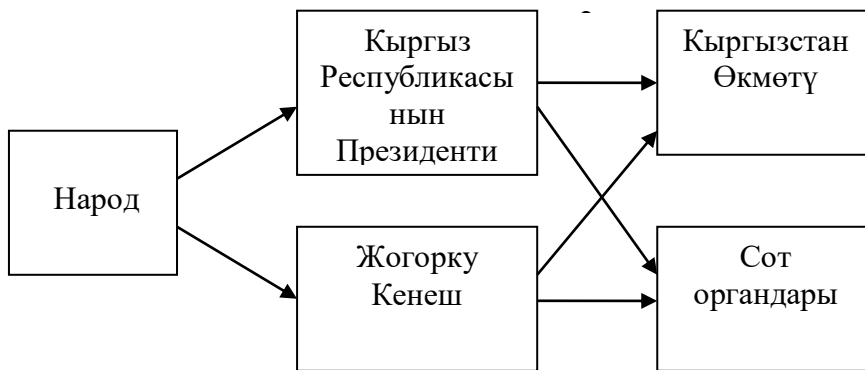

Схема 9

АКШнын Конституциясына ылайык, эл Конгрессти түз жана жалпы шайлоо менен -АКШнын жогорку мыйзам чыгаруучу органы жана республиканын Президентин кыйыр шайлоо менен шайлайт (схема 6). АКШ Конгрессти аткаруу жана сот бутактарынын федералдык кызмат адамдарын импичмент аркылуу бошотууга укуктуу [86, 369-б]. АКШ президенти Сенаттын макулдугу менен аткаруу жана сот бийлигинин жогорку кызматкерлерин

(болжол менен 300 кызмат ордун) дайындайт. Бул адамдардын бардыгын кызматтан четтетүү Президенттин каалоосу боюнча жүргүзүлөт [86,380-б]. АКШнын Президентинин мыйзам чыгарууга же Конгрессти таратууга укугу жок. Бийлик бутактарынын ортосундагы мамилелер жогоруда аталган механизмдер менен салыштырганда адаттан тыш токтотуулардын жана тең салмактуулуктардын системасынын негизинде курулган, бирок ошондой эле аткаруу жана сот органдарынын коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдарынын көзөмөлдөөсүнө негизделген.

АКШдагыдай эле Францияда да эл парламентти жана Франциянын президентин жалпы шайлоо аркылуу шайлашат (схема 7). Президент Премьер-министрди жана Өкмөт мүчөлөрүн Өкмөт башчынын сунушу боюнча дайындайт. Франциянын Конституциясынын 19-беренесине ылайык [203] Республиканын Президентинин актылары, 8-беренелерде көрсөтүлгөндөрдөн тышкары (биринчи абзац), 11, 12, 16, 18, 54 жана 6 каршы белгини Премьер-министр жана зарыл болгон учурда — жооптуу министрлер коет. Республиканын Президенти магистратуранын Жогорку кеңешин жетектейт. Юстиция министри ушул Кеңештин вице-төрагасы болуп эсептелет жана республиканын Президентин алмаштыра алат. Жогорку Кеңешке Республиканын Президенти тарабынан дайындалган тогуз мүчө кирет. Магистратуранын Жогорку кеңеши Кассациялык соттун судьяларын жана апелляциялык соттун биринчи төрагасын дайындоо боюнча сунуштарды киргизет, юстиция министринин башка судьяларды дайындоого тиешелүү сунуштары боюнча корутунду берет. Франциянын Негизги мыйзамынын 68-беренесине ылайык, Республиканын Президенти өзүнүн функцияларын аткарууда жасаган аракеттери үчүн, чыккынчылык болгон учурда гана жооп берет. Ага коомдук добуш берүү менен бирдей чечимдерди кабыл алган эки палата жана алардын мүчөлөрүнүн абсолюттук көпчүлүгү тарабынан гана айып коюлушу мүмкүн; Президенттин ишин Жогорку Сот палатасы карайт. Өкмөттүн мүчөлөрү өз функцияларын аткарууда жасаган жана кылмыш же укук бузуу (деликт) катары жасалган учурда квалификацияланган иш-

аракеттери үчүн кылмыш жоопкерчилигине тартылышат. Мамлекеттик коопсуздукка каршы кутум болгон учурда, Өкмөт мүчөлөрүнө, ошондой эле алардын шериктештерине жогоруда айтылган жол-жобо колдонулат. Жогорку сот адилеттиги палатасы бул палаталар ар бир толук же жарым-жартылай жаңылангандан кийин Улуттук ассамблея жана Сенат тарабынан бирдей санда шайланган мүчөлөрдөн турат. Ал өз мүчөлөрүнүн ичинен төрагасын шайлайт.

Ошондой эле, Улуттук Ассамблея добуш берүү менен Өкмөткө ишенбөөчүлүк резолюциясын кабыл алат. Мындай резолюция, эгерде ага Улуттук чогулуштун мүчөлөрүнүн кеминде ондон бир бөлүгү кол койсо, жарактуу болот. Добуш берүү токтоп киргизилген учурдан тартып кырк сегиз сааттан кийин гана өткөрүлүшү мүмкүн. Ишенимсиздик жөнүндө резолюция үчүн берилген добуштар гана эсептелет, ал Ассамблеяны түзгөн мүчөлөрүнүн көпчүлүк добушу менен гана кабыл алынышы мүмкүн.

Россияда президент жана Федералдык Жыйын эл тарабынан түз жана жалпы шайлоо аркылуу шайланат(схема 8). Россиянын Конституциясынын 111-беренесине ылайык, Россия Федерациясынын Өкмөтүнүн төрагасы Мамлекеттик Думанын макулдугу менен Президент тарабынан дайындалат. Мамлекеттик Дума тарабынан Өкмөттүн төрагасына сунушталган талапкерлер үч жолу четке кагылган учурда, Президент Өкмөттүн төрагасын дайындайт жана мамлекеттик Думаны таркатууга жана жаңы шайлоо дайындоого укуктуу. Негизги Мыйзамдын 83-беренесинин е) пунктуна ылайык Президент Федерация кеңешине Россия Федерациясынын Конституциялык сотунун төрагасынын, Россия Федерациясынын Конституциялык Сотунун Төрагасынын орун басарынын жана Россия Федерациясынын Конституциялык Сотунун судьяларынын, Россия Федерациясынын Жогорку сотунун төрагасынын, Россия Федерациясынын Жогорку сотунун төрагасынын орун басарларынын жана Россия Федерациясынын Жогорку Сотунун судьяларынын кызмат ордуна дайындоо үчүн талапкерлерди сунуштайт; башка федералдык соттордун төрагаларын, төрагаларынын орун басарларын жана судьяларын дайындайт.

Россиянын Конституциясынын е.3) пунктуна ылайык, мамлекет башчысы Федерация Кеңешине федералдык конституциялык мыйзамга ылайык алар судьянын ар-намысына жана кадыр-баркына шек келтирген иш-аракетти жасаган учурда, ошондой эле судьянын ыйгарым укуктарын жүзөгө ашыруунун мүмкүн эместигин көрсөткөн Федералдык Конституциялык мыйзамда каралган башка учурларда Россия Федерациясынын Конституциялык сотунун төрагасынын, Россия Федерациясынын Конституциялык Сотунун Төрагасынын орун басарынын жана Россия Федерациясынын Конституциялык Сотунун судьяларынын, Россия Федерациясынын Жогорку сотунун төрагасынын, Россия Федерациясынын Жогорку сотунун төрагасынын орун басарларынын жана Россия Федерациясынын Жогорку Сотунун судьяларынын ыйгарым укуктарын токтотуу жөнүндө сунуш киргизет.

Россия Федерациясынын Конституциясынын 117-беренесине ылайык, Мамлекеттик Дума өкмөткө ишенбөөчүлүк көрсөтүшү мүмкүн. Өкмөткө ишеним көрсөтпөө жөнүндө токтом Мамлекеттик Думанын депутаттарынын жалпы санынын көпчүлүк добушу менен кабыл алынат. Мамлекеттик Дума Өкмөткө ишеним көрсөтпөгөндөн кийин, Президент Өкмөттүн отставкасын жарыялоого же Мамлекеттик Думанын чечими менен макул эместигин билдирүүгө укуктуу. Эгерде Мамлекеттик Дума үч айдын ичинде Өкмөткө кайра-кайра ишеним көрсөтпөсө, Президент Өкмөттү отставкага кетирет же Мамлекеттик Думаны таркатат.

Ошондой эле Россия Федерациясынын Өкмөтүнүн Төрагасы Мамлекеттик Думанын алдында Өкмөткө ишеним көрсөтүү маселесин көтөрүшү мүмкүн. Эгерде Мамлекеттик Дума ишеним көрсөтпөсө, президент жети күндүн ичинде Өкмөттү отставкага кетирүү же Мамлекеттик Думаны таратуу жана жаңы шайлоону дайындоо жөнүндө чечим кабыл алат.

Негизги Мыйзамдын 93-беренесине ылайык, Россия Федерациясынын Президенти Россия Федерациясынын Жогорку сотунун Президенттин иш-аракеттеринде кылмыш белгилеринин бар экендиги жөнүндө корутундусу жана Россия Федерациясынын Конституциялык сотунун корутундусу менен

ырасталган чыккынчылык же башка оор кылмыш жасагандыгы үчүн Мамлекеттик Дума тарабынан коюлган айыптын негизинде гана Федерация Кеңеши тарабынан кызматтан четтетилиши мүмкүн.

Президентти кызматынан четтетүү Мамлекеттик Думанын айыптоо жөнүндө чечими жана Федерация Кеңешинин Президентти кызматтан алуу жөнүндө чечими, Мамлекеттик Думанын депутаттарынын кеминде үчтөн биринин демилгеси боюнча палаталардын ар бир жалпы санынын үчтөн эки добушу менен Мамлекеттик Думасынын тарабынан түзүлгөн атайын комиссиянын корутундусу менен кабыл алынышы керек.

Россия Федерациясынын Президентин кызматтан четтетүү жөнүндө Федерация Кеңешинин чечими Мамлекеттик Дума тарабынан Президентке каршы айып коюлгандан кийин үч айдан кеч эмес мөөнөттө кабыл алынышы керек. Эгерде ушул мөөнөттө Федерация Кеңешинин чечими кабыл алынбаса, анда Президентке коюлган айып четке кагылды деп эсептелет.

Ошентип, Президенттин кызматынан четтетүү жана Россия Федерациясынын Өкмөтүнө ишеним көрсөтпөө процедуралары татаалдашкан. Россиянын Конституциясы боюнча, тескерисинче, Президент жогоруда аталган бир нече иш боюнча мамлекеттик Думаны таркатышы мүмкүн.

Кыргыз Республикасында Президент жана Жогорку Кеңеш түз жана жалпы шайлоо аркылуу шайланат (схема 9).

Кыргызстандын Конституциясынын 90-беренесинин 2-абзацынын 1-пунктунун ылайык, Министрлер Кабинетинин төрагасы, анын орун басарлары жана Министрлер Кабинетинин мүчөлөрү Жогорку Кеңештин макулдугу менен Президент тарабынан дайындалат. Конституциянын 70-беренесинин 4-пунктуна ылайык Президент Конституциялык соттун жана Жогорку соттун судьяларынын кызмат орундарына шайлоо үчүн Сот адилеттиги боюнча кеңештин сунушу боюнча Жогорку Кеңешке талапкерлерди киргизет; Конституцияда жана конституциялык мыйзамдарда каралган учурларда Судьялар кеңешинин сунушу боюнча Конституциялык соттун жана Жогорку соттун судьяларынын кызмат ордуна бошотууга талапкерлерди Жогорку

Кеңешке сунуштайт; Конституцияда жана конституциялык мыйзамдарда каралган учурларда Соттор кеңешинин сунушу боюнча жергиликтүү соттордун судьяларын кызматка дайындайт жана Судьялар кеңешинин сунушу боюнча жергиликтүү соттордун судьяларын кызматтан бошотот.

Негизги мыйзамдын 89-беренесинин 6-пунктуна ылайык, эгерде Жогорку Кеңеш республикалык бюджеттин аткарылышы жөнүндө отчетту канааттандыруу эмес деп тапса, министрлер кабинетинин мүчөлөрүнүн жоопкерчилигин Президент карайт.

73-беренеге ылайык, Президент төмөнкү негиздер боюнча кызматтан четтетилиши мүмкүн:

- Конституцияны жана мыйзамдарды бузгандыгы үчүн;
- Жогорку Кеңештин ыйгарым укуктарына, сот бийлик органдарынын ишине мыйзамсыз кийлигишүүсү үчүн.

Президентти кызматтан четтетүү үчүн ага каршы айып коюу жөнүндө Жогорку Кеңештин чечими Жогорку Кеңеш тарабынан түзүлгөн атайын комиссиянын корутундусу болгон учурда, депутаттардын жалпы санынын жарымынан кем эмесинин демилгеси боюнча Жогорку Кеңештин депутаттарынын жалпы санынын үчтөн экисинин добушу менен кабыл алынууга тийиш, ал Башкы прокуратурага жана Конституциялык сотко жиберилет.

Президенттин аракеттеринде кылмыш белгилери болгону жөнүндө Башкы прокурордун корутундусу жана айып коюунун белгиленген тартибин сактоо жөнүндө Конституциялык соттун корутундусу менен ырасталган Жогорку Кеңеш тарабынан коюлган айыптын негизинде Президент кызматынан четтетилиши мүмкүн.

Президентти кызмат ордунан четтетүү жөнүндө Жогорку Кеңештин чечими Президентке каршы айып коюлгандан кийин үч айлык мөөнөттөн кечиктирилбестен Жогорку Кеңештин депутаттарынын жалпы санынын үчтөн экисинен кем эмес көпчүлүгүнүн добушу менен кабыл алынууга тийиш. Эгерде

бул мөөнөттө Жогорку Кеңештин чечими кабыл алынбаса, коюлган айып четке кагылды деп эсептелет.

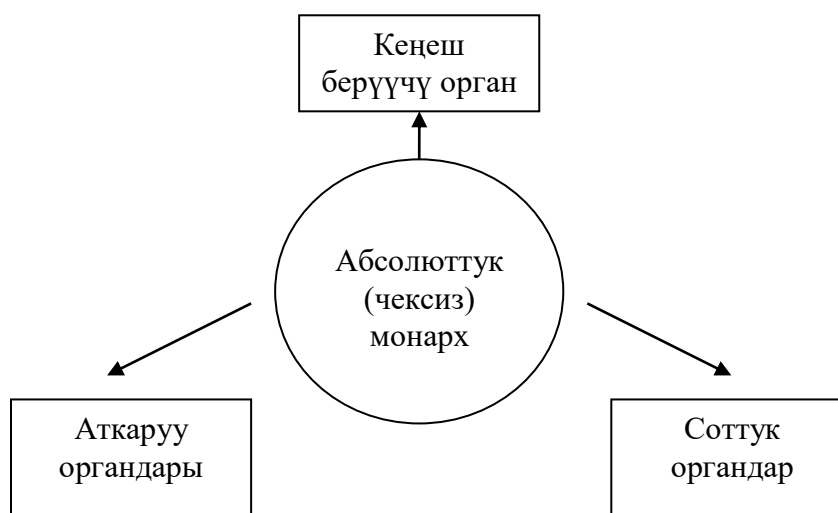
Ошентип, Кыргызстанда, Россиядагыдай эле, Президентти кызматтан четтетүү жол-жобосу татаалдашкан, анткени бул ыйгарым укуктарды ишке ашыруу үчүн Россияда, жогоруда айтылгандай, Россия Федерациясынын Президентинин аракеттеринде кылмыш белгилери бар экендиги жөнүндө Россия Федерациясынын Жогорку сотунун корутундусу жана айып коюунун белгиленген тартибин сактоо жөнүндө Россия Федерациясынын Конституциялык сотунун корутундусу зарыл, Кыргызстанда Башкы прокурордун жана Конституциялык соттун жогоруда аталган корутундулары зарыл. АКШда жана Францияда импичмент жараянын жүргүзүүдө башка мамлекеттик органдардын жана кызмат адамдарынын корутундулары талап кылынбайт.

Философиялык категориялардын негизинде дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндөгү жогорку мамлекеттик органдардын ортосундагы өз ара аракеттенүүнүн жогоруда келтирилген механизмдери бир бөлүгү жана бүтүндөй өлкө боюнча жергиликтүү деңгээлде мамлекеттик, муниципалдык органдардын ортосундагы өз ара аракеттенүүнүн ушундай эле принцибин көрсөтүп турат. Бул схемалар жарандык, саясий, экономикалык, социалдык жана руханий укуктарынын абалы кыйла жогорку деңгээлде турган дүйнөнүн өнүккөн өлкөлөрүндө коллегиялуу өкүлчүлүктүү органдар аткаруу жана сот органдарын көзөмөлдөй тургандыгын тастыктайт. Бул өлкөлөрдө элдик суверенитет ишке ашырылат. Коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар аткаруу жана сот органдарын көзөмөлдөбөгөн мамлекеттерде адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктери кыйла начар абалда турат. Ошентип, бардык чөйрөлөрдө коомдун жашоосун жакшыртуу, адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин тийиштүү түрдө камсыз кылуу жана коргоо үчүн аткаруу жана сот органдарына коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдардын көзөмөлүн орнотуу зарыл.

Азыркы мамлекеттердин жогоруда көрсөтүлгөн механизмдеринде

мамлекеттик бийликтин булагы, суверендүү мамлекет механизминин негизи болгон калк экендиги көрүнүп турат. Бирок, бул механизмдин бир бөлүгү же звеносу катары калк жөнүндө мамлекеттин механизми жөнүндө бөлүмдө илимий жана окуу адабияттарында эч нерсе айтылбайт. Биз демократиялык, укуктук өлкөлөрдөгү элдин шайлоочулар же шайлоолорго жана референдумдарга катышуучу элдик жыйын түрүнүн механизминин бир бөлүгү катары таанылышын жактай турган айрым жүйөлөрдү келтиргибиз келет. Биринчиден, коом мамлекеттик бийликтин жана эгемендиктин булагы деген жобо Конституциябызда да камтылган. Ошентип, Кыргыз Республикасынын Негизги Мыйзамынын 1-беренесинин 4-пунктуна ылайык, Кыргызстандын эли Кыргыз Республикасында эгемендүүлүктүн ээси жана мамлекеттик бийликтин жападан жалгыз булагы болуп саналат. Ар бир мамлекеттин механизми мамлекеттик бийликти жүзөгө ашырууга чакырылган. Механизм эгемендүү, бийликтин ээси, башкаруу таасиринин булагы звеносунан болушу керек. Ар кандай мамлекеттик бийликтин өзүнүн булагы болот, суверенитетсиз мамлекеттик бийликти жүзөгө ашыруу мүмкүн эмес, Эгерде мамлекеттин механизминин ишине биз элдин катышуусун четке кагып, элди мамлекеттик бийликтен бөлүп алсак, анда бул жерде башка субъект – бийликтин ээси, эгемен, башкаруучулук таасирдин булагы болушу керек. Экинчиден, мамлекеттин механизмде ар дайым мамлекет башчысы эскерилет, ал монарх, президент түрүндө болушу мүмкүн. Абсолюттук монархияда бардык органдар монарх тарабынан түзүлөт, эл мамлекеттин органдарын түзүүгө катышпайт. Абсолюттук монархия механизминин схемасын берели.

Схема 10

Абсолюттук монархияда монарх өзү мыйзам чыгаруучу болуп саналат. Монархтын эрки мыйзам. Мамлекет башчысы аткаруу бийлигинин башчысы да, жогорку сот да. Абсолюттук монархияда монарх бийлик жана эгемендиктин булагы болуп саналат. Эгерде биз мамлекеттин механизминде абсолюттук монархты киргизсек, анда эмне үчүн демократиялык, укуктук мамлекеттин алдындагы элди, мисалы, коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдарды, президентти, сотторду мамлекеттин механизминде шайлаган АКШны кошпойбуз. Үчүнчүдөн, адамзат тарыхында калк мамлекеттик орган түрүндө түздөн-түз катышкан жана мамлекеттик бийликти ишке ашырууга катышкан мамлекет болгон жана азыр да бар. Ошентип, байыркы грек шаарларынын жашы жеткен калкы элдик чогулушту - мыйзамдарды кабыл алган жана башка мамлекеттик органдарды түзгөн базалык органды түзгөн. Учурда Швейцарияда элдик жыйын мамлекеттик бийликтин институту катары иш алып барат. А. В. Кочерга эл Швейцариядагы мамлекеттик механизмдин бир бөлүгү экенин тан алат. Алсак, Швейцария Конфедерациясынын мамлекеттик механизмде мамлекеттик башкарууну жүзөгө ашырууда 3 институт – эл, өкүлчүлүктүү органдар жана аткаруу органдары өз ара аракеттенишет. Ошол эле учурда эл мыйзам чыгаруунун жогорку демократиялык формасы - референдумда же элдик чогулушта (ландсгемейнде) түздөн – түз эркин билдирүү аркылуу-конституциялык ченемдерди, өкүлчүлүктүү органды – мыйзамдарды чыгаруу

аркылуу маанилүү, ал эми өкмөт – мыйзам алдындагы ченемдик укуктук актыларды кабыл алуу аркылуу анча маанилүү эмес чечимдерди чыгаруу менен маанилүү жана акыркы мамлекеттик-бийлик чечимдерин кабыл алат. Уюштуруу бийлигин ишке ашырууда элдин көз карандысыздыгы адамдын негизги табигый укуктары менен гана чектелет [218]. Төртүнчүдөн, бийликтин булагы мамлекетте – саясий бийликти уюштурууда гана эмес, кандайдыр бир юридикалык жактарда да болот. Мисалы, акционердик коомду - коммерциялык уюмду, чарбалык субъекти алалы. Кыргыз Республикасынын Жарандык кодексинин 148-беренесинин 1-пунктунда акционердик коомдун жогорку башкаруу органы болуп анын акционерлеринин жалпы чогулушу саналат деп жазылган. Аларды чечүү акционерлердин жалпы чогулушунун гана компетенциясына кирген маселелер мыйзамда аныкталууга тийиш. Мыйзам тарабынан акционерлердин жалпы чогулушунун гана компетенциясына киргизилген маселелер алар тарабынан коомдун аткаруучу органдарына чечүүгө өткөрүлүп берилиши мүмкүн эмес [10]. Акционердик коом сыяктуу эле, мамлекеттик механизмде да элге мамлекеттин баштапкы органы катары жана анын укуктарына кылдат мамиле кылуу керек. Элдин мамлекеттик бийликти жүзөгө ашыруу мүмкүнчүлүгүнө кайдыгер мамиле жасоого болбойт.

Ошентип, элдин мамлекеттик бийликти ишке ашыруу маселесинде башка мамлекеттик органдарга элдин бийлигине кол салууга жол бербөө керек. Эл жалпы мамлекеттик механизмдин негизги бөлүгү катары таанылышы керек. Элдин мамлекеттик бийликтин булагы жана эгемен катары таанылышы жана ошол бийликти коом тарабынан жүзөгө ашырылышы элдик суверенитетти жүзөгө ашырууну билдирет.

Дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндө жер шарынын айрым континенттеринде жана өлкөлөрүндө адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктеринин абалы, камсыз болушу жана корголушу боюнча ар кандай көз караштар бар. Батыш Европа өлкөлөрүндө, АКШда, Японияда, Австралияда, Жаңы Зеландияда жана башка кээ бир өнүккөн укуктук мамлекеттерде демократиянын узак тажрыйбасы бар, ошондуктан бул өлкөлөрдө адамдын

жана жарандын укуктары менен эркиндиктеринин абалы, аларды камсыз кылуу жана коргоо үчүнчү дүйнө өлкөлөрүнө караганда жогорку деңгээлде. СССР, бардык мурдагы социалисттик өлкөлөр сыяктуу эле, жогоруда аталган өнүккөн капиталисттик өлкөлөргө каршы турууга мүмкүндүк берген өнүгүү деңгээлине ээ болгон, бирок бул социалисттик мамлекеттерде коомдун саясий, экономикалык жана руханий чөйрөлөрүндө, анын ичинде адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин камсыз кылуу жана коргоо чөйрөсүндө белгилүү бир көйгөйлөр болгон. 1990-2000-жылдары Кыргызстанда жүргүзүлгөн саясий, административдик, экономикалык жана башка реформалар укуктук, демократиялык мамлекет жана жарандык коом толук калыптана электигин көрсөттү. Ушундай эле жагдай адамдын жана жарандын укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу жана коргоо чөйрөсүндө да байкалат.

Азыркы жалпы социалдык мамлекеттин механизми ошол эле учурда адамдын жана жарандын укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуунун жана коргоонун механизми болууга тийиш. Бул жерде орус тилинин Түшүндүрмө сөздүгүндө «толук мүмкүн, анык, реалдуу мүмкүн кылуу» дегенди билдирген «камсыз кылуу» деген сөздү баса белгилөө керек [114,427-б]. Мыйзамдарда адамдын жана жарандын: жеке (жарандык), саясий, экономикалык, социалдык, маданий укуктарынын 5 тобу бар. Жалпы социалдык мамлекеттеги механизм жогоруда аталган укуктарды жана эркиндиктерди ишке ашырууга толук мүмкүнчүлүк түзүшү керек. Ошондой эле жогоруда аталган сөздүктө «камсыз кылуу» - «жашоого жетиштүү материалдык каражаттарды берүү» деген сөздүн Башка мааниси берилген [114, 427-б.] б. а. мамлекеттин механизми коомдун социалдык жактан аялуу катмарынын жашоосу үчүн зарыл болгон социалдык камсыздоонун деңгээлин камсыз кылууга тийиш. Адатта, мамлекеттин механизми коомду башкарууга арналган мамлекеттик органдардын түзүмүн билдирет. Бирок эгерде бул механизм жалпы социалдык мамлекетте коомдун укуктарын жана эркиндигин камсыз кылбаса, анда бул коом эмне үчүн мамлекеттин мындай механизмдин жана аны башкарууну талап кылат деген суроо пайда болот.

Чексиз монархияларда мамлекеттин механизми камсыз кылган жана баарынан мурда монархтын жана башкаруучу таптын укуктарын жана эркиндиктерин коргогон, бирок демократиялык жана укуктук мамлекеттин шартында бул механизм элге кызмат кылышы керек, антпесе бул жалпы элдик мамлекет эмес. Коом салык төлөөчүлөрдүн жыйындысы катары мамлекеттик аппаратты камтыйт, ошондуктан ага кызмат кылышы керек. Мамлекеттик механизмдин камсыздоо функциясынын пайдасына кийинки жүйө укук ченемдеринин маңызы адамдардын укуктарын, эркиндиктерин жана милдеттерин жөнгө салууда турат. Мыйзамдын негизинде жана бул ченемдерди ишке ашыруу үчүн мамлекеттин бардык органдары, мекемелери, ишканалары иштейт. Ошентип, адамдын жана жарандын укуктарын камсыз кылуу жана коргоо ишине бүтүндөй мамлекет катышат. Мамлекеттин механизмдин коргоо функциясын күбөлөндүргөн аргумент: адамдын жана жарандын укуктарын коргоо мамлекеттин негизги ички функциясы болуп саналат, ал эми В.Е. Чиркиндин пикири боюнча адамдын укуктарын жана эркиндиктерин коргоо мамлекеттин глобалдык функциясы болуп калат [143, 128-б.]. Адамдын жана жарандын укуктарын коргоо жана камсыз кылуу механизмине айрым окуу куралдарында баяндалгандай сот органдары же акыйкатчы гана эмес, ошондой эле мамлекеттин кеңири чөйрөсү да кириши керек.

II-БАП. Мамлекеттик башкарууну ишке ашырууда коллегиялдуу жана жеке башкаруучу органдардын ролу, мааниси, аракеттенүү принциптери жана иштешинин көйгөйлөрү

2.1. Коллегиялдык жана жеке башкаруучу органдардын иштешиндеги мамлекеттик башкаруу

Диссертациялык изилдөөнүн объектиси болуп Кыргыз Республикасында мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын укуктук абалын белгилөөгө жана иштешине байланыштуу түзүлгөн коомдук мамилелер саналат.

Изилдөөнүн предмети болуп Кыргыз Республикасында жана чет өлкөлөрдө мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын укуктук абалын белгилөөчү жана ишин жөнгө салуучу укуктук ченемдердин жыйындысы, ошондой эле ата мекендик жана чет өлкөлүк авторлордун илимий концепциялары саналат.

Диссертациялык изилдөөнүн методологиялык базасын таанып-билүүнүн илимий методдорунун комплекси түзөт: диалектиканын классикалык ыкмалары: материалисттик диалектика, субъективдүү идеализм; жалпы ыкмалар: жалпылаштыруу, салыштыруу, байкоо, модельдештирүү; жалпы илимий ыкмалар: анализ, синтез, логикалык, индукция, дедукция, системалык, функционалдык; жеке илимий ыкмалар: тарыхый анализ, эмпирикалык, аксиологиялык, маданият таануу, социологиялык; атайын-юридикалык ыкмалар: салыштырма укуктук, формалдуу юридикалык.

Жетектөөчү мотивдер аркылуу ишке ашырылуучу башкаруусуз коомдун турмушу мүмкүн эмес. Акыркысы максаттарды коюуну, ишти тартипке келтирүүнү жана жөнгө салууну камтыйт. Башкаруунун ар кандай түрүнүн, анын ичинде мамлекеттик жетекчиликтин башталышы максат коюу менен байланышкан. Антидемократиялык мамлекетте мамлекеттик башкаруунун максаттарын белгилөө менен ушул мамлекеттердин башчылары: монархтар,

диктаторлор, башчылар ж.б. алектенген жана алектенишет. Демократиялык мамлекетте мамлекеттик башкаруунун максаттары эл тарабынан түзүлөт. Максаты тиешелүү уюштуруу жана жөнгө салуу мүнөзүнө жараша болот. Ошондуктан мамлекеттик башкарууда мамлекеттик башкаруунун максаттарын түзүүнүн тууралыгына, тагыраагы аларды түзүү субъектине өзгөчө көңүл буруу керек. Элди мамлекеттик башкаруунун максаттарын калыптандырууну биз туура деп эсептейбиз, анткени коом – бул мамлекеттик башкаруунун максаттарын ойлонулган, объективдүү жана рационалдуу калыптандырган көптөгөн адамдар. Буга Г.В. Атаманчук да кошулат, көптөгөн адамдар же бүтүндөй коом тарабынан түзүлгөн мамлекеттик жөнгө салуунун максаттары бир адам тарабынан курулгандан да жакшыраак деп ырастайт. [52, 177-б].

Натыйжалуу мамлекеттик башкаруу үчүн туура максаттарды кабыл алуу зарыл, алар төмөнкүлөр менен мүнөздөлүшү керек:

1) детерминисттик жана аргументтүү болууга, коомдун көп аспекттүү жашоосунун өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн эске алууга, жаратылыш кубулуштарынын мыйзамдарына жана мыйзам ченемдүүлүктөрүнө негизделүүгө;

2) коомдун социалдык суроо-талаптарына жооп берүү, адамдардын муктаждыктарын, кызыкчылыктарын, муктаждыктарын эске алуу, ошону менен алардын колдоосун жана өз ара түшүнүшүүсүн табуу жана аларга жетишүү үчүн аларды кызматташууга чакыруу;

3) реалдуу болууга, ээ болгон потенциалга негизделүүгө, адам жана материалдык ресурстар менен камсыз болууга, коомдун турмушундагы так жагдайларды жана фактыларды эске алууга;

4) структуралык тартипке салынууга, логикалык жактан ырааттуу жайгашууга, пландоонун, аткаруунун жана талдоонун ыңгайлуулугу үчүн жетишкендиктин мөөнөттөрүнө жана ырааттуулугуна, коомдук мамилелерди камтуунун кеңдигине, маанисине ж.б. жараша классификацияланууга тийиш [52, 179-б.].

Аларга жетүү мөөнөттөрүнө жана ырааттуулугуна жараша мамлекеттик башкаруунун максаттары стратегиялык, оперативдүү жана тактикалык болуп бөлүнөт. Коллегиялдык жана жеке башкарууну эске алып, жогорудагы максаттарды карап көрөлү. Мамлекеттик башкаруунун маңызын жана коомдун өнүгүүсүнүн түпкү тенденцияларын аныктоочу негизгилери стратегиялык максаттар болуп саналат. Алар 10, 20, 30 ж.б. у. с.жыл алдын ала эсептелет. Дж.К.Гэлбрейт бул максаттарды негизги жана маанилүү деп аныктайт [67, 126,147-бб]. Жогоруда аталган алыскы натыйжаларга жетишүү үчүн иш-аракеттер белгилүү бир бөлүктөргө бириктирилет, алар белгиленген убакыт аралыгында жетишилет, б.а. стратегиялык максаттар оперативдүү (ыкчам) максаттарга айланат. Акыркысы оперативдүү жана акырындык менен стратегиялык максаттарга жетүү үчүн жумалык иш-чараларды же күнүмдүк иш-аракеттерди камтыган тактикалык максаттарга жайгаштырылышы мүмкүн. Стратегиялык максаттарга жетүүгө мүмкүндүк берген максаттар кепилдик берүүчү деп да аталат, ал эми стратегиялык максаттар жетектөөчү катары аныкталат [52, 169-б]. Коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын өз ара аракеттенүүсүнүн негизинде бул максаттар төмөнкү органдарды түзүшү максатка ылайыктуу: коомдук турмуштун башкы жана маңызын билдирүүчү стратегиялык максаттар эл арасында калыптанышы жана өкүлчүлүктүү коллегиялуу органдар тарабынан ишке ашырылышы үчүн кабыл алынышы керек. Оперативдүү-тактикалык максаттарды бирден-бир аткаруу жана сот органдары, ошондой эле коллегиялдуу соттор түзүшү жана аларга жетиши керек. Стратегиялык максаттар конституцияда жана мыйзамдарда, оперативдик жана тактикалык максаттар мыйзам алдындагы актыларда жана укук колдонуу актыларында бекитилиши керек. Жетектөөчү мотивдер максаттарды коюудан, иш-аракеттерди тартипке салуудан жана жөнгө салуудан турат. Мамлекеттик башкарууну калыптандыруунун жана максаттарына жетүүнүн жогоруда аталган: коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар - кеңештер → аткаруу жана сот органдары ырааттуу ыкмасына ылайык мамлекеттик органдардын тиешелүү уюму (түзүлүшү) түзүлүүгө тийиш. Мамлекеттик органдарды уюштуруу (түзүү)

аларга тиешелүү укуктук статустарды жана аларда иштеген мамлекеттик кызматчыларга функционалдык милдеттерди берүү менен бир убакта жүргүзүлөт. Ошентип, мамлекеттик органдардын жана мамлекеттик кызматчылардын иш-аракеттери жөнгө салынат, бул өз кезегинде мамлекеттик башкаруунун объекттерине таасирин тийгизет.

Натыйжалуу мамлекеттик башкаруу бирдиктүү башкаруу органдарына иш жүргүзүүгө эркиндик берилгенде, бирок коллегиялдуу органдын көзөмөлүндө болгондо пайда болушу мүмкүн. «АКШ, Улуу Британия, Германия, Франция, Италия ж.б. сыяктуу Батыштын өнүккөн демократиялык укуктук өлкөлөрүндө жана кээ бир Азия жана Океаниянын Япония, Израиль, Австралия, Жаңы Зеландия сыяктуу өлкөлөрдө коллегиялдуу өкүлчүлүктүү (парламенттер, жергиликтүү кеңештер) жана жеке башкаруучу аткаруу органдарынын (өкмөттөр, жергиликтүү аткаруу органдары ж. б.) өз ара аракеттенүүсүн натыйжалуу колдонушат, мында экинчиси эркиндик берет, бирок биринчи органдардын көзөмөлү астында. Президент менен АКШ Конгрессинин ортосундагы эффективдүү өз ара аракеттешүү анын ачык мисалы болуп саналат, президентке иш-аракет эркиндиги берилгенде, ал өзүнүн бардык мүмкүнчүлүктөрүн жана жөндөмдүүлүгүн, демилгесин, чыгармачылыгын көрсөтүп, Америка мамлекетине жана элине пайда алып келе алат, бирок АКШ Конгрессинин көзөмөлү астында, ал президент тарабынан мыйзамдуу укуктары, саясий жана моралдык нормалары бузулган учурда ага импичмент процедурасын колдоно алат, б.а. андан ары жалпы негизде жоопкерчиликке тартуу мүмкүнчүлүгү менен кызматтан бошотуу. Мамлекеттик органдардын эркиндиктин жана жоопкерчиликтин негизинде өз ара аракеттенүүсү жогору турган жана төмөн турган, текшерүүчү жана көзөмөлдөөчү жана текшерүүгө алынуучу жеке органдардын ортосунда да жүзөгө ашырылат. Мындай өз ара аракеттенүү мамлекеттин аткаруучу жана башка органдарынын ортосунда жүзөгө ашырылат. Мисалы, Кыргызстандын «Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары» Мыйзамынын 2-беренесинин 1 жана 4-пункттарына ылайык [14] жергиликтүү

мамлекеттик администрация райондо аткаруу ыйгарым укуктарын ишке ашырат жана өз ишинде президентке жана Министрлер Кабинетине отчет берет. Жергиликтүү мамлекеттик администрациялар иш-аракет эркиндигинен пайдаланып, ошол эле учурда жогору турган кызмат адамдарынын алдында жоопкерчилик тартышат. Бул мыйзамда жергиликтүү мамлекеттик администрация башчысынын – акимдин жоопкерчилиги өзүнчө жазылган. Ошентип, жогоруда аталган мыйзамдын 8-беренесинин 4-пунктуна ылайык, аким аймактын социалдык-экономикалык өнүгүүсү үчүн Президенттин жана Министрлер Кабинетинин алдында жеке жоопкерчилик тартат. Ушул Мыйзамдын 10-беренесинин 1-пунктунун негизинде аким мамлекет башчысы тарабынан кызматтан четтетилиши мүмкүн. Же тергөөчү менен прокурордун өз ара аракеттенүүсү, ал дагы биринчисине аракет кылуу эркиндигин берүүнүн негизинде, бирок экинчисинин көзөмөлү астында жүзөгө ашырылат. Эркиндиктин жана жоопкерчиликтин негизинде жеке башкаруу органдарынын өз ара аракеттенүүсү өкүлчүлүктүү коллегиялдуу жана бир баш ийген жеке башкаруу органдарынын өз ара аракеттенүүсү сыяктуу натыйжалуу эмес, анткени эки өз ара аракеттенген жеке башкаруу органдарында өкүлчүлүктүү коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын өз ара аракеттенүүсүндө көзөмөл катаал болуп саналбайт. Ошентип, эң катаал көзөмөл өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдарда болуп эсептелет.

Коомдук бийлик органдарынын, алардын кызматкерлеринин жана башка юридикалык жактардын жана жарандардын катышуусу менен мамлекеттик-башкаруу процесстеринин демократиялуулугу Г.В. Атаманчуктун ырастоосу боюнча бул субъекттердин эркиндигин жана жоопкерчилигин ишке ашыруунун сапатына көз каранды. Башкаруу ишинде эркиндик башкаруу мамилелеринин катышуучуларынын потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрүн жана жөндөмдүүлүктөрүн ишке ашырууну мисалы, чыгармачылык, демилге; оптималдуу катышты колдонуу, мамлекеттик башкарууда ар кандай ресурстарды айкалыштырууну билдирет. Бирок ошол эле учурда жоопкерчиликсиз эркиндикке жол берилбеши керек. Мамлекеттик башкаруу

субъекттери өз иштери үчүн бардык жоопкерчиликти сезип, билиши керек. Ал эми бул жерде, тескерисинче, жоопкерчилик башкаруу мамилелеринин субъекти тарабынан өз ыйгарым укуктарын эркиндиктин шарттарында сапаттуу ишке ашыруу үчүн стимул катары кызмат кылат. Ошентип, эркиндик менен жоопкерчилик бири-бирин өнүгүп, толуктап турат [52, 405-406-бб].

«Эркиндик» түшүнүгү субъекттин эркинин көрүнүшү катары маанисине карабастан, башка факторлорго карабастан, дагы эле өзүнүн чегине ээ. Эркиндик коомдо да, жаратылышта да чектелген. К.Ясперстин көз карашы боюнча, адамдардын эркиндиги *causa sui* (латынча себеп өзү) эмес, эркиндиктин чындыгында өзүнүн чеги бар [155,167-169-бб]. А. Камюнун пикири боюнча эркиндик уруксат берилген жана тыюу салынган алкактарга ээ [79, 172-б]. Мамлекеттик башкарууда эркиндиктин да чеги болот. Маселен, мамлекеттик жана муниципалдык органдардын жана алардын кызматкерлеринин укуктук статустары алардын укуктук субъективдүүлүгүн, укуктарын жана эркиндиктерин, укуктарынын кепилдиктерин, жоопкерчилигин бекемдейт. Мамлекеттик жана муниципалдык кызматчылардын эркиндиги, укуктары жана милдеттери алардын функционалдык милдеттеринде толук жазылган. Мамлекеттик же муниципалдык кызматка кирүү менен жаран өзүнүн эркиндигин чектейт, өзүнүн жүрүш-турушун контролдойт, өзүнүн иш-аракетин ага уруксат берилген кызматтык укугунун чегинде жүзөгө ашырат жана өзүнүн ишин бүткүл мамлекеттин жана коомдун пайдасына багыттайт. Ушундай эле чектөө аракеттери алардын ыйгарым укуктарынын чегинен чыкпоого тийиш болгон мамлекеттик жана муниципалдык органдар үчүн да каралган. Коомдук бийлик органдарынын жана мамлекеттик, муниципалдык кызматчылардын ишмердигиндеги эркиндик өз компетенциясынын чегинде өз ыйгарым укуктарын жүзөгө ашырууга жаратман, ишмердик, демилгелүү мамиледе турат [52, 408-409-бб].

Ошентип, Г.В.Атаманчук эркиндик жана жоопкерчилик өз ара байланышкан түшүнүктөр, алар бири-бирин өнүктүрүп, толуктап турат деп эсептейт. Бирок, биздин пикирибиз боюнча, бул категорияларды

айкалыштыруу укуктук, саясий жана адеп-ахлактык бузууларды жасоодо күнөөлүү кызмат адамдарын жана органдарды жоопкерчиликке тартууга жөндөмдүү мамлекеттик органдардын көзөмөлү болгондо гана мүмкүн. Орус тилинин түшүндүрмө сөздүгүнө ылайык, «контроль» категориясы көзөмөлдү, ошондой эле текшерүү же текшерүү максатында системалуу байкоо жүргүзүү дегенди билдирет [114,292-б «Коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдардын бардык башка мамлекеттик органдардын үстүнөн көзөмөл кылуусу» көзөмөлдөгү органдардын натыйжалуу иштешине гана көмөк көрсөтпөстөн, коомдо жана мамлекетте бардык жалпы укуктук принциптерди ишке ашырууга көмөктөшөт. Жогорудагы көзөмөл укуктук, демократиялык мамлекеттин жана жарандык коомдун иштешине көмөктөшүү менен коомдогу жана мамлекеттеги коррупция сыяктуу терс социалдык көрүнүштөрдү жок кылууга да өбөлгө түзөт. Өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдардын бардык башка мамлекеттик жана муниципалдык органдардын үстүнөн көзөмөл жүргүзүүсү коррупциянын пайда болушуна жана өнүгүшүнө шарт түзбөйт, бул бир гана мамлекеттик башкаруусу бар өлкөлөрдө негизги көйгөйлөрдүн бири болуп саналат.

Кыргызстандын Кылмыш-жаза кодексинин 336-беренесине ылайык, коррупция деп коомдук бийлик органдарынын кызмат адамдарынын мамлекеттик аппараттын курамына кирбеген кылмыштуу элементтер менен өзүнө же башкаларга белгилүү бир баюу максатында пайда алуу үчүн өз ара аракеттенүүсүн түшүнүүгө болот. Берене жалпыланган түшүнүк-коррупция аталган «Кыргызстандын Кылмыш – жаза кодексинин бир катар беренелерин, мисалы, кызмат адамдарынын кылмыштарын, сот бийлигине каршы кылмыштарды ж. б. камтыйт. Коррупция түшүнүгү жогоруда келтирилген аныктамаларга караганда кыйла татаал, мында кызмат адамдары тарабынан мүлктүк жана мүлктүк эмес жыргалчылыктарды жана артыкчылыктарды ар кандай формада укукка каршы алуу максатында аларга ишенимдүү укуктарды жана бийлик мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануудан, ошого тете алар тарабынан укукка каршы чечимдерди кабыл алуудан, ар кандай шылтоолор менен укукка каршы аракеттерди аткаруудан (сатып алуу, коркутуу, адашуу) турган саясат

же мамлекеттик башкаруу чөйрөсүндө карасанатайлык же байкабастык түрүндөгү коомго каршы, укукка каршы, күнөөлүү, аморалдык ишмердүүлүк түшүнүлөт. Мыйзамдарда жана теорияда коррупцияны « [, с.] жеке пайда алууга багытталган атайылап жасалган жосундар катары гана көрсөтүшөт. Айрым өлкөлөрдүн коомдук турмушунда мындай мисалдар кездешет, мамлекеттин жогорку кызмат адамдары өздөрүнө көп ыйгарым укуктарды беришет, бирок бул ыйгарым укуктарды ишке ашыруу менен алар күрөшө алышпайт же туура эмес чечимдерди кабыл алышат, ошондуктан мамлекеттик жана эл аралык масштабдагы көйгөйлөр мисалы, мамлекеттик аймактын бүтүндүгүнө коркунуч, кылмыштуулуктун өнүгүшү, экономикалык төмөндөө пайда болот. Бул жогорку кызмат адамдары мындай терс кесепеттердин болушун каалашпайт, бирок катуу мыйзамдуулуктун, мамлекеттик контролдун жоктугунун натыйжасында кырдаалды башка мамлекеттик кызматчылар жана кылмыштуу элементтер пайдаланышат, бирок жогоруда аталган жогорку кызмат адамдары өздөрүнө ак ниеттүү кабыл алынган ыйгарым укуктарды аткарууга милдеттүү болушкан. Көрүнүп тургандай, коррупциялык укук бузуулар байкабастык жана өзүмчүл эмес максаттарда да болушу мүмкүн, анын натыйжасында мамлекет түз жана кыйыр мааниде урайт, коом деградацияга учурайт.

«Коррупция мамлекеттик бийликти туура эмес уюштуруунун, туура иерархиянын сакталбагандыгынын, алардын ортосунда ыйгарым укуктарды туура эмес бөлүштүрүүнүн, зарыл көзөмөлдүн жоктугунун кесепети. Бул мамлекеттик-бийлик мамилелеринин баары конституциялык мыйзам менен жөнгө салынууга тийиш. Демек, коррупциянын себеби биздин Конституциянын жеткилеңсиздиги болуп саналат. Мамлекеттик системанын жана башкаруунун жеткилеңсиздиги коомду өнүгүүнүн туура эмес жолуна алып барат. Коррупция кылмыштардын жыйындысы катары мамлекетти жана коомду регрессияга алып баруучу чоң тоскоолдук болуп саналат» [, б.]. «Социумдун өнүгүшүндө төмөндөө байкалат».

Дүйнөдө коррупция тууралуу көптөгөн диссертациялар, монографиялар, илимий жана публицистикалык макалалар жазылган, бирок алардын көбүндө коррупция жөнүндө түшүнүктөр гана берилет, коомдун жашоосунун ар кандай чөйрөлөрүндө коррупция фактылары белгиленет, ага каршы күрөшүүнүн сандык маалыматтары жана ыкмалары келтирилет, бирок коррупциянын пайда болушуна жана өнүгүшүнө өбөлгө түзүүчү себептер жана шарттар талданбайт.

Коррупция менен күрөшүү ыкмалары да ар кандай авторлордун пикирине жараша поляризацияланган. Ошентип, Л. Н. Джексенева « [, с.] мамлекеттик жана муниципалдык органдардын ишине көзөмөлдү күчөтүү, коомдук бийлик органдарынын кызматкерлеринин эмгек акысын жогорулатуу, бул алардын үй-бүлөлөрүнө татыктуу жашоону камсыз кылуу, мамлекетте финансылык көзөмөлдү күчөтүү ж. б. зарыл деп эсептейт. [164, 33-б]. Б. К. Карыповдун пикиринде коррупция менен жалпы коом күрөшүшү керек. Коррупциянын алдын алуу факторлору болуп экономиканы өнүктүрүү, мамлекеттик башкарууну демократиялаштыруу жана жарандык коомдун активдүүлүгү саналат [168, 58-б]. Ж.А. Кашкариеванын көз карашы боюнча коррупцияны жок кылууда үч ыкма колдонулат. 1. Күч колдонуу ыкмасы. Мындай ыкма менен жер-жерлерде коррупциянын майда очокторун басуу жүзөгө ашырылат. Коррупцияга каршы күрөштүн бул формасы анча натыйжалуу эмес деп эсептелет. 2. Ийкемдүү күч колдонуу ыкмасы. Мындай учурда коррупциянын майда көрүнүштөрүнө каршы кеңири күрөш эмес, анын эң коркунучтуу очокторун жок кылуу жүргүзүлөт. Коррупцияга каршы күрөшүүнүн бул ыкмасы натыйжалуу деп эсептелет. 3. Коррупцияга мониторинг жүргүзүү ыкмасы. Бул ыкма менен сырттан байкоо жүргүзүлүп, коррупциялык фактылар аныкталат, бирок иш жүзүндө коррупцияга каршы күрөш жүргүзүлбөйт. Бул ыкма мамлекетке жана коомго коркунуч келтирет [169, 66-67-б]. Д.М. Осмонов Кыргызстандагы коррупция менен күрөшүү ишинде бул терс көрүнүштөргө каршы күрөштү укуктук жөнгө салуунун эл аралык тажрыйбасын жана «жасагандыгы үчүн жазалоо системасын» [, б.] « коррупциялык кылмыштарды ж. б. [181, 77-б.] модернизациялоону эске алуу зарыл деп эсептейт. Жогоруда

айтылгандай, аталган авторлор коррупция жана анын кесепеттери менен күрөшүү көйгөйүн чагылдырышат, бирок коррупциянын келип чыгышынын себептерин жана шарттарын (келип чыгышын) жетиштүү деңгээлде талдашпайт. Медицинадагыдай эле, ооруну дарылоо оорунун кесепеттерин гана эмес, оорунун себебин (булагын) да дарыласа натыйжалуу болот. Жогоруда айтылгандай коррупциянын келип чыгуу себептерин түшүндүрүүнү мамлекеттик бийликтин туура эмес уюштурулушунан издөө керек. Коррупцияга тиешелүү мамлекеттик көзөмөлгө алынбаган чечимдерди кабыл алууга укугу бар кызмат адамдары катышат. Албетте, бул адам, жеке максаттар үчүн тийиштүү көзөмөл астында ыйгарым укуктарын пайдалануу үчүн азгырык бар, ал эми жетиштүү көзөмөлдүн жоктугу дайыма жеке башкаруучу орган же кызмат адамы тарабынан байкалат. Жеке башчы кызмат адамы же ошол адам коллегиялдуу органдан айырмаланып, эч кимден уруксат сурабайт, чечим добушка коюлбайт жана ошондуктан бир баш ийген чечим кабыл алат, ал эми экономикалык кризис доорунда» [, с.], « жашоо деңгээли төмөн, жана, балким, бул себептерсиз бул жеке башкаруучу кызмат адамы жеке кызыкчылыгы үчүн чечим кабыл алышы мүмкүн. Коллегиялдуу органда айтылгандай коррупциялык укук бузууларды жасоого бөгөт коюлат, анткени коллегиялдуу органдын мүчөлөрү бири-бирин өз ара көзөмөлдөп, макулдашуу жана добуш берүү жолу менен чечим кабыл алышат. Кызматтык кылмыштар, белгилүү болгондой, латенттик, жашыруун мүнөзгө ээ, ошондуктан аларды коллегиялдуу органда жасоо өтө кыйын. Демократиялык, укуктук мамлекеттер иштеген, күчтүү жарандык коомдор жана рынок экономикасы өнүккөн өлкөлөрдө коллегиялдуу органдар үстөмдүк кылат, ал эми, тескерисинче, демократияга каршы, мыйзамдуу эмес, жарандык коом алсыз, экономикасы артта калган өлкөлөрдө өнүккөн коррупция, жеке башкаруучу мамлекеттик органдар үстөмдүк кылууда. Демократиялык, укуктук мамлекеттин, күчтүү жарандык коомдун жана өнүккөн экономиканын иштеши коллегиялдуу органдардын жеке башчылыкка караганда үстөмдүгүнө түздөн-түз көз каранды. Укуктук мамлекеттерде жеке башкаруучу органдар жана кызмат адамдары коллегиялдуу

органдар тарабынан шайланат жана дайындалат жана алар тарабынан жоюлушу жана ээлеген кызмат ордуна бошотулушу мүмкүн. Көзөмөлдүн бул түрү эң эффективдүү. Кыргызстанда коррупция көйгөйүн чечүү анын кесепеттери менен күрөшүү жолу менен жүргүзүлөт, ал эми жогоруда айтылгандай, мамлекеттик бийликтин туура эмес уюштурулушуна негизделген бул көрүнүштүн себептери жана шарттары менен күрөшүү зарыл, ошондуктан коррупцияга каршы күрөштү аткаруу жана сот органдарын өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдарга баш ийдирүүгө багытталган мамлекеттик жана муниципалдык башкарууну реформалоодон баштоо зарыл.

Мамлекеттик башкарууда өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдардын жеке башкаруучу органдарга үстөмдүгү болгондо «[, С.] мамлекеттин бөлүштүрүү функциясы Л.Н. Джексенева жогору койгон, тактап айтканда» мамлекеттик жана муниципалдык кызматчыларга алардын үй-бүлөлөрүнө татыктуу жашоо деңгээлин камсыз кылган эмгек акы берүү « [, с.] маселесин чечмек.

Мамлекеттик башкаруунун жогоруда каралган схемасы менен: эл → коллегиялдуу өкүлчүлүк органдары → аткаруу бийлик органдары → сот органдары → эл, түз жана кайтарым байланыштар жүргүзүлөт. Бул схема боюнча республикалык, демократиялык мамлекетте же парламенттик монархияда мамлекеттик башкаруу тегерек чынжыр менен жүзөгө ашырылаары көрүнүп турат: эл баштапкы органдарды – коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдарды шайлайт, алар өз кезегинде туунду органдарды: аткаруу жана сот бийлигин түзөт. Мында коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар» [КРСУ мамлекеттик башкармалыгынын коллегиясы, с.] (кеңештер), аткаруу жана сот органдары мамлекеттин функцияларын ишке ашыруу менен элге кызмат кылат. Дал ушул мамлекеттик жана муниципалдык кызматта элге көрсөтүлүүчү кызмат катары түз жана кайтарым байланыштарды кароо жана талдоо керек. Аткаруу жана сот органдары аркылуу башкаруунун объектиси болгон элге көзөмөл таасир берүүчү коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар (кеңештер) түз байланыштардын башталышы болууга тийиш. Калк өзүнүн өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органынын башкаруучу таасири жактырылбаган учурда петиция,

даттануу жана сунуштар менен ушул органга кайрылат, эгерде эл сот жана аткаруу органдарынын башкаруучу таасирине канааттанбаса, анда коом жогору турган сот жана аткаруу органдарына же болбосо туунду органдар катары аткаруучу жана сот органдарына карата укуктук жана уюштуруучулук чараларды колдонуу максатында баштапкы мекеме катары өзүнүн өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органына кайрыла алат. Г.В. Атаманчук ошондой эле эки багытта байланыштарды изилдеп, жөнгө салуучу таасир түздөн-түз өз ара аракеттенүү аркылуу багытталганын белгиледи. Тескери импульстар түз байланыштарга реакцияны жана эки субъекттин кызматташуу механизмдин билдирет. Ал мамлекеттик жөнгө салуу чөйрөсүндөгү мындай мамилелердин көйгөйлүү маселелерине өзгөчө көңүл бурган [52, 146-б]. Н. Винердин пикири боюнча, тескери реакция келечектеги жөнгө салуучу таасирлерди оңдоого мүмкүндүк берет [60, 45-б]. Ошентип, натыйжалуу мамлекеттик башкарууну ишке ашыруу үчүн түз жана кайтарым байланыштарды колдоо зарыл.

2.2. Мамлекеттик коллегиялдуу өкүлчүлүктүү башкаруунун рационалдуулугу жана легитимдүүлүгү

Өлкөнүн калкынын кызыкчылыктарын билдирүүдө жана камсыз кылууда бардык башка мамлекеттик органдардын коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдары тарабынан координациялоо жана көзөмөлдөө - мамлекеттик башкаруунун рационалдуу ыкмасы. Так ушул өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдардын ишмердүүлүгү мамлекеттин башка органдарынын иштешине караганда мамлекеттик-башкаруучулук таасирлердин негизин түзгөн адамдардын кызыкчылыктарын жана муктаждыктарын аныктоого мүмкүндүк берет. Коллегиялдуулук мамлекеттик башкаруунун принциби жана формасы катары мамлекеттик башкарууну рационалдаштыруу үчүн маанилүү. Азыркы шартта башкаруучулук маалыматтын көлөмү олуттуу көбөйгөндө, башкаруучулук процесстердин татаалдашы, мамлекеттик-башкаруучулук ишмердүүлүктөгү көйгөйлөрдүн курчушу менен мамлекеттик аппараттын

ишиндеги коллегиялдуулук аны рационалдаштыруунун маанилүү фактору болуп калат. Чечим кабыл алууда же иш-аракетти аткарууда коллегиялдуулук ар кандай адамдардын ой-пикирлерин алардын жеке билими, тажрыйбасы, кызыкчылыктары, максаттары жана руханий баалуулуктары менен оптималдуу интеграциялоону карайт. Демек, башкаруучу кызматкерди коллегиялдуу, биргелешип иштөө көндүмдөрүнө үйрөтүү зарыл, алар өз пикирин айтууну, башкалардын көз карашын угууну, башкаруу маселелерин жамааттык талкуулоого катышууну, коллегиялдуу органдын чечимдерин сыйлоону, ошондой эле максатка ылайыктуу жана жемиштүү иш үчүн зарыл болгон башка билимдерди жана көндүмдөрдү камтыйт [52, 451-452-бб]. Калктын ар кандай кызыкчылыктарын билдирген жана анын алдында жоопкерчиликтүү, коомдун жана мамлекеттин турмушунун реалдуу шарттарын эске алган өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органда иштерди коллегиялдуу талкуулоодо абдан керектүү жана туура чечимдер кабыл алынат. Мамлекетте жеке башкаруу органдар үстөмдүк кылып турганда алар тарабынан эл үчүн тиешеси жок, керексиз жана рационалдуу эмес чечимдерди кабыл алуу жана ишке ашыруу мүмкүн. Максат коюу, уюштуруу жана жөнгө салуу башкаруу таасиринин элементтери катары жөнгө салуу жеке башкаруу ишке ашырылган мамлекеттерде жеке кызмат адамдары тарабынан жүзөгө ашырылат. Бул кызмат адамдары субъективдүү, өзүм билемдик менен чечим кабыл алышат жана көпчүлүк учурда калктын пикири менен эсептешпейт.

Ошону менен бирге иштерди коллегиялдуу алып барууда башкаруунун бул түрүнүн айрым элементтерин гиперболизациялоо мүмкүн эмес. Мисалы, кээ бир маселелерди биргелешип чечүүнү туруктуу отурумга же ашыкча жайлатууга айландырууга болбойт, негизделген полемиканы талаш-тартышка жана чырга айландырууга болбойт, жеке башкаруучу органдарга көзөмөлдү өзүм билемдикке айландырууга болбойт ж. б.

Ошону менен бирге иштерди коллегиялдуу алып барууда башкаруунун бул түрүнүн айрым элементтерин гиперболизациялоо мүмкүн эмес. Мисалы, кээ бир маселелерди биргелешип чечүүнү туруктуу заседаниеге же ашыкча

жайдыкка айландырууга болбойт, негизделген полемиканы талаш-тартышка жана чырга айландырууга болбойт, бир маанилүү органдарга көзөмөлдү өзүм билемдикке айландырууга болбойт ж. б.

Коллегиялдуулук, координациялоо жана субординациялоо принциптерине негизденип, мамлекеттик башкарууну алсыратпастан, күчөтүүгө чакырылган, ошондуктан ал коомдук бийликтин органдарында жана ал зарыл болгон шарттарда гана колдонулууга тийиш. Мисалы, коллегиялдуулук билимдин жана уюштуруучулук иш-аракеттердин синтезин билдирет жана ал мүмкүн болгон жана рационалдуу болгон жерде жүзөгө ашырылышы мүмкүн; коллегиялдуулук жеке ишмердүүлүккө тыюу сала албайт жана жеке жоопкерчиликти тарта албайт, ал коллегиялдуу органдын мүчөлөрүнүн эркиндигинде жана жоопкерчилигинде ишке ашырылат; коллегиялдуу органдын чечимин аткаруу үчүн, б. а. анын эркин жана ой-пикирин ишке ашыруу үчүн жеке башкаруучу аткаруу органынын кеңири ыйгарым укуктары зарыл ж. б.

Коомдук ресурстарды оптималдуу пайдаланууда коомдун максаттарын, кызыкчылыктарын жана муктаждыктарын аныктоо жана өз убагында турмушка ашыруу натыйжалуу иштеген мамлекеттик механизмдин көрсөткүчү болуп саналат. Натыйжалуу мамлекеттик башкаруу менен коомдо прогресс байкалууда. Натыйжалуу мамлекеттик башкаруу «өнүккөн Батыш Европа өлкөлөрүндө, Түндүк Америкада, кээ бир Азия өлкөлөрүндө жана Океанияда байкалат. Бул өлкөлөрдөгү көп тараптуу өнүгүү» [жаш окумуштуу, б.] төмөнкүчө чагылдырылат:

саясий чөйрөдө: демократияны өнүктүрүү, мамлекет саясий бийликтин уюму катары коомго баш ийет, жарандардын кызыкчылыктарын билдирген партиялык система өнүккөн;

1) экономикалык чөйрөдө: улуттук продукциянын жана калктын жан башына ички дүң продуктунун жогорку деңгээли, эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн жогорку деңгээли менен ырасталган экономикалык өнүгүүнүн жогорку деңгээли;

2) социалдык чөйрөдө: жашоонун жогорку деңгээли жана күтүлгөн өмүрдүн узактыгы, өнүккөн социалдык камсыздоо жана саламаттыкты сактоо;

3) руханий чөйрөдө: билим берүү, илим, укук, адеп-ахлак, искусство ж.б.

Жогоруда аталган өлкөлөрдө өнүгүү фактору болуп коллегиялдуу өкүлчүлүктүү башкаруу эсептелет.

Мамлекеттик башкаруу эффективдүү болушу үчүн мамлекеттик жана муниципалдык органдар эффективдүү уюшулуп, эң чоң пайда менен иш алып барышы зарыл. Бул субъекттерди уюштуруунун жана иштешинин натыйжалуулугу төмөнкү шарттарда мүмкүн болот.

1. Мамлекеттин органдарынын компетенциясы алардын коомдогу арналышына ылайык келүүгө тийиш жана референдумда же коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар тарабынан бекитүү жолу менен эл тарабынан аныкталууга тийиш. Коомдук бийлик органдарынын жана алардын кызматкерлеринин компетенциясы ченемдик укуктук актыларда аныкталган. Жогоруда аталган субъекттер алардын укуктук статустарынын алкагында гана аракеттениши керек жана берилген параметрлерден ар кандай четтөө рационалдуу жана натыйжалуу деп таанылбашы керек.
2. Мамлекеттик жана муниципалдык органдар реалдуу максаттарды жана пландарды коюп, аларды өз убагында ишке ашырууга милдеттүү. Белгилүү бир тапшырмаларды жана программаларды талап кылынган мөөнөттө аткарбоо алардын актуалдуулугун жана рационалдуулугун жоготууга шарт түзөт. Мамлекеттик жана муниципалдык органдар өз функцияларын аткаруу үчүн акылга сыярлык убакытты сарптап, тез жана сапаттуу иштеши керек. Жогорку квалификациялуу мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлер, илимий-техникалык прогресстин жетишкендиктерин өз ишинде колдонуу алардын эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн жогорулашына алып келет. Мамлекеттик коллегиялдуу өкүлчүлүктө башкаруунун аткаруу жана сот органдарынын ишине көзөмөлдү коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар

ишке ашырат, алар өз кезегинде эл тарабынан көзөмөлдөнөт. Мындай көзөмөл менен жогорудагы талаптар ишке ашат.

3. Мамлекеттик бийликтин жогорку органдарынын айрым ыйгарым укуктары региондук мамлекеттик жана муниципалдык органдарга өткөрүлүп берилген мамлекеттик бийликти борбордон четтетүү талабы мурдагы шартка окшош. Чындыгында, мамлекеттик бийликтин жогорку органдарында ыйгарым укуктардын топтолушу бул органдардын бул ашыкча ыйгарым укуктарды ишке ашыруу менен физикалык жана интеллектуалдык жактан күрөшө албай калышына алып келет. Натыйжада коом жабыркап жатат, демек, мамлекеттик ыйгарым укуктарды мамлекеттик бийлик органдарынын бүткүл аймагында бирдей бөлүштүрүү бул ыйгарым укуктарды толук, сапаттуу ишке ашырууга алып келет. Иштер канчалык аз болсо, алар ошончолук жакшы болот.
4. Мамлекеттик бийлик органдарынын жана алардын кызматчыларынын ишинин демократиялык методдору, каражаттары жана формалары. Жогоруда аталган субъекттердин мындай иштеши коллегиялдуу башкаруу болуп саналат. Демократияда мамлекеттик жана муниципалдык органдар менен калктын ортосунда бекем байланыш түзүлөт, ошону менен башкаруунун объектилерин түшүнүүгө, адамдардын керектөөлөрүн, кызыкчылыктарын жана максаттарын аныктоого шарттар түзүлөт. Башкаруу бийлик органдарынын жана алардын кызмат адамдарынын жарандар менен туруктуу жана ар түрдүү байланыштары мамлекеттик-башкаруу ишинин рационалдуу жана натыйжалуулугу үчүн өбөлгөлөр болуп саналат. Жарандар мамлекеттик башкаруунун булагы жана мамлекеттик башкаруунун баштапкы максаттарын түзүүчү субъект катары мамлекеттик башкарууга активдүү катышышат. Мамлекеттик башкаруунун демократиялык стили илимдин өнүгүшү менен ажырагыс байланышта жана ага негизделген. Илим менен техниканын жетишкендиктери демократиялык мамлекеттик

башкарууда элге жаккан эң рационалдуу жана натыйжалуу башкаруу катары активдүү колдонулат. Ошол эле учурда, демократиялык мамлекет илимий-техникалык прогресстин өнүгүшүнө өбөлгө түзөт. Демократиялык башкарууда мамлекеттик башкаруу субъекттеринин жана объектилеринин мүчөлөрүнүн ортосунда урматтоо менен кызматташуу чөйрөсү түзүлөт.

5. Мамлекеттик бийлик органдарынын ички түзүмү жана алардын өз ара жана коом менен өз ара аракеттенүү тартиби калк үчүн татаал жана түшүнүктүү болбошу керек, анткени эл мамлекеттик башкарууга толук кандуу катышууга тийиш. Мамлекетте да, коммерциялык уюмдарда да башкаруунун жалпылыгы көп. Алардын маңызы — адамдардын ишмердүүлүгүн башкаруу. Мамлекеттик ишканалар да бар экенин да эске алышыбыз керек. Ошондуктан мамлекеттик башкаруу жөнүндөгү эмгектерде башкаруу – коммерциялык уюмдарды башкаруу искусствосу жөнүндөгү эмгектердеги жоболор көп келтирилет. Ушуга байланыштуу бул жерде чыгармадан цитата келтирүү туура болот. Т.Питерс жана Р.Уотерман, алар бир катар эң ийгиликтүү корпорацияларды карап чыгып, аларда иш жүргүзүү эркиндиги сыяктуу, бирок көзөмөлгө алынган: өндүрүш ишинде калктын кызыкчылыктарын жана керектөөлөрүн аныктоо жана эске алуу, башкаруудагы үнөмдөө, көзөмөлдүн жөнөкөйлүгү; өндүрүштү стимулдаштыруу сыяктуу окшош иш ыкмаларын аныкташкан[120,420-б]. Көрүнүп тургандай, жогорудагы авторлор башкарууну уюштуруунун жөнөкөйлүгүн жана жупуну кадрларды белгилешет. Белгилүү болгондой, жөнөкөй нерсенин баары сонун. Мындан тышкары, башкаруу аппаратынын жөнөкөйлүгү башкаруу таасирлеринин субъекттен башкаруунун объекттерине тез өтүшүнө жана эң негизгиси ашыкча кызматкерлерди тейлөө үчүн финансылык ресурстарды үнөмдөөгө өбөлгө түзөт. Авторлор ошондой эле ишмердүүлүктүн адамдардын муктаждыктарына жана алардын жашоосуна багытталгандыгын белгилешип, демилге менен

чыгармачылыктын көрүнүшүн камтыган ишкердикти жана иш-аракет эркиндигин баса белгилешет.

6. 6. Мамлекеттик жана муниципалдык кызматчыларды финансылык, материалдык жана социалдык жактан камсыз кылуу тийиштүү деңгээлде жүзөгө ашырылууга тийиш. Алар турак жай менен камсыз болууга тийиш же аларга жеке турак жай куруу үчүн жер участкатору жана төмөнкү пайыздагы кредиттер берилүүгө тийиш. Мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлерге жогорку маяна төлөп берүү алардын өзүн жана үй-бүлөсүн камсыздоого шарт түзүп, башка субъектилерден каржылык көз карандылыкты жаратпайт. Финансылык жана материалдык жыргалчылык мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлерге мамлекетке жана элге пайда алып келе турган сапаттуу мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүү жөнүндө гана ойлонууга мүмкүндүк берет. Ошондой эле, туура каржылык, материалдык жана социалдык камсыздоо коррупцияга каршы турат. Ошол эле учурда, жогоруда аталган кызматкерлерди камсыз кылууда, аларга көзөмөлдү азайтууга болбойт, анткени көз карандысыздык, эркиндик, жоопкерчилик жана көзөмөл бир эле учурда болушу керек. Мамлекеттик бийлик органдарынын жана алардын кызматкерлеринин чечимдери жана иш-аракеттери мыйзамдарга ылайык келүүгө тийиш. Кээ бир коомдук көйгөйлөрдү, жеке маселелерди чечүү үчүн мыйзамдарды айланып өтүү мүмкүн эмес, анткени жогорку максатка ылайыктуулук мыйзамдарда белгиленген. Эгерде мыйзамдарда боштуктар же коллизиялар табылса, аларды мыйзам чыгаруу жолу менен чечүү зарыл. Коллегиялдуу өкүлчүлүктүү башкаруу мыйзам чыгаруу органында эң сабаттуу, стратегиялык жана тактикалык ой жүгүрткөн, бардык адамдардын муктаждыктарын жана мүдөөлөрүн ойлогон адистерди ишке орноштурууга багытталган. Мамлекеттик органдардын, муниципалитеттердин жана алардын кызмат адамдарынын аракеттеринин жана чечимдеринин мыйзамдуулугу,

бардык мамлекеттик башкаруудагыдай эле, жарандардын арасында бул органдарга ишенимди жаратат. Мыйзамдуулук коомдогу туруктуу өнүгүүнү, ошондой эле элдин эртеңки күнгө болгон ишенимин ырастаары белгилүү.

7. Мамлекеттик жана муниципалдык органдар адамдардын кызыкчылыктарын, керектөөлөрүн жана максаттарын ишке ашырган учурда мамлекеттик башкаруу натыйжалуу болот. Мамлекеттик башкаруунун маңызы мамлекеттин элге кызмат кылуусунда, коомдун бакубаттуулугун жана туруктуу өнүгүшүн камсыз кылууда болууга тийиш.
8. Мамлекеттик аппаратта жана муниципалитеттерде жүргүзүлүп жаткан иштер жөнүндө жарандардын маалымдуулугу, жашыруун маалыматтарды кошпогондо. Мындай маалымат менен таанышуу мүмкүнчүлүгү Кыргызстандын Негизги мыйзамынын 33-беренесинде каралган[1]. Мисалы, жарандардын мамлекеттик менчиктин толук тизмеси, республикалык жана жергиликтүү бюджеттер, бардык мамлекеттик кирешелер жана чыгымдар жөнүндө жетиштүү, ачык-айкын жана жеткиликтүү маалыматка ээ болушу, ошондой эле кирешелерди мыйзамдуу жана адилеттүү бөлүштүрүү жана мамлекеттик менчикти ак ниеттүү пайдалануу учурунда жарандарда милдеттүү төлөмдөрдү: салыктарды, жыйымдарды, алымдарды ж. б. ак ниеттүүлүк менен төлөөгө түрткү болот. Бул мамлекеттик башкаруунун натыйжалуулугунун дагы бир фактору. Ошентип, мамлекеттик башкаруунун субъекттерине жана объектилерине туура маалымат берилиши керек. Чындык, мыйзамдуулук сыяктуу эле, коомдогу туруктуулукту жана өнүгүүнү ырастоого өбөлгө түзөт.
9. Белгилүү болгондой, мыйзам мамлекетке, экономикага жана моралга негизделет. Мораль адамдардын жүрүм-турумунун зарыл жөнгө салуучусу болуп саналат, ошондуктан башкаруу институттары жана алардын кызматкерлери өз ишмердүүлүгүндө моралдык талаптарды

жетекчиликке алышы керек. Адеп-ахлаксыз башкаруу коомдун деградациясына алып келет. Коллегиялдык өкүлчүлүктүү бийлик элдик бийлик катары коомдо адеп-ахлактын: тилектештиктин, гуманизмдин, теңдиктин орношуна салым кошот.

Мамлекеттик башкаруу натыйжалуу жана рационалдуу болушу үчүн аны илимий-техникалык прогрессти эске алуу менен мүмкүн болушунча эволюциялык жол менен дайыма өркүндөтүү зарыл. Бул маселеде мамлекеттик башкарууну дайыма көзөмөлдөп туруу зарыл. Биринчиден, мамлекеттик башкарууну баалоо жана талдоо мамлекеттик жана муниципалдык органдардын ишмердүүлүгүнө, ошондой эле бул органдардын отчеттуулук системасына текшерүү жана көзөмөл жүргүзүү аркылуу көмөктөшөт. Коллегиялдуу өкүлчүлүк жетекчилик мындай текшерүү жана көзөмөлдү жана ага жараша жогоруда аталган мониторингди ишке ашырууга көмөк көрсөтөт. Көзөмөлдөө жана отчеттуулук системасы менен: эл → коллегиялдуу өкүлчүлүк органдары (кеңештер) → аткаруу жана сот органдары, алар өз кезегинде эл тарабынан көзөмөлдөнгөн коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдарга отчет беришет. Белгилүү болгондой бийлик мамилелери иерархиялык мүнөзгө ээ. Бийлик бутактарынын бири да абсолюттук жана көзөмөлсүз бийликке ээ болбошу керек жана алардын бардыгы элдин көзөмөлүндө болушу керек, анткени Кыргызстандын Негизги мыйзамынын 1,2-беренелерине ылайык коомдук бийликтин бардык толуктугу анын калкына таандык, ал аны элдик бийлик органдарын шайлоо жана жалпы элдик добуш берүүлөрдө өзүнүн ниетин билдирүү аркылуу ишке ашырат. Шайланган бийлик структуралары коомдун кызыкчылыктарын билдирүүгө тийиш. Мамлекеттик башкарууну баалоо жана талдоо, ошондой эле бардык мамлекеттик жана муниципалдык органдардын ишин көрсөткөн барометр болгон коомдук пикирдин негизинде жүргүзүлөт. Жарандык коомдун шартында жалпыга маалымдоо каражаттары коомчулуктун сотуна коюлуп жаткан башка көрүнүштөр сыяктуу эле мамлекеттик башкаруунун чыныгы абалын көрсөтүп турат. Аны менен жарандар мамлекеттик башкаруунун абалына өз баасын беришет. Жарандардын

кайрылуулары [103], арыздары, даттануулары жана сунуштары да мамлекеттик башкарууга баа берүүнүн жана талдоонун ыкмалары болуп саналат. Бул кайрылуулардын негизинде мамлекеттик башкаруунун тийиштүү абалы жөнүндө тыянак чыгарууга жана адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин коргоо, мыйзамдуулукту, укук тартибин, тартипти чыңдоо жана мамлекеттик башкарууну өркүндөтүү боюнча чараларды көрүүгө болот.

Түз жана өкүлчүлүктүү демократиянын референдумдарга, шайлоолорго, чогулуштарга, жыйындарга, митингдерге, пикеттерге, демонстрацияларга, курултайларга ж. б. катышуу сыяктуу мүмкүнчүлүктөрү жарандарга саясий ишмерлердин, саясий партиялардын ишине, ченемдик укуктук актылардын мазмунуна, өкмөт тарабынан жүргүзүлүп жаткан саясатка баа берүүгө жана талдоого мүмкүндүк берет. Ошентип, жогоруда айтылган түз демократиянын мүмкүнчүлүктөрү жарандарга мамлекеттик башкаруунун абалына баа берүү жана талдоо, аны жакшыртуу боюнча сунуштарды киргизүү менен чектелбестен, аларды өкүлчүлүктүү демократия аркылуу ишке ашырууга да мүмкүндүк берет.

2.3. Мыйзамдуулук, укуктук тартип жана тартип мамлекеттик коллегиялдуу башкарууда

Мыйзамдуулук – бардык укук субъекттеринин мыйзамдарды так аткаруусу. Мыйзамдуулук болушу үчүн мамлекетте парламенттин компетенциясынын жана анын актыларынын юридикалык күчүнүн ортосундагы логикалык байланышты формула түрүндө ишке ашыруу зарыл деп эсептейбиз: күчтүү орган – күчтүү акт. Акт ченемдик укуктук акт, укук колдонуу актысы, мыйзамды чечмелөө актысы ж.б. Мында биз ченемдик укуктук акт жөнүндө сөз кылабыз. Демек, күчтүү орган юридикалык күчү боюнча тиешелүү ченемдик укуктук актыны чыгарат. Демек мыйзамдардын тийиштүү юридикалык күчү болушу үчүн аларды ишке ашыруу үчүн Жогорку Кеңеш – мыйзам чыгаруучу, коллегиялдуу жана өкүлчүлүктүү орган өлкөдө

олуттуу ыйгарым укуктарга ээ болушу зарыл. Мындан келип чыгат, эгерде парламент башка мамлекеттик органдарга салыштырмалуу кыйла маанилүү ыйгарым укуктарга ээ болсо, анда парламенттин ченемдик укуктук актылары – мыйзамдар эң жогорку юридикалык күчкө ээ болот. Бул Конституциянын жана мыйзамдын үстөмдүгү сыяктуу мыйзамдуулук принциптерин ишке ашырууга, б. а. бардык ченемдик укуктук актылардын жана башка мамлекеттик органдардын укугун колдонуу актыларынын жана мыйзамдуулуктун бирдиктүүлүгүнүн Конституцияга жана мыйзамдарга ылайык келишине, б. а. мамлекеттин бардык аймагында мыйзамдарды бирдей түшүнүүгө жана колдонууга өбөлгө түзөт. Биринчи принцип мыйзамдар гана документтер сыяктуу башка укуктук актыларды, ошондой эле бардык жарандардын жана биринчи кезекте мамлекеттик кызматкерлердин иш-аракеттери эмес, ылайык келүүгө тийиш экендиги менен толукталышы мүмкүн. Парламенттин саясий үстөмдүгү жана, демек, мыйзамдардын жогорку юридикалык күчү башкаруунун парламенттик формасынын негизги критерийлеринин бири болуп саналат.

Парламент аткаруу жана сот бийлигин көзөмөлдөө жана бул бийлик бутактары мыйзамдарды бузган учурда, ошол бийлик бутактарынын кызмат адамдарын түздөн-түз же айрым органдар аркылуу жоопкерчиликке тартуу жана баарынан мурда кызматтан бошотуу үчүн үстөмдүк кылуучу ыйгарым укуктарга муктаж. Эгерде белгилүү бир орган парламентке караганда көбүрөөк ыйгарым укуктарга ээ болсо, анда бул органдын актылары парламенттин актыларынан күчтүү болот жана бул орган мыйзам чыгаруу органынын көзөмөлүндө болбоого, ал тургай жогорку коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдын көзөмөлүндө болбоого аракет кылат.

Ар бир мамлекеттик коллегиялдуу орган макулдашуу жана добуш берүү жолу менен чечим кабыл алган кызматтык ыйгарым укуктарында тең укуктуу кызматчылардан турат. Мыйзам жана сот алдында тең укуктуулук принцибинде иштеген бул органдар башка бардык мамлекеттик органдарды

көзөмөлдөй алышат жана мыйзамдуулуктун бул принцибин коомдун жашоосунун бардык чөйрөлөрүндө орното алышат.

Коллегиялдуу өкүлчүлүктүү башкаруу адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин камсыз кылуу сыяктуу мыйзамдуулук принцибин ишке ашырууга да көмөк көрсөтөт. Коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар башка органдарга караганда калк тарабынан түзүлгөн баштапкы органдар катары жарандардын укуктары менен эркиндиктерин коргоого жана камсыз кылууга жооптуу жана милдеттүү. Бул милдет аткаруу жана сот органдарына салыштырмалуу ыйгарым укуктарда басымдуулук кылган учурда күчөтүлөт.

Пайдалуу жана жүйөлүү мыйзамдардын болушу жана аларды ишке ашыруу мыйзамдуулук менен максатка ылайыктуулуктун байланышынын принциби болуп саналат, ал мыйзамдардын бузулушун же максатка ылайыктуулугунан улам аларды айланып өтүүнү четке кагат. Тиешелүү мыйзамдарды кабыл алуунун шарттары коомдун кызыкчылыктарын жана керектөөлөрүн, эрежелерин, ыкмаларын жана укуктук технологиялардын каражаттарын эске алуу менен адилеттүүлүктү жана негиздүүлүктү сактоо болуп саналат. Мыйзамдарды кабыл алуунун сапатына жана так аткарылышына, жогоруда айтылгандай, башкаруунун парламенттик формасы таасир этет.

Мыйзамдуулук руханий маданияттын бир бөлүгү болуп саналат, аны талдоо бизге тиешелүү коомдун жалпы руханий маданияты жөнүндө түшүнүк берет. Маданият, анын ичинде руханий маданият мамлекетте өнүкпөсө, аны өнүктүрүү аракеттери кээде аны өркүндөтүүгө багытталбаган ээнбаш чечимдер менен алмаштырылат. Айрыкча ашкере ээнбаштык жана мажбурлоо учурларында элдин адеп-ахлактык жана мыйзамдык нормалары, үрп-адаттары жана башка руханий баалуулуктары бузулат. Натыйжада бул коомго олуттуу зыян алып келиши мүмкүн [139, 519-б]. Демек, мыйзамдуулукту бекемдөө үчүн маданиятты өнүктүрүү зарыл. Коллегиялык өкүлчүлүк башкаруу материалдык жана рухий маданияттын өнүгүшүнө таасирин тийгизет. Чогулуштар жана кеңештер өкүлчүлүктүү орган катары руханий маданияттын укук, адеп-ахлак,

идеология, дүйнө тааным, илим, искусство ж. б. бөлүктөрүн өнүктүрүүгө көмөктөшөт. Илимдин өнүгүшүнө колдоо көрсөтүү материалдык маданияттын: жаратылыш объекттерин өзгөртүү маданиятын, материалдык байлыктарды өндүрүү маданиятын, турмуш-тиричилик маданиятын жана ушул маданияттын башка объектилерин жана объектилерин жогорулатууга көмөк көрсөтөт. Коллегиалдуу өкүлчүлүктүү органдар тарабынан руханий маданияттын укук, адеп-ахлак, дин, идеология жана дүйнө тааным сыяктуу элементтерин колдоо мыйзамдуулукту чыңдоого оң таасирин тийгизет.

Укук бузуулар менен күрөшүү да мыйзамдуулуктун принциби болуп саналат. Бул ишмердүүлүктүн предметине укук бузууларга жол бербөө боюнча алдын алуу аракеттери, бөгөт коюу чаралары, юридикалык жоопкерчиликти колдонуу жана бузулган укуктарды калыбына келтирүү боюнча аракеттер кирет. Мыйзамдуулукту камсыз кылуунун актуалдуу шарттарынын бири болуп кызматтык абалына карабастан укук бузган ар бир адамды юридикалык жоопкерчиликке тартуу мүмкүнчүлүгү эсептелет. Мыйзамдуулукту орнотууда мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлердин мыйзамдарды сактоосуна өзгөчө көңүл буруу зарыл. Өзүнүн жүрүм-туруму менен алар башка жарандардын жүрүм-турумуна педагогикалык таасирин тийгизет. Коомдогу мыйзамдуулуктун жалпы абалы алардын мыйзамдуу жүрүм-турумунан көз каранды. Жогоруда айтылгандарды ырастап, К.Маркс Улуу Британияда коом тарабынан мыйзамдуулуктун сакталышынын шарттарынын бири болуп, биринчи кезекте, мамлекеттик органдардын мыйзамдарды аткаруусу саналат деп белгилеген [101, 22-т., 84-б.].

Мамлекеттик коллегиялдуу башкаруу мамлекеттик башкаруудагы мамлекеттик жеке башкаруу органдарына салыштырмалуу мамлекеттик коллегиялдуу органдардын бийлигинде артыкчылыкты билдирет. Коллегиялдуу өкүлчүлүктүү башкаруу элдин өзүн-өзү башкаруусун билдирет. Бул жерде мыйзамдуулук эң катаал болушу мүмкүн, анткени эл өзү өзүнө жаккан мыйзамды кабыл алып, аны буза алат.

Ошентип, мыйзамдуулукту сактоо ишинде негизги ролду элдин кызыкчылыктарын билдирген жана коргогон мамлекеттик коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар ойношу керек. Мыйзамдарды сактоо жана аткаруу жарандын биринчи жана ошого жараша негизги милдети болуп саналат. Бул жобо мамлекеттин пайда болушунун келишимдик концепциясынан келип чыгат, ага ылайык адамдар жалпы келишимдин негизинде коомдо тартипти, коопсуздукту жана өнүгүүнү камсыз кылуу максатында мамлекет түзүшкөн. Бул келишимге ылайык, адамдар жана мамлекет өз ара укуктарга жана милдеттерге ээ. Ошентип, мамлекеттин пайдасына укуктарды, эркиндиктерди жана милдеттерди, алардын арасында мыйзамдарды аткаруу милдети бар, мамлекет тартипти, адамдардын укуктарын жана эркиндиктерин, анын ичинде алардын табигый укуктарын коргоону камсыз кылууга милдеттенет. Ж.Ж. Руссонун айтымында адамдардын мамлекетке карата макулдашуусу укуктук жана мыйзамдуу бийликтин негизи болуп саналат. Бул келишимдин ар бир катышуучусу мамлекетке баш ийет, бирок ошол эле учурда мамлекеттик бийликтин бир бөлүгүнүн (мамлекеттик эрктин) ээси болуп саналат. Эл суверенитеттин ээси жана шайлоо аркылуу бийликти алмаштыра турган башкаруучу болуп саналат, ал аларга отчет берүүгө милдеттүү [141, 91-92-бб]. Мамлекеттин келип чыгышынын келишимдик теориясы коомдогу заманбап саясий жана укуктук мамилелерди так сүрөттөйт, атап айтканда, коомдук келишим катары, жалпы элдик добуш берүү менен кабыл алынган жана коомдук бийликтин жана коомдун өз ара укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылган мамлекеттин Конституциясы иштейт.

Мамлекетке баш ийүү милдети – өз жыргалчылыгы үчүн жалпы эрк – мыйзамдарды аткаруу. Бирок бул жердеги мыйзамдар жок дегенде калктын көпчүлүк бөлүгү үчүн адилет болушу керек. Адилеттүү мыйзамдарды кабыл алуу жана алардын аткарылышын көзөмөлдөө, жогоруда айтылгандай, парламенттин ыйгарым укуктары – жогорку коллегиялдуу өкүлчүлүк жана мыйзам чыгаруу органы, ал бир эле башкаруучу органга баш ийүүгө тийиш эмес. Мамлекет, мамлекеттик бийлик, мамлекеттик органдардын ыйгарым

укуктары мыйзамдарда бекитилген. Ошентип, жарандардын ортосунда түзүлгөн социалдык келишим негизинен кабыл алынган мыйзам болгон. Белгилүү болгондой Афинада мыйзамдар элдик жыйын тарабынан кабыл алынган. Байыркы грек философу Эпикур да мамлекетти жалпы келишимдин негизинде түзүлгөн уюм катары сүрөттөгөн [101, 3-том, 84-б.].

Мамлекеттик коллегиялдуу башкаруу мыйзамдуулуктун социалдык-экономикалык, саясий, уюштуруучулук сыяктуу негизги кепилдиктерин камсыз кылат, алар идеологиялык, атайын-юридикалык ж. б. сыяктуу башка кепилдиктерди турмушка ашырууга көмөктөшөт.

Бийлик мамилелеринде жана коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдардын – кеңештердин башка бардык мамлекеттик органдардын үстүнөн көзөмөлү коомдун социалдык-экономикалык кызыкчылыктарын жакшыраак коргоого мүмкүндүк берет. Жогоруда аталган көзөмөл астында экономиканы башкаруу жеке, муниципалдык жана мамлекеттик менчикти жакшы пайдаланууга мүмкүндүк берет. Экономикада жеке же мамлекеттик болобу, элге эң көп пайда алып келе турган менчиктин түрүн колдонуу зарыл.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын [1] 15-беренесинин 1-пунктуна ылайык, Кыргызстанда менчик ар кандай формада болушу мүмкүн: мамлекеттик, муниципалдык, жеке жана башка. Менчиктин бардык бул формалары мамлекет тарабынан бирдей корголот. Мамлекеттин гана менчигинде турган объекттер бар. Аларга жер, суу, жер казынасы, аба мейкиндиги, токойлор, жайыттар кирет. Менчиктин бардык түрлөрү жайыттардан башка жерге тиешелүү. Жайыт жеке менчик болушу мүмкүн эмес (Кыргызстандын Негизги Мыйзамынын 16-беренеси). Мамлекет ошондой эле анын казынасына жана юридикалык жактарына тиешелүү мүлккө ээ.

Адатта, мамлекеттин менчигинде энергияны иштетүүчү ишканалар сыяктуу мүлктүн түрлөрү болот, мисалы, гидроэлектростанциялар, электр тармактары, коммуникациялар, айрым байланыш ишканалары, темир жол транспорту ж. б.

Эл тарабынан түзүлгөн жана коомго түздөн-түз баш ийген жана кызмат кылуучу баштапкы органдар болуп саналган өкүлчүлүктүү коллегиялдык органдардын үстөмдүгүндө гана жогоруда аталган мүлктү пайдалануу кыйла рационалдуу болот. Бул органдар жетиштүү ыйгарым укуктарга ээ болуп, элдик суверенитетти ишке ашыруу менен мамлекеттин бөлүштүрүүчү функциясын эң жакшы аткарышат.

Мындай шарттарда муктаж болгон жарандарды талаптагыдай социалдык камсыздоо турмушка ашырылат. Коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар мамлекеттик башкаруу менен алек болуп, сезимтал барометрлер катары элдик экономиканын өнүгүү абалын аныкташат жана тиешелүү түрдө менчиктин бардык түрлөрүн натыйжалуу колдонушат, экономикалык эркиндикти камсыз кылышат, зарыл болгон социалдык жардамды камсыз кылышат, бирок калктын социалдык активдүүлүгүнө зыян келтиришпейт. Өнүккөн экономика, талаптагыдай социалдык камсыздоо, бүткүл калктын жашоо деңгээлинин жогору болушу мыйзамдуулукту күчөтүүгө жакшы таасир этет.

Коллегиалдуу өкүлчүлүктүү органдар мыйзамдуулуктун саясий кепилдиктерин да камсыз кылышат. Коллегиалдуу башкаруу өкүлчүлүктүү демократия, б.а. кеңештер – коллегиалдуу өкүлчүлүктүү органдар аркылуу мамлекетти башкаруу болуп саналат. Бул органдар басымдуулук кылган учурда калк өзүнө жаккан мыйзамдарды кабыл алууга, легитимдүү, рационалдуу, эл үчүн зарыл болгон саясатты жүргүзүүгө жетише алат. Жарандар түз же коллегиалдуу өкүлчүлүк органдары аркылуу коомдун саясий турмушуна катыша алышат. Жогорудагы жетекчиликтин алдында шайлоолор үзгүлтүксүз өтүп, бардык деңгээлдеги мамлекеттик жана муниципалдык кызматтарда коомго татыктуу жана керектүү кадрлар иштейт. Мындай шарттарда Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 37-беренесинин [1] 3-пункту ишке ашырылат, анда жарандардын мамлекеттик жарандык кызматка жана муниципалдык кызматка кирүүдө жана андан көтөрүлүүдө тең укугу жөнүндө айтылат. Жарандар ошондой эле бардык мамлекеттик жана муниципалдык органдарда жетекчилик кызматтарды ээлөөгө реалдуу мүмкүнчүлүктөргө ээ

болушат. Коллегиялдуу өкүлчүлүктүү башкаруу бийликтин реалдуу бөлүштүрүлүшүнө шарт түзөт. Анткени, жеке башкаруу органдарынын үстөмдүгү бийликтин бардык бутактарын көзөмөлдөөгө аракет кылган бир үстөмдүк кылуучу борбордук жеке башкаруучу органдын пайда болушуна алып келет.

Ошентип, өлкөдө демократия бардык жарандарга мамлекеттик башкарууга катышууга бирдей мүмкүнчүлүктөрдү берет. Мамлекеттик коллегиялдуу башкаруунун шартында мыйзамдардын жөнгө салуучу ролун көтөргөн рационалдуу саясатты жүргүзгөн мыйзамдуу бийлик бар.

Коллегиялдуу мамлекеттик башкаруу мыйзамдуулуктун уюштуруучулук кепилдиктерин да камсыз кылат. Ошентип, мамлекеттик механизмдеги бийлик мамилелеринде үстөмдүк кылган коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар прокуратура, сот, милиция жана башкалар сыяктуу мыйзамдардын жана мыйзам алдындагы актылардын сакталышына көзөмөлдүктү жүзөгө ашыруучу укук коргоо жана башка органдарды түздөн-түз түзөт же көзөмөлдөйт.

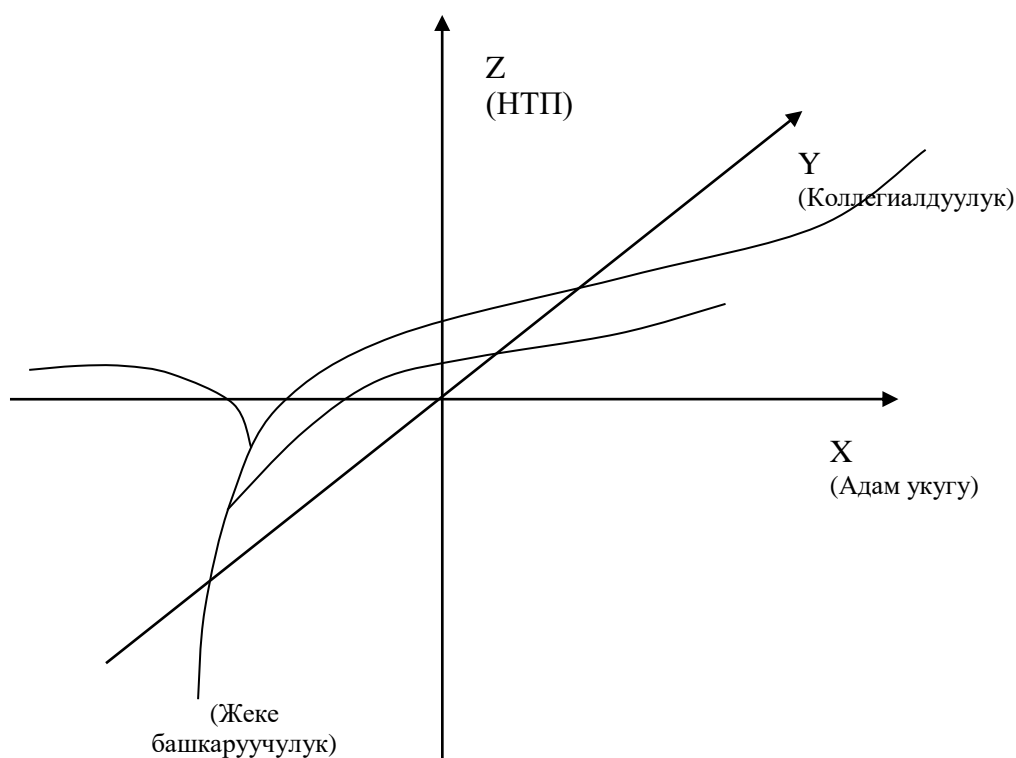
Мыйзамдуулуктун натыйжасы-бул субъекттердин жүрүм-туруму укуктук ченемдерге ылайык келген коомдук мамилелердин абалы болгон укук тартиби. Укук тартиби түшүнүгү менен катар коомдук тартиптин категориясы бар, ал укук ченемдерин сактоо менен гана эмес, башка социалдык ченемдерди жүзөгө ашыруу менен камсыз кылынат: моралдык, корпоративдик, диний, социалдык-техникалык, эстетикалык жана башкалар. Мында моралдык нормалардын сакталышын көзөмөлдөө аркылуу коомдук тартипти сактоодо коллегиялдуу өкүлчүлүк органдарынын маанилүү ролу жөнүндө да айтуу керек. Коллегиялдуу өкүлчүлүктүү орган деген сөз айкашындагы «өкүлчүлүктүү» жана «коллегиялдуу» деген сөздөр бул орган бир нече же көп адамдардан турат жана калктын өкүлү экенин билдирет. Өкүлчүлүк-таламдарды билдирүү жана коргоо. Коллегиялдуу органдардагы мамлекеттик же муниципалдык кызматкерлер бири-бирин өз ара көзөмөлдөп, кылмыш жана моралга каршы иштерди жасоого жол бербейт.

Жеке башкаруу органында бир жетекчи кызмат адамы чечим кабыл алат жана ошого жараша бул органдагы анын кол алдындагылар аны көзөмөлдөбөйт. Ал гипотетикалык түрдө кылмыштарды да, адеп-ахлаксыз иштерди да жасай алат. Дал ушул бир башкаруучу органдарда коррупциянын өнүгүшүнө шарт түзүлөт. Моралга негизделген өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдын иштөө принциби жана анын өкүлчүлүк милдеттери адептүүлүккө негизделген мамлекеттик башкарууга көмөк көрсөтөт. Жогоруда айтылгандай, коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар коомдогу адеп-ахлакты сактоого мүмкүндүк берген бөлүштүрүүчү функцияны ишке ашыруу үчүн жакшыраак жабдылган. А.Б. Лисюткин коомдук турмушта этиканын маанисин жогору баалайт. Анын пикиринде, мамлекетти өнүктүрүүнүн этикалык принциптерине кайдыгер мамиле саясат, экономика жана социалдык өнүгүү чөйрөсүндө чоң көйгөйлөргө алып келет. Адеп-ахлак жана руханий коомдун турмушунда принципиялдуу мааниге ээ жана ошого жараша саясат менен экономиканын башталгыч чекити болуп саналат [139, 519-б].

Дисциплинанын натыйжасы-коомдук тартип. Дисциплина деп жүрүм-турумдун белгилүү бир ченемдерин ишке ашыруу жана коомдо же кандайдыр бир жамаатта белгилүү бир тартипти сактоо түшүнүлөт. Дисциплина адамдардын жүрүм-турумунун талабы катары адамдардын бардык топторунда жана коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүндө колдонулат жана ошондуктан анын өзүнүн түрлөрү: эмгек, тейлөө, билим берүү, келишимдик, технологиялык, финансылык, эмиссиялык ж.б. бар. Мамлекеттик коллегиялдуу өкүлчүлүктүү башкаруунун өзү эле дисциплиналардын бардык түрлөрүн колдоонун кепилдиги болуп саналат. Бул башкаруу адилеттүүлүккө, гуманизмге, социалдык теңчиликке, рационализмге жана жоопкерчиликке негизделгендиктен, коомдук турмушту толук жөнгө салуу болуп саналат.

2.4. Коллегиялдуу жана жеке башкаруучу мамлекеттик башкаруунун, илимий-техникалык прогресстин жана адам укуктарынын өз ара катышы

1-сүрөттө көрсөтүлгөн коллегиялдуу, бирдиктүү мамлекеттик башкаруунун тиешелүү илимий-техникалык прогресс жана адам укуктарынын абалы менен өз ара байланышы бар. Жогорку илимий-техникалык прогресс коллегиялдуу мамлекеттик башкаруу жана адам укуктары тийиштүү түрдө камсыз кылынган индустриалдык жактан өнүккөн өлкөлөрдө индустриалдык жактан өнүкпөгөн өлкөлөрдө жеке мамлекеттик башкаруу жүзөгө ашырылат жана ага ылайык адам укуктары камсыз кылынбайт.

Сүр. 1. Жердеги мамлекеттик башкаруунун эволюциясы

1 сүрөттө бир сызыктан чыккан үч сызык тартылган x , y , z үч огуна турган мейкиндиктеги декарттык координаттар системасын көрсөтөт. Бул саптар мамлекеттик башкаруунун эволюциясын билдирет. Жебелери бар октор оң мааниге ээ, арткы беттери терс мааниге ээ. X огу адам укуктарын билдирет.

Жебе багытында адам укуктары өнүгүүгө жана жакшырууга, тескерисинче, адам укуктарынын абалынын начарлоо процессине тескери багытта баратат. У огу мамлекеттик башкаруунун коллегиялдуулугун билдирет. У огунын арткы тарабында бийлик биримдиги жогоруда айтылган башкарууга карама-каршы түшүнүк катары көрсөтүлгөн. Z огу илимий-техникалык прогрессти билдирет.

Үч саптын бир саптан чыгышы азыркы мамлекеттик башкаруу алгачкы коомдук түзүлүштөгү коомду башкаруудан келип чыккандыгын билдирет. Бул коомдо мамлекет - саясий институт болгон эмес, бирок уруулук жамаатты мындай органдар – уруунун жалпы чогулушу, аксакалдар кеңеши сыяктуу социалдык институттар башкарган. Негизи, алгачкы уруулук коомдо башкаруу коллегиялдуу болгон. Демократиянын мекени болгон Байыркы Грециянын тарыхынан көрүнүп тургандай, алгачкы жамааттык тартипте жүргүзүлүп жаткан коллегиялдуу башкаруу үзгүлтүксүз жана мамлекеттик түзүлүштө улантылып, андан да жакшыра баштаган. Алгачкы общиналык түзүлүштө коллегиялдуу башкаруу ошол катаал турмуш шарттарында жашап кетүү үчүн зарыл болгон, анткени жалгыз башкаруу менен, ар кандай жеке адамдар чечим чыгарганда, ууру туура эмес чечимдерден улам жок болуп кетиши мүмкүн. Ошондуктан ууру бардык турмуштук маанилүү маселелерди жалпы чогулушта талкуулаган. Демек, биз төмөнкү координаттар системасындагы социалдык башкаруу дарагынын тамырын алтынчы октантка жайгаштырдык. Бул октантта биз коллегиялдуу башкаруу, илимий-техникалык потенциалдын төмөндүгүн жана адам укуктарынын өнүкпөгөнүн байкап жатабыз. Алгачкы общиналык системада адамдын орточо жашоо узактыгы 30 жылдан ашкан эмес. Андан ары жалпы ортолук бөлүктөн үч сызык өтөт. Жогорку сап биринчи октантка барат. Бул сызык менен дүйнөнүн алдыңкы мамлекеттеринин өнүгүү жолу белгиленген, алардын саны дүйнөдө 40ка жакын. Бул коллегиялдуу мамлекеттик башкарууга ээ мамлекеттер. Булар АКШ, Япония, Германия, Улуу Британия, Франция, Италия, Канада жана кээ бир башка мамлекеттер, сыяктуу дүйнөнүн эң өнүккөн өлкөлөрүнүн «Чон жетилик» башында турган өнүккөн капиталисттик өлкөлөр алардын арасында Кытай да бар. Кытай да

коллегиялдуу башкаруусу бар өлкө болгондуктан өнүгүүнүн ушул сызыгында. Бул сектордогу өлкөлөр өнүккөн экономикалары менен демократиялуу жана мыйзамдуу. Аларда координаттар системасы боюнча илимий-техникалык прогресс болуп, адам укуктары камсыз кылынып, талаптагыдай корголгон.

Ортоңку сызык үчүнчү октантка барат. Бул сектор адам укуктарын өнүктүрүү огунун карама-каршы жагында, бир бийлик зонасында жайгашкан жана сызык эки сызыкка салыштырмалуу илимий-техникалык прогресстин төмөн деңгээлинде. Мындай өнүгүү жолуна Африка, Азия, Океания жана Латын Америкасынын кээ бир өлкөлөрү сыяктуу дүйнөдөгү эң артта калган жана жакыр өлкөлөр өткөн. Ошентип, БУУнун маалыматы боюнча артта калган өлкөлөрдүн көбү Африкада (33 өлкө), 14 начар өнүккөн мамлекет Азияда, 3 мындай мамлекет Океанияда жана бир мамлекет Латын Америкасында (Гаити) жайгашкан. Бул өлкөлөрдө жеке мамлекеттик башкаруу жүзөгө ашырылат, бул коррупциянын өнүгүшү үчүн коллегиялдуулукка караганда ынгайлуу. Ошондуктан бул өлкөлөр абдан коррупциялашкан өлкөлөр. Бул өлкөлөрдө адам укуктарынын абалы эң начар. Илимий-техникалык жана илимий-өндүрүштүк потенциал эң төмөн же таптакыр жок. Жарандык согуш, эпидемиялар, ачарчылык бул өлкөлөрдө кеңири таралган кубулуш.

Төмөнкү сызык төртүнчү октантка барат, ал жеке башкаруучу мамлекеттик башкаруу зонасында, адам укуктарынын огунун оң жагына жанаша жайгашкан. Бул сызык жогоруда аталган мамлекеттик башкаруу дарагынын орто сызыгынан жогору турган Z огунун жарыгында үчүнчү октанттагы өлкөлөргө караганда бул багыт боюнча өнүгүп жаткан мамлекеттер илимий-техникалык прогресстин жогорку деңгээлинде тургандыгын билдирет. Бул өнүгүү жолуна биз жогоруда айткан мамлекеттердин эки тобуна кирбеген калган мамлекеттер барат. Мисалы, КМШ өлкөлөрү, дүйнөнүн өнүккөн өлкөлөрүнүн (биринчи октант) курамына кирген Грециядан башка Чыгыш жана Түштүк Европа, Гаитиден башка Латын Америкасы, Түркия, Индия, Пакистан, Сауд Арабиясы ж.б. Бул жеке мамлекеттик башкаруудагы мамлекеттер. Бул өлкөлөрдүн жогорку илимий-техникалык жана илимий-өндүрүштүк

потенциалда айтылгандай үчүнчү октантта турган мамлекеттерден айырмасы. Демек, экономика дагы өнүккөн жана адам укуктары үчүнчү октанттагы өлкөлөргө караганда жакшыраак камсыздалган жана корголгон. Бирок, өнүгүү темпи боюнча бул өлкөлөр биринчи октантта турган коллегиялдуу мамлекеттик башкаруусу бар мамлекеттердин тобунан артта калууда.

Ошентип, жердеги эң өнүккөн мамлекеттер коллегиялдуу мамлекеттик башкаруусу бар өлкөлөр болуп эсептелет, анда адамдардын жашоосу үчүн мыкты шарттар түзүлгөн. Коллегиялдык мамлекеттик башкаруу рынок экономикасы менен эң жакшы байланышта, ошондой эле коомдун башка чөйрөлөрүндө: аскердик, саясий, социалдык, руханий жактан өнүгүүгө көмөктөшөт. Коллегиялдык мамлекеттик башкаруу демократиялык, укуктук мамлекет жана жарандык коом сыяктуу институттар менен айкалышкан.

Жеке мамлекеттик башкаруудагы өлкөлөрдүн көпчүлүгүндө алардын түзүлүшү коллегиялдуу бийликти орнотууга каршы, алардын пикири боюнча, бул алардан саясий бийликти тартып алат. Мындай уюштуруу үчүн жеке мамлекеттик башкаруу - бул анын жашоосунун негизи. Бирок, жеке мамлекеттик башкарууну сактап калуу боюнча дагы башка көз караштар бар. Азыркы Россияда, башкаруунун парламенттик түрүн орнотуу идеясын алдыга койду, бирок, өлкөнүн жетекчилиги коопсуздукту камсыз кылуу жана азыркы учурда өлкөнүн өнүгүшү үчүн мамлекеттик башкарууну жакшыртуу үчүн күчтүү президенттик бийлик, башкача айтканда, бир баш ийген мамлекеттик башкаруу көбүрөөк кабыл алынат деп эсептейт.

Дүйнөлүк адамзат тарыхын талдоо күчтүү жеке башкаруудагы мамлекеттик бийлик (монархия) менен өнүккөн экономикасы бар аскердик жактан күчтүү мамлекеттер (Испания, Россия, Түркия) болгонун ырастоого мүмкүндүк берет.

Коом жеке мамлекеттик башкаруу астында жашай алат, бирок илимий-техникалык прогресс менен. Өлкөдө адамдардын жашоо деңгээли жогору болушу үчүн мамлекеттин илимий-техникалык жана илимий-өндүрүштүк деңгээли жогору болушу керек. Адам укуктарынын өнүгүшү мамлекеттик

башкаруунун түрүнө жана илимий-техникалык прогресстин деңгээлине жараша болот.

Коллегиялдуу мамлекеттик башкарууда, б.а. коллегиялдуу органдардын көзөмөлдүк ыйгарым укуктары жеке башкаруучулукка караганда үстөмдүк кылганда өлкөдө менчиктин кол тийбестигине кепилдик бере турган катуу мыйзамдуулук белгиленет. Бул өз кезегинде өнөр жай ишканаларынын өнүгүүсүнө шарт түзөт, ал эми техникалык жана табигый илимдерди өз кезегинде өнүктүрөт. Өнөр жай илимдин, өзгөчө табигый жана техникалык илимдердин өнүгүшүнүн табигый катализатору болуп саналат, алар адам укуктарынын өнүгүшүнө салым кошот. Ошондой эле илимий-техникалык прогресс экономиканын өнүгүү факторлорунун бири экендиги жалпыга белгилүү.

Ошентип, өлкөдө коллегиялдуу мамлекеттик башкарууну калыптандыруу үчүн мыйзамдарды өзгөртүү менен бирге илимий-техникалык өнүгүүнү түзүүчү илимий-техникалык жана илимий-өндүрүштүк деңгээлди жогорулатуу зарыл. Илимий-техникалык прогрессти ишке ашыруу мамлекеттик саясаттын негизи болууга тийиш. Мамлекетти жеке мамлекеттик башкаруунун астында өнүктүрүү мүмкүн, бирок бул башкаруунун алдында жаратылыш, техникалык илимдер, инженерия, технология жана ошого жараша өндүрүштүн өнүгүшүнө ылайык болот. Табигый, техникалык илимдердин жана техниканын өнүгүшү адам укуктарынын камсыз болушуна, жакшырышына жана жогорулашына алып келет. Белгилүү болгондой, адам укуктары жеке, саясий, экономикалык, социалдык жана маданий болуп бөлүнөт. Адам укуктарынын башка классификациялары да бар. Адамдар ар кандай башкарууда өз укуктарын камсыз кылышы керек жана жеке мамлекеттик башкаруу аларды камсыздай алат, бирок коллегиялдуу мамлекеттик башкарууга караганда катаал жана анча жагымдуу эмес болушу мүмкүн.

Юриспруденция – бул укук жана адам укуктары жөнүндөгү илим, бирок ал адам укуктарын өнүктүрүүнүн негизги фактору болуп саналбайт. Юриспруденция жүрүп жаткан коомдук мамилелерди гана жазат.

Конституцияда бекитилген адамдын жана жарандын укуктары жана эркиндиктери декларативдүү мүнөздө болот. Бул укуктарды жана эркиндиктерди жарыялоо аларды ишке ашырууга жардам бербейт, ошондуктан аларды ишке ашыруунун булагы жана механизми зарыл. Адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктеринин булагы табият болуп саналат, ал укуктарды жана эркиндиктерди алуу жана өркүндөтүү табигый жана техникалык илимдер аркылуу ишке ашырылат. Белгилүү болгондой, укуктун табигый-укуктук теориясынын өкүлдөрү да адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктеринин булагы табият деп эсептешкен. [211]. Ошентип, Вольтердин ою боюнча, табигый укук табият мыйзамдарынан келип чыгат [211]. Жогоруда аталган илимдер: физика, химия жана биология табигый илимдери. Табигый укук теориясы укук жөнүндөгү негизги теориялардын бири болуп саналат жана ал улуу буржуазиялык демократиялык революцияларды жасоо жана Батыш Европа өлкөлөрүндө жана АКШда укуктук мамлекетти жана жарандык коомду түзүү үчүн кылымдар бою идеологиялык негиз болуп кызмат кылган. Табигый укук теориясынын негизги идеясы мыйзамда адилеттүүлүк, эркиндик жана теңдик принциптерин чагылдыруу болуп саналат. Бул принциптерге биз илимдин принцибин кошкубуз келет. Табигый укук теориясы илим өнүккөн доордо, байыркы дүйнөдө пайда болгону менен, ал азыркы мезгилде жана, атап айтканда, агартуу доорунда активдүү өнүгүп баштаган. Белгилүү болгондой, билим жана илим адамды эркин кылат жана анын кадыр-баркын көтөрөт. Ошентип, Д. И. Писарев билим жана билим гана адамды эркин жана улуу кылат деп айткан [213]. Дени Дидро билим адамга кадыр-барк берет жана кул анын кулчулук үчүн төрөлбөгөнүн түшүнө баштайт деп эсептеген [197]. Адилеттиктин, эркиндиктин, теңдиктин принциптери жана аларда бардык илимдердин, өзгөчө табигый жана техникалык илимдердин өнүгүүсүнүн жогорку деңгээли эң жакшы ишке ашырылган, иштеп жаткан укуктук мамлекеттердин ортосундагы өз ара байланыштын үлгүсүн белгилей кетүү керек.

Табиғый укук теориясы табиғый жана позитивдүү укуктун ортосундагы айырманын негизинде укук менен мыйзамды айырмалайт. Табиғый укук теориясы жана анын идеялары боюнча ар кандай пикирлер бар. Укук менен эркиндиктин катышы боюнча И. Кант укук – «бул эркиндиктин жалпы мыйзамы жагынан бир адамдын (адамдын) өзүм билемдиги башка бирөөнүн өзүм билемдиги менен шайкеш келген шарттардын жыйындысы» деп белгилеген [80, 139-б]. Гегель укукту «эркиндиктин иш жүзүндө болушу» катары көрсөткөн [64,54-б]. В.С. Нерсисянц, бир жагынан, экинчи жагынан мыйзамда кандайдыр бир өзүм билемдик менен алынган мазмунду тактоо мүмкүн эместигин, бирок өзүнүн маңызы боюнча аныкталган мазмунду (б. а. эркиндик) гана конкреттештирүү мүмкүн эместигин көрсөткөн [108, 353-б.].

Европада абсолюттук монархия мезгилинде феодализмдин акыркы этабында табиғый-укуктук мектептин өкүлдөрү бул башкаруу формасын, Европа өлкөлөрүндөгү ылайыктуу саясий режимди жана оң укукту чектүүлүгү, адилетсиздиги жана өзүм билемдикти жана зулумдукту жараткан, адамдарды эзген мыйзамдары үчүн сындашкан.

Позитивдүү табиғый укуктан айырмаланып, ал адам табиятынан, адамдык акыл-эстен, жалпы адамзаттык моралдык принциптерден келип чыгат. Демек, ал акыл-эстүү жана адилеттүү, айрым мамлекеттердин чек аралары менен чектелбестен, бардык доорлорго жана элдерге жайылтылат.

Адамдын табияты жана акылы түбөлүктүү жана өзгөрүлгүс болгон сыяктуу ал түбөлүктүү жана өзгөрүлгүс. Бул теория менен табиғый мыйзамдар катары негиздеген негизги моралдык-укуктук идеялар жана принциптер адамдын табиғый, ажырагыс укуктары: эркиндик, теңдик, үй-бүлө, менчик, коопсуздук, эзүүгө каршы туруу ж.б. аларды коргоо ар кандай саясий биримдиктин, биринчи кезекте мамлекеттин максаты болушу керек [139, 129-130-б.]

М.И. Байтин табиғый укук теориясы феодализмге жана анын акыркы таянычы – падышалык абсолютизмге каршы күрөштө прогрессивдүү роль ойноп, коомдун өнүгүүнүн жогорку, капиталисттик стадиясына өтүүсүнө

идеологиялык жактан көмөк көрсөткөндүгүн белгилейт. Бирок табигый укук мектебинин демократиялык потенциалы түгөнгөн эмес. Ал ХХ-кылымдын экинчи жарымында өзгөчө күч менен көрүнүп, бүткүл дүйнөдөгү адам укуктары үчүн жалпы күрөштүн теориялык негизи болуп калды [139, 130-б].

Табигый укук – бул, ар кандай авторлордун пикири боюнча, табият тарабынан же Кудай тарабынан ага берилген белгилүү бир адамдын укуктарынын жыйындысы, алар жашоого, ден соолукка, эркиндикке жана кол тийбестикке, бакытка жана башка укуктарды камтыйт. Азыркы томизмдин эң көрүнүктүү өкүлү, 1948-жылдагы Адам укуктарынын жалпы декларациясын иштеп чыгуучулардын бири, француз философу жана коомдук ишмери Жак Маритен (1882-1917) түбөлүктүү жана өзгөрүлгүс мыйзамдын бар экенин моюнга алып, маданият өнүгүп, адам Кудайга жакындаган сайын табигый укук адамдарга акырындык менен ачылат деп эсептеген. Маритен инсандын бардык убактагы табигый укуктарынын толук каталогун түзүү жемишсиз аракеттер катары баалаган. «Адам укуктарынын декларациясы эч качан толук жана акыркы болбойт. Ал ар дайым моралдык аң-сезимдин деңгээлине жана тарыхтын белгилүү бир мезгилиндеги цивилизациянын деңгээлине көз каранды болот». Заманбап доор, философтун айтымында, XVIII-кылымда өнүккөн табигый укук түшүнүгүн кеңейтүү жана жаңылоого умтулуусу менен мүнөздөлөт.

Маритен адам укуктарын үч түргө бөлүп, өзүнүн классификациясын сунуш кылган. Негизги жеке укуктарга төмөнкүлөр кирет: жашоо жана жеке эркиндик укугу, никеге туруу укугу, жеке менчик укугу, бакытка умтулуу укугу жана башкалар. Бул укуктар сөздүн так маанисинде табигый нерсе, анткени алар адамдын эркин жана руханий табияты катары түптөлгөн. Адам инсандыгы, деп жазган Маритен, мамлекетке трансценденталдык жогорку баалуулуктар дүйнөсүнө таандык.

Саясий укуктар (же жарандын укуктары) өлкөнүн мыйзамдары менен аныкталат, бирок кыйыр түрдө табигый укукка көз каранды жана анын

уландысын түзөт, анткени мамлекеттик бийликтин орношу алардын табигый мыйзамдарга ылайык келиши менен гана мыйзамга айланат.

Саясий укуктарга төмөнкүлөр: элдин мамлекеттин Конституциясын орнотуу жана башкаруу формасын аныктоо укугу, жарандардын саясий турмушка, анын ичинде бирдей шайлоолорго активдүү катышуу укугу, саясий партияларга биригүү укугу, сөз жана талкуу эркиндиги, жарандардын мыйзам жана сот алдында теңдиги кирет.

Акырында, адамдын социалдык укуктары (эмгектенүүчүлөрдүн укуктары) төмөнкүлөрдү камтыйт: эмгекке болгон укук, кесиптик бирликтерге кирүү укугу, адилет эмгек акы алуу укугу, жумушсуздук же ооруу, карылык ж.б. Эмгектенүүчүлөр тийиштүү шарттар болгондо ишкананы башкарууга катышууга, анын тең ээси болууга укуктуу. Жеке менчик укугу менен бирге инсандын социалдык укуктарын таануу, маритен капитализмдин да, социализмдин да кемчиликтерден качууга мүмкүндүк берет деп эсептеген [138, 251-252-бб].

Адам укуктары түшүнүгүнүн пайда болушу жана өнүгүшү табигый укук идеяларынын пайда болушу жана жайылышы менен тыгыз байланышта. Б.з.ч. V-IV кылымдарда эле байыркы грек ойчулдары (Ликофрон, Антифон ж. б.) бардык адамдар төрөлгөндөн баштап бирдей жана табият тарабынан аныкталган укуктар бирдей деп ырасташкан. Аристотель адамдын табиятын чагылдырган жана анын өзүнө болгон сүйүүсүнө негизделген жеке менчик укугун негизгилердин бири деп эсептеген. Феодализм мезгилинде көптөгөн табигый укуктук идеялар диний кабыкчага оролгон. Кийинчерээк алар Локк, Монтескье, Руссо, Кант, Бентам жана башка ойчулдардын эмгектеринде чагылдырылып, андан ары өнүккөн. Коомдук мамилелердин өнүгүшү менен идеалдуу категориядан адам укуктары бара-бара реалдуу чындыкка айланып, мамлекеттик - укуктук жана эл аралык-укуктук документтерде бекемделген, укуктук жана мамлекеттик түзүлүштүн тигил же бул системасынын демократиялуулугунун критерийи катары чыккан.

Адам укуктарын системалаштырылган түрдө чагылдырган алгачкы укуктук документтердин бири Вирджиния декларациясы (1776) болгон, ал АКШ Конституциясынын Укуктар жөнүндөгү Биллинин (1791) негизин түзгөн. Адамдын жана жарандын укуктарынын Франциялык Декларациясынын (1789) туруктуу мааниси бар. Бул саясий-укуктук документте бекитилген адамдын негизги укуктары (менчикке, жеке эркиндикке жана коопсуздукка, зордук-зомбулукка каршы туруу) дагы эле актуалдуулугун жогото элек.

Чындыктын, адам укуктарынын жана эркиндиктеринин ишке ашырылышынын кепилдиктери көз карашынан алганда, Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эл аралык пакт жана Экономикалык, социалдык жана маданий укуктар жөнүндө эл аралык пакт (1966) маанилүү роль ойнойт [140, 497-б].

Табигый укуктар жөнүндөгү идеялардын негизинде адам укуктарынын өнүгүшү үч этапта өткөн:

1) биринчи этап (XVII-XVIII кылымдар) - буржуазиялык революциялардын натыйжасында жарандык жана саясий укуктарды жарыялоо жана ишке ашыруу. Аларга төмөнкү укуктар кирет: жашоо укугу, жеке кол тийбестик, мыйзам алдында теңдик, сөз жана басма сөз эркиндиги, шайлоо укугу, мамлекеттик кызматка жетүү укугу ж.б.;

2) экинчи этап (XX-кылымдын ортосу) – адамдардын эмгек, социалдык камсыздоо жана өзүн-өзү өнүктүрүү чөйрөсүндөгү абалын жакшыртуу үчүн күрөшүнүн таасири астында социалдык, экономикалык жана маданий укуктарды бекитүү. Бул укуктарга иштөө жана эмгек ишмердигинин түрүн эркин аныктоо, эс алуу, билим алуу жана адамдык жөндөмдүүлүктөрүн жана мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүү, социалдык коргоо, саламаттык сактоо ж. б. у. с. кирет.;

3) үчүнчү этап (экинчи дүйнөлүк согуштан кийин) жамааттык укуктарды ишке ашыруу, мисалы, элдердин өз тагдырын өзү чечүүгө, экономикалык жана маданий өнүгүүсүнө, экологиялык коопсуздукка, эл аралык кызматташтыкка ж.б.у.с. Мындай укуктардын өнүгүшүнө Экинчи дүйнөлүк согуштун жыйынтыгы жана дүйнөдөгү саясий кырдаалдын өзгөрүшү шарт түздү. Бул

укуктарды жалпыланган түрдө эл аралык укук деп түшүнүүгө болот [100, 106-107-бб].

Адам укуктарынын классификациясы ар кандай булактарда ар башкача жүргүзүлөт, ошондуктан Маритен, жогоруда айтылгандай, адам укуктары үч түргө бөлүнгөн: фундаменталдык, саясий жана социалдык. А.В. Малько «Мамлекет жана укук теориясы суроолордо жана жооптордо» окуу-усулдук колдонмосунда адам укуктарын беш топко бөлөт: жарандык (жеке), саясий, экономикалык, социалдык, маданий [100, 107-б], жана В.Д. Перевалов жана В.И. Леушин адам укуктарын 7 топко бөлөт: жарандык (жеке), саясий, экономикалык, социалдык, маданий, экологиялык жана маалыматтык [140, 500-501-бб].

Маритен негизги укуктар деп аталгандарга жеке менчик укугу түрүндөгү жеке жана экономикалык укуктарды бириктирген. Ал экономикалык укук болгон эмгекке болгон укукту социалдык укуктарга кошкон. Маритен маданий укуктар билим алуу укугу, адамда анын мүмкүнчүлүктөрүн жана мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүү жөнүндө сөз кылбайт.

Адам укуктарын классификациялоонун өзгөчөлүгүнө карабастан, бул укуктардын бардыгынын булагы, биздин оюбузча, табиятта. Табигый укук теориясынын ар түрдүү өкүлдөрү адам укуктарынын булагын ар кандай өңүттө көрсөтүшсө, айрымдары жалпы табиятты дегеле (байыркы грек философу Гипсий, Байыркы Рим юристи Ульпиан, Вольтер ж.б.), башка адам табиятын (Гуго Гроций, Томас Гоббс, Джон Локк, Жан-Жак Руссо, Александр Радищев ж. б.), үчүнчү кудайлар (Фома Аквинский, Жак Маритен ж. б.) эсептешет.

Адам укуктарын өнүктүрүү маселесин мыйзамдарды кабыл алуу менен гана чечүү мүмкүн эмес. Даосизмге ылайык – Кытайдагы философиянын агымы мыйзамдардын көбөйүшү элдин жакырланышына алып келет. Укуктук идеализм (юрдикалык фетишизм) – коомдун турмушундагы укуктун ролун көбөйтүү деген түшүнүктү илимий жүгүртүүгө киргизген профессор Н.И. Матузов да ушундай эле пикирде турат.[177, 3-16-бб]. Анын пикири боюнча, бардык социалдык көйгөйлөрдү мыйзамдар менен чечүү мүмкүн эмес, бул

көйгөйлөрдү чечүү үчүн башка факторлорду издөө керек. Учурда алар адам укуктары маселесин революциялардын, мамлекеттик төңкөрүштөрдүн, куралдуу интервенциянын жардамы менен чечүүнү каалап жатышат, бирок аларды ишке ашыруу практикасы акыркы ондогон жылдардагы адам укуктарынын жакшырышына алып келген жок, тескерисинче, начарлашына алып келди мисалы Чыгыш жана Түштүк Европада, мурдагы СССРде, Иракта, Египетте, Ливияда, Афганистанда жана башка өлкөлөрдө.

Адамзаттын тарыхында революциялар болгон, мисалы, Голландия революциясы – Сексен жылдык согуш (1568-1648), 1640-жылы, 1688-жылы Англияда, 1789-жылы Францияда, 1776-жылы АКШда, 1917-ж. [209]; укуктук актылары кабыл алынган – 1789-жылдагы Францияда адамдын жана жарандын укуктарынын декларациясы, 1776-жылдагы АКШнын эгемендүүлүк декларациясы, 1787-жылдагы АКШ Конституциясы [202], 1865-жылы декабрда АКШда кулчулукту жоюу жөнүндө АКШ Конституциясынын Он үчүнчү түзөтүүсү, 1861-жылдын 19-февралында Россияда крепостнойлук укукту жоюу боюнча Манифест жана башкалар.

Бул актылардын бардыгы маанилүү саясий, экономикалык, укуктук кесепеттерге ээ болуп, адамдын жана жарандын укуктарына жана эркиндиктерине чындап оң таасирин тийгизген, анткени алар илимий-техникалык прогресс менен бирдикте ишке ашырылган. Эгерде революциялар, укуктук актылар илимий-техникалык негизге ээ болбосо, анда алар адам укуктарынын жана эркиндиктеринин абалын жакшырта албайт.

Жогоруда аталган дүйнөнүн өнүккөн өлкөлөрү бул өлкөлөрдө илим менен техниканын, өзгөчө табигый жана техникалык илимдердин өнүгүшүнүн аркасында саясий, аскердик кубаттуулукка жана экономикалык бакубаттуулукка жетишти. Белгилүү болгондой, илим негизинен Европада өнүккөн. Азияда улуу илимпоздор болгон жана чоң ачылыштар болгон, бирок коомдо жана мамлекеттик деңгээлде илим менен техниканы өнүктүрүүгө мындай өнөр жай, аскердик жана саясий муктаждык болгон эмес, Түркия,

Япония, кийинчерээк Корея жана Кытай сыяктуу айрым өлкөлөрдү кошпогондо.

Байыркы Грецияда илим жаңыдан пайда болгон абалда болгон. Орто кылымдарда Европада, өзгөчө Англия, Голландия, Германия жана башка өлкөлөрдө өндүрүштүн натыйжасында илим жана техника өнүгө баштаган. Өлкөлөр бири-бири менен тынымсыз согушуп турган Европадагы аскердик-саясий кырдаал курал-жарактын өркүндөтүлүшүнө өбөлгө түзүп, ок атуучу куралдын пайда болушуна алып келген. Европанын элдери чектелген ресурстар менен чектелген аймакта жашап, илим менен техниканы өнүктүрүүнүн эсебинен экономиканы жакшыртуунун жолдорун дайыма табуу абалына коюлган. Андан ары улуу географиялык ачылыштар, ачык жерлерди колониялаштыруу, соода-сатыктын өнүгүшү жана Европа өлкөлөрүнүн ортосундагы аскердик чыр-чатактардын күчөшү илим менен техниканын өнүгүшүнө өбөлгө түздү.

Илимдин жана техниканын өнүгүшүнүн белгилүү бир чокусу өнөр жай төңкөрүшүн, башкача айтканда, мануфактурадан машина жасоого өтүүнү шарттады. XVIII кылымдын 60-жылдары XIX-кылымдын 10-20-жылдары биринчи өнөр жай революциясы Улуу Британияда болгон. Андан кийин XIX - кылымдын аягына чейин ар кандай мезгилде - АКШда, Францияда, Германияда, Италияда, Японияда өнөр жай революциялары болгон. Россияда өнөр жай революциясынын башталышы XIX-кылымдын 1-жарымына туура келет, ал эми анын аякташы XIX-кылымда 70-жылдардын аягы - 80-жылдардын башына туура келет. [208]. Белгилей кетсек, көпчүлүк илимий ачылыштар жана техникалык ойлоп табуулар Европада жасалган.

Жогоруда аталган дүйнөнүн 40 өнүккөн өлкөлөрүндө башкаруунун парламенттик формасы бар: парламенттик республикалар же парламенттик монархиялар. Бирок, адамзат тарыхы жеке мамлекеттик башкарууга ээ болгон өлкө да өнүккөн жана күчтүү болушу мүмкүн экенин тастыктайт. Орто кылымдарда Англия жана азыркы мезгилде абсолюттук монархиялык башкаруу формасы менен Испания жана Франция күчтүү мамлекеттер болгон. Алардын

аскерлери ошол кездеги курал-жарактарды колдонушкан, күчтүү деңиз флоту болгон. Осмон империясы да абсолюттук монархиялык башкаруу формасы менен Европа менен Азиядагы эң күчтүү мамлекеттердин бири болгон. 18-кылымдан азыркыга чейин монархиялык Япония саясий жана экономикалык абалы боюнча лидер мамлекеттердин катарына кирет. Россия, башкаруунун абсолюттук монархиялык формасына (XVIII-кылымдан 1917-жылга чейин), РСФСР - СССРдин негизи (1917-1991-ж.) жана Россия Федерациясы-президенттик республика азыркы учурда дүйнөдөгү эң күчтүү мамлекеттердин бири болуп саналат.

Түркия өзүнүн күчү мезгилинде мусулман өлкөлөрүнүн ичинен эң күчтүүсү болгон жана Япония менен бирге Азиядагы эң өнүккөн өлкө болгон. Ошол аскердик-саясий күчтүн жаңырыгы Түркия учурда НАТОго мүчө болгон жападан жалгыз мусулман жана азиялык өлкө. Түркия өз күчүнө европалык маданиятка жана эң негизгиси курал-жарак бизнесине кошулуу үчүн гана жеткен. Ок атуучу куралдарды жасоону өздөштүрүп, деңиз флотунун курулушу Түркия колонияларды басып алууда аскердик ийгиликтерге жетишип, метрополия катары саясий күчкө ээ болду.

Өз убагында ок атуучу куралга Кошулган түрктөр башка Азия элдеринен, анын ичинде илим жана техника өнүкпөгөн жана башка күчтүү элдер жана улуттар тарабынан басып алынган көчмөн борбордук жана Чыгыш Азия элдеринен айырмаланып турушкан. Азиянын, Африканын башка элдери да Американын Австралиянын жана Океаниянын түпкү элдери табигый жана техникалык илимдерди өнүктүрүшкөн эмес.

Түркия 20-кылымдарда жана азыркы учурда илимий-техникалык өнүгүүдө бир аз артта калды, атап айтканда, табигый жана техникалык илимдер жана тиешелүү өнөр жай, мисалы, электроника, машина куруу өнүккөн эмес. Бул өнөр жай, табигый жана техникалык илимдер 20-кылымдын 1-жарымынан кийин Япония, Түштүк Корея сыяктуу Азия өлкөлөрүндө, Кытайда 80-кылымдын 80-жылдарынан өнүгүп келе жатат.

Бир өлкөнүн башка мамлекет тарабынан басып алынышы, басып алынган өлкөнүн жарандары, субъекттери бардык укуктарынан: жеке, саясий, экономикалык, социалдык жана руханий укуктарынан ажырап калышы мүмкүн дегенди билдирет. Адамдын өмүрүн алуу – анын бардык укуктарын тартып алуу. Басып алынган өлкөнүн тургунун өзүм билемдик менен өмүрүнөн ажыратуу экинчи дүйнөлүк согуштан кийин эл аралык гуманитардык укуктун өнүгүшүнө чейин согуштун нормасы деп эсептелген, бирок экинчи дүйнөлүк согуштан кийин жана азыркы учурда согуш же согуш аракеттер учурунда жарандын өмүрүн коргоого кепилдик жок. Ошентип, адамдын жана жарандын бардык укуктарын жана эркиндиктерин коргоо үчүн, өз өлкөсүн коргоо үчүн курал-жарак болушу керек. Душмандын куралынан адекваттуу же андан жогору куралга ээ болуу үчүн илимий-техникалык потенциалдын, өзгөчө өнүккөн табигый-техникалык илимдердин болушу зарыл. Бул жерде адамдын укуктары менен эркиндигинин табигый жана техникалык илимдердин, өзгөчө математиканын, физиканын, химиянын жана биологиянын өнүгүшүнө түздөн-түз көз карандылыгын байкоого болот.

Совет мамлекетинде мамлекеттик башкаруунун коллегиялдуу негиздери күчтүү болгон, бирок өлкөнүн партиялык жетекчилиги жеке башкарууну орноткон. Ошентип, СССРдеги мамлекеттик башкаруу коллегиялдуулуктун жана жеке башкаруунун принциптерин айкалыштырган. Империянын мезгилинде жана СССР кулагандан бери Россияда мамлекеттик башкарууда жеке башкаруу принциби үстөмдүк кылып келет. 1990-2000-жылдары Россияда парламенттик башкаруу формасын түзүү тууралуу ойлор айтылган. Ага байланыштуу Орусиянын премьер-министри Д.Медведев Орусияда парламенттик башкаруу формасын киргизүү катастрофалык кесепеттерге алып келерин билдирди. Медведевдин көз карашына кошулууга болот. Мамлекет бир адамдын башкаруусунда да күчтүү боло алат, аны Россия менен СССРдин тарыхы далилдеген, бирок бул бийлик: саясий, аскердик, экономикалык, рухий күчкө илимий-техникалык прогресс менен жетишүүгө болот. Адамдын психологиясы ушундай ага көбүрөөк бийлик керек. Мамлекет башчысы чексиз

бийликке ээ болушуна жол берилиши мүмкүн жана өлкөдө абсолюттук монархия же президенттин чексиз бийлиги орнойт, бирок мамлекет башчысы эл кырсыкка учурабашы үчүн жана мамлекеттин коргонуу күчүн бекемдөө максатында өлкөнүн илимий-техникалык потенциалын, өзгөчө табигый жана техникалык илимдерди өнүктүрүшү керек, алардын өнүгүшү берилген жарандардын экономикалык, социалдык, руханий укуктарын жогорулатууга алып келет. Эгер мамлекет башчысы чексиз бийликти алып, табигый жана техникалык илимдерди өнүктүрбөсө, эл жакырданат, өлкө аскердик жактан алсыз болот, акыры, жалгыз мамлекет башчысы да жапа чегет, мисалы, Ирак менен Ливиядагы окуялар мамлекеттердин лидерлери өздөрү да өз жашоо укугун коргой албаганын көрсөттү. Бул өлкөлөрдүн армияларында душманга каршы күрөшүүгө техникалык мүмкүнчүлүк болгон эмес. Укуктары бузулган калк өз лидерлерин колдогон жок. Албетте, коллегиялдуу мамлекеттик башкаруу жеке башкарууга караганда демократиялуу жана коллегиялдуу мамлекеттик башкарууда укуктук мамлекетти өнүктүрүү үчүн көбүрөөк мүмкүнчүлүктөр бар. Табигый жана техникалык илимдерди билүү курал-жаракты гана эмес, башка товарларды да түзүүгө мүмкүнчүлүк берет. Фундаменталдык, прикладдык табигый жана техникалык илимдерди өнүктүрүү дүйнөлүк рынокто атаандаштыкка жөндөмдүү илим сыйымдуу, жогорку технологиялуу товарларды түзүүгө мүмкүндүк берет. Өнөр жайды өнүктүрүү жана жогоруда аталган товарларды өндүрүү экспорттун көбөйүшүнө алып келет. Адамдар көбүрөөк пайда алып, экономикалык укуктарга ээ болушат. Бай адамдар, албетте, кедейлерге караганда жакшы жашашат. Химияны жана биологияны өнүктүрүү айыл чарбасы үчүн чоң мааниге ээ, атап айтканда айыл чарба жаныбарларынын жана өсүмдүктөрдүн ооруларын натыйжалуу дарылоо жана жогоруда аталган жаныбарлар үчүн мыкты тоюттарды жана өсүмдүктөр үчүн минералдык жер семирткичтерди өндүрүү мал чарбасынан жана өсүмдүк өстүрүүдөн көбүрөөк пайда алууга мүмкүндүк берет. Гендик инженерияны өнүктүрүү жаныбарлардын породаарын жана өсүмдүктөрдүн сортторун өндүрүүгө мүмкүндүк берет. Физика жана техника илимдеринин өнүгүшү айыл

чарбасын машиналар менен камсыз кылат. СССР кулагандан кийин Кыргызстанда айыл чарбасында, айрыкча эмгекти механизациялаштыруу чөйрөсүндө кризис болгон. Айыл чарбасында кол эмгеги көп колдонулат. Анткени, айыл чарба министрлигинин түзүмүндө эмгекти механикалаштыруу менен алектенүүгө тийиш болгон бүтүндөй түзүмк бөлүм бар.

Химия менен биологияны өнүктүрүү да адамдын ден соолугун жана өмүрүн коргоо үчүн зарыл, б.а. ден соолук жана жашоо укугун камсыз кылуу. Эгерде адам жаңы эффективдүү дарыларды жана дарылоо ыкмаларын иштеп чыкса, анда ал башкалардын ден соолук укугун жакшыртат же камсыз кылат.

Антибиотиктерди ойлоп тапкан Александр Флеминг миллиондогон адамдардын өмүрүн сактап калган, ал адамдарга жашоого жана ден-соолукка укук берген.

Учурда СПИД, рак, астма, диабет, полиомиелит, Эбола геморрагиялык ысытмасы, тери туберкулезу жана башкалар сыяктуу айыккыс оорулар бар. Оорулардын жаңы түрлөрү пайда болууда. Эгерде окумуштуулар бул ооруларды дарылоонун жолун табышса, анда алар адамдарга жашоого жана ден-соолукка укук беришет.

Табигый жана техникалык илимдерди жакшы билүү, тиешелүү адистиктерге ээ болуу адамдардын эмгек укуктарын жакшыртууга мүмкүндүк берет. Кыргызстандык эмгек мигранттарынын көпчүлүгү чет өлкөлөрдө квалификациясы жок жумуштарда иштешет. Эгерде алар жогоруда аталган илимдин адистери болушса алар жогорку квалификациялуу жумуштарда иштеп, чоң эмгек акы алышмак. Алар ушундай билим менен Кыргызстанда да жумуш орундарын түзүшмөк. Батыш Европанын жана Түндүк Американын өнүккөн өлкөлөрүндөгү жумуш берүүчүлөр табигый жана техникалык илимдер боюнча жогорку квалификациялуу адистерди гана жумушка чакырышат. Ал жерде гуманитардык илимдер боюнча адистерге суроо-талап жок.

Маданият руханий жана материалдык болуп бөлүнгөндөй, укук да руханий жана материалдык болуп бөлүнөт. Руханий укуктар – бул адамдын руханий байлыктарга жана баалуулуктарга: өмүрүнө, ден соолугуна,

эркиндигине, кол тийбестигине, ар-намысына жана кадыр-баркына, жашаган жерин тандоо эркиндигине, жүрүү эркиндигине, шайлоо укугуна, сөз эркиндигине, ой-пикири, чыгармачылыгы, укуктарды жана эркиндиктерди сот аркылуу коргоо укугу ж.б. Материалдык укуктар – адамдын материалдык байлыктарга жана баалуулуктарга карата талаптары: буюмга тиешелүү мүлк, ишкердик кылууга, эмгекке, эмгек акыга, социалдык жөлөкпулдарга жана жардамга, табигый жана техникалык илимдер тармагындагы изилдөөлөргө ж.б.у.с.

Жашоо, ден-соолук сыяктуу руханий укуктарда материалдык шарттар бар: турак-жай, азык-түлүк, кийим-кече, дары-дармек каражаттары жана медициналык багыттагы буюмдар, коргонуу каражаттары ж. б. эркин жүрүү укугу материалдык негиз болуп транспорт каражаттары эсептелет, адам укуктарын коргоонун материалдык шарттарынын бири экспертиза жүргүзүү болушу мүмкүн, мамлекеттин эгемендигинин жана көз карандысыздыгынын материалдык негиздеринин бири өлкөнүн коргонуу жөндөмдүүлүгү болуп саналат.

Материалдык укукту өнүктүрүү коллегиялдуу мамлекеттик башкарууну калыптандыруунун шарты болуп саналат. Илимий-техникалык жана илимий-өндүрүштүк потенциалды инженердик кадрлар, ал эми инженердик психологиясы бар адамдар чынчыл инсандар, эмгектин маңызын жана баалуулугун билген, өндүрүш жана керектөө эсептөөлөрүн жасай алган, мамлекеттин муктаждыктарын жана потенциалын билген, популизмден этият адистер өнүктүрөт. Азыркы учурда Кыргызстанда мамлекеттик бийликтин жогорку органдарында инженердик кадрлар өтө аз иштейт. Өнөр жай, табигый жана техникалык илимдер да өнүккөн эмес.

Ошентип, өзгөчө математика, физика, химия жана биологияда табигый жана техникалык илимдерди өнүктүрүү адамдардын бардык укуктарын жогорулатууга же жакшыртууга мүмкүндүк берет: жеке, саясий, экономикалык, социалдык жана руханий, анын ичинде адамдардын күчтүү мамлекетке болгон жамааттык саясий укугу, б.а. бул илимдер, адам укуктарын гана

жакшыртпастан, мамлекеттин аскердик, саясий, экономикалык күчүн камсыз кылат жана бирдиктүү мамлекеттик башкаруунун узак жана туруктуу ишке ашырылышына да салым кошот. Ошондуктан, мамлекетте өнүгүү үчүн табигый жана техникалык илимдерди, техниканы өнүктүрүү, билим берүү мекемелеринде бул илимдерди үйрөтүүнүн жана окутуунун мотивациясын күчөтүү, өнөр жайды өнүктүрүү зарыл. Ушуга байланыштуу биз «Илим жөнүндө жана мамлекеттик илимий-техникалык саясаттын негиздери тууралуу» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 5-беренесине төмөнкүдөй мазмундагы 12-пункт түрүндө: «табигый жана техникалык илимдерди өнүктүрүүнү колдоо» деген толуктоо киргизүүнү сунуштайбыз.

Илимий-техникалык прогресс коомдун турмушунун бардык чөйрөлөрүндө, атап айтканда коргонуу, өнөр жай, айыл чарба, саламаттыкты сактоо, илим, билим берүү, укук коргоо, маданият ж. б. тармактарында мамлекеттик башкаруунун өзөгү болуп саналат. Административдик укук жана мамлекеттик башкаруу чөйрөсүндөгү окуу жана илимий адабияттарда мамлекеттик башкаруунун ийгиликтүү жана калк үчүн пайдалуу болушу үчүн мамлекеттик кызматкерлер үчүн стратегия жана тактика же багытын көрсөткөн эмгектер жок. Мамлекеттик же муниципалдык кызматчылар айыл өкмөтүнүн башчысы болобу, райондук мамлекеттик администрациянын башчысы болобу, министр болобу же Жогорку Кеңештин депутаты болобу, адамдардын жашоосун жакшыртуу, экономиканы өнүктүрүү максатында кандай багытта иш алып баруу керектигин так билишпейт. Бул диссертациялык изилдөөдө биз мамлекеттик кызматчылардын иши үчүн бул багыт илимий-техникалык прогрессти камсыз кылууга кызмат кылат, ал өз кезегинде экономиканы өнүктүрөт, жарандардын укуктарын камсыз кылат деп негиздейбиз. Жогоруда айтылгандай, коомдун байлыгынын булагы жаратылыш болуп саналат, ал эми бул байлыктарды алуу табигый жана техникалык илимдердин, башкача айтканда, илимий-техникалык жана илимий-өндүрүштүк потенциалдардын жардамы менен ишке ашырылат, алар илимий-техникалык прогрессти түзөт. Дүйнөнүн өнүккөн мамлекеттерин, ийгиликтүү корпорацияларды, фирмаларды

жана жеке ишкерлерди талдоо көрсөткөндөй, алар бул ийгиликке жогоруда аталган илимдердин жардамы менен жетишкен.

2..5. Мамлекеттин формаларынын калыптанышына коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын таасири

Башкаруу формасы – мамлекеттик органдарды түзүү тартиби, алардын ортосунда бийликти бөлүштүрүү жана алардын бири-бири менен жана коом менен өз ара аракеттенүү системасы.

Башкаруу формасы боюнча монархиялык жана республикалык мамлекеттер болуп бөлүнөт. Бул эки негизги форма да өз кезегинде түрчөлөргө бөлүнөт. Бул классификация, биздин оюбузча, башкаруунун эки принцибинин биринин үстөмдүгүнүн негизинде жүргүзүлөт: коллегиялдуулук жеке башкаруу. Жогоруда аталган принциптердин ар биринин үстөмдүгүнө жараша башкаруунун бардык формаларын эки топко бөлөбүз.

Коллегиялдуулук принцибине негизделген башкаруу формалары	Жеке башчылык принцибине негизделген башкаруу формалары
Афина демократиялык республикасы	Байыркы Чыгыш монархиясы
Спарталык аристократиялык республика	Байыркы Рим монархиясы
Рим республикасы	Эрте феодалдык монархия
Феодализм доорундагы шаар-республикалар	Феодалдык бөлүнүүчүлүк доорундагы монархия
Парламентардык монархия	Класстык-өкүлчүлүктүү монархия
Парламентардык республика	Абсолюттук монархия
Париж коммунасы	Дуалисттик монархия
Советтик республика	Президенттик республика
Социалисттик республика	Президенттик-парламенттик аралаш республика
Элдик -демократиялык республика	

Коллегиалдуулук принцибине негизделген башкаруу формаларынын биринчи тобун карап көрөлү. Бул өлкөлөрдө мамлекеттик-бийлик мамилелеринде коллегиялдуу чечим кабыл алуучу коллегиялдуу органдар басымдуулук кылат. Бул өлкөлөр негизинен республикалар. Республика-бул баштапкы органдар, калк тарабынан белгилүү бир мөөнөткө шайланып, андан мамлекеттик бийликти алган жана туунду органдарды түзгөн башкаруу формасы.

Республикада мамлекеттик жана муниципалдык органдар демократиялык жол менен, б.а. шайлоо жана тиешелүү дайындоолор аркылуу түзүлөт. Өнүккөн демократиялык өлкөлөрдө мамлекеттик бийликтин жогорку органдарынын ортосундагы өз ара аракеттенүү бийликти бөлүштүрүү принцибинин жана токтотуучу жана каршы салмактуулук системасынын негизинде түзүлөт. Калк тарабынан түзүлгөн мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун баштапкы органдары анын алдында жооптуу.

Республиканын башкаруу формасы катары тарыхы кулчулук доорунан башталат, б.а. кул ээлөөчү өлкөлөрдө. Республиканын белгилери Афина Демократиялык Республикасында эң ачык көрүнгөн. Бул республикада мамлекеттик органдардын системасы элдик жыйын, беш жүздөр кеңеши, ареопаг, гелиэя, архондор жана стратег коллегиялары, диэтет соту, 4 эфеттер коллегиясы, 40 коллегия жана башкалар тарабынан сунушталган. Бул органдардын бардыгы коллегиялдуу болгон. Элдик жыйын мамлекеттик бийликтин жогорку органы болгон, ал бардык башка мамлекеттик органдарды жана кызмат адамдарын көзөмөлдөгөн. Элдик жыйындын негизги милдети мыйзамдарды кабыл алуу болгон, бирок ал административдик функцияларды да аткарып, сот бийлигин жүзөгө ашырган. Аткаруу бийлигинин жогорку органы беш жүздүн Кеңеши болгон. Бул орган 500 мүчөдөн туруп, Афинанын 10 аймактык бөлүмдөрүнүн ар биринен 50 адамдан турган жана аткаруу жана

башкаруу иш-аракеттерин жүргүзгөн. Ареопагдын функцияларына беш жүз адамдан турган кеңешти, башка кызмат адамдарын көзөмөлдөө, ошондой эле элдик чогулуштун чечимдерин кароо кирген.

Биз көрүп тургандай, Афина Демократиялык Республикасында мамлекеттик бийликтин жогорку органдарынын ортосунда тең салмактуулуктун жана токтотуунун системасы болгон. Ареопагдын курамына архондор жана анын өмүр бою мүчөсү болгон мурдагы архондор кирген. Б.з.ч. 462-жылы Эфиальт реформаларды жүргүзүп, ареопаг саясий ыйгарым укуктарынан ажырап, аларда сот функциялары гана калган [147, 107-108-бб.].

Кул ээлөөчүлүк мамлекеттерде республиканын эң кеңири таралган формасы аристократиялык форма болгон. Бул республиканын өзгөчөлүгү мамлекеттик бийликтин жогорку органдары аристократтардан: ири жер ээлөөчүлөрдөн жана ак сөөктөрдөн турганында болгон.

Бул республиканын көрүнүктүү көрүнүштөрүнүн бири б.з.ч. V-IV-кылымдарда болгон жогорку административдик бийликти эки падыша жүзөгө ашырган Спарталык аристократиялык республика болуп саналат. Алар интерцессия б.а. бири-биринин чечимине тыюу салуу укугуна ээ болушкан. Ошентип, алар өз ара чечим кабыл алышкан. Бул жеке башкаруучу мамлекет башчыларынын тарыхындагы көрүнүш, анткени жеке мамлекеттик башкаруусу бар өлкөлөрдө падышалар ар дайым жекелик санда болгон.

Бул мамлекеттик башкаруунун коллегиялдуу маданиятынын туу чокусу. Падышалар аскерди башкарып, согуш учурунда адилеттикти орнотушкан, ошондой эле сыйынуу маселелери менен алектенишкен. Герусия-аксакалдар кеңеши мыйзам чыгаруу бийлигине ээ болгон. Герусияга эки падыша жана өмүр бою шайланган кеңештин 28 мүчөсү кирген. Алардын баары аристократиянын өкүлдөрү болгон. Спартанын Өкмөтү жыл сайын аристократтардын арасынан шайланган эфорлор коллегиясы болгон. Бул орган бардык мамлекеттик органдарга, чиновниктерге, анын ичинде падышаларга көзөмөлдүк функцияларды аткарган. Эфорлор мамлекеттик айыптоочу жана сот катары кылмыш жана жарандык иштерди чечип, эл аралык иштер менен

алектенип, армиянын түзүлүшүн жетектеген.

Афинадан айырмаланып, Спартада элдик чогулуштун – апелланын ролу бир аз төмөндөтүлгөн. Апелланын мыйзам чыгарууга формалдуу укугу болгон. Мыйзамдарды бекитүү, мамлекеттик бийлик өкүлдөрүн шайлоо, согуш жарыялоо, тынчтык келишимин түзүү жана элдик жыйындын декларативдик ыйгарым укуктарына кирген башка маселелер боюнча чечимдер башка органдар тарабынан атайылап даярдалган [147, 108-109-бб].

Рим Республикасы биздин заманга чейинки Рим Республикасы биздин заманга чейинки V-II-кылымдарда болгон. Республикалык Римде мамлекеттик жогорку бийликке Сенат ээ болгон. Сенаттын мүчөсү болуу үчүн аристократиянын өкүлдөрү элдик жыйын тарабынан шайланган атайын чиновниктердин – цензорлордун дайындоосунан өтүшү керек болчу. Центурияда – жергиликтүү бийлик органдарында каралган маселелер Сенатта алдын ала талкууланган. Элдик чогулуштун ролу формалдуу түрдө ашыкча бааланган, анткени сенат анын чечимдерине баш ийиши керек эле, бирок анын чечимдери «Римдин саясатына» туура келбеген учурларда, Сенат аларды мыйзамсыз деп тааныган же бул чечимдер үчүн жооптуу кызмат адамдарын кызматтан кетүүгө чакырган. Сенаттын өзгөчө ыйгарым укуктары диктатураны бекитүү болгон. Диктатордун кызматы өзгөчө кырдаал болгон. Анын милдети өзгөчө кырдаалдарда мамлекетти башкаруу болгон: душмандын Римге кол салуусу, башаламандык, жарандык согуш ж.б. учурунда диктаторго мамлекеттик бийликтин толуктугу ишенип берилген. Ал өз ыйгарым укуктарын аткарууда эч кимге отчет берген эмес. Диктатордун бийлик мөөнөтү 6 ай болгон. Диктатор өкүмдөрдү башкалардын даттанууга укугу жок чыгарган. Анын мыйзамдары элдик жыйында бекитилбей эле күчүнө кирген. Элдик трибуналарды кошпогондо, бардык магистраттар диктаторго баш ийүүгө тийиш эле. Элдин трибуналары диктаторго формалдуу түрдө баш ийбесе да, алардын «вето» укугу анын чечимдерине тыюу сала алган эмес. Римдин жарандары да элдик чогулушта диктатордун чечимдерине каршы чыга алышкан эмес. Диктатор Рим армиясын жетектеп, өзүнө жардамчыны – күчү азыраак атчан

аскер башчыны дайындай алган. Бирок, б.з.ч. 217-ж. Бул кызмат орундары барабар катары бекитилген. Диктатордун бардык бул ыйгарым укуктары диктатор маселелерди тез арада чечип, Рим мамлекетин кооптуу абалдан алып чыгышы үчүн каралган. Көп нерсени түбөлүккө сактап калуу үчүн кыска убакыттын ичинде аз нерсени курмандыкка чалуу – бул байыркы Римде диктатураны киргизүү принциби. Бул институт Байыркы Римдин саясий жана укуктук ой жүгүртүүсүнүн жетишкендиги болуп саналат. Бирок Римдеги диктатордун бийлиги чексиз болгон эмес: ал жарандардын өмүрүн ала алган эмес, бирок шаардын сыртында, трибунанын жана элдик чогулуштун күчү жетпеген жерде, ал каалаган адамды өлтүрө алган. Диктатор Сенаттын макулдугусуз мамлекеттик казынадан түшкөн каражаттарды тескөөгө укугу жок болгон. Алты айдан кийин же өзүнүн миссиясы аяктагандан кийин дароо эле диктатор өзгөчө ыйгарым укуктарынан баш тартып, өзүнүн ишмердүүлүгү тууралуу элдик жыйынга отчет берүүгө аргасыз болгон [200].

Коомго жана мамлекетке коркунуч пайда болгон учурдан тартып ички жана тышкы коркунучтар башкаруучунун жеке бийлигин күчөтүү факторлорунун бири экенин белгилей кетүү керек. Байыркы Римде республиканын мезгилинде диктатура убактылуу болгон, бирок Байыркы дүйнөнүн көпчүлүк мамлекеттеринде, орто кылымдарда, жаңы доордо жана азыркы доордо кээ бир өлкөлөрдө диктатордук мамлекеттер болгон жана азыр да бар. Коркунуч чексиз диктатурага себеп болбошу керек, мындан тышкары эч кандай коркунуч менен коркутпаган, бирок диктатурага айланган мамлекеттер бар. Заманбап шарттарда ички жана тышкы коркунучтарды жоюу үчүн өзгөчө [8] жана аскердик абал [5] институттары бар.

Байыркы Рим мамлекетиндеги сенат башка функцияларды да аткарган: каржы-экономикалык чарбалык иштерге, тышкы саясатка катышкан, армияда жогорку кызмат адамдарын дайындаган, диний маселелерди жөнгө салган. Элдик жыйындын негизги милдеттери: мыйзамдарды кабыл алуу, кызмат адамдарын шайлоо, айрым соттук ыйгарым укуктарды ишке ашыруу, жарандардын укуктарынын бузулушуна жол бербөөнү көзөмөлдөө болгон.

Байыркы Римде мамлекеттик кызмат жана мамлекеттик башкаруу кызмат адамдарынын кызмат өтөөсүнүн мөөнөттүүлүгү, алардын ишинин кайтарылбастыгы, чиновниктерге элдик жыйындын көзөмөлү, мамлекеттик органдардын коллегиялдуу иш принциби менен айырмаланган [147, 109-б.].

Феодализм республикага антагонисттик институт катары ага каршы чыккан, бирок элдер айылдык жамаатка караганда башка нормаларда жашаган эркин шаарларда кандайдыр бир жол менен тамыр жайып, өнүгө баштаган. Республикалар:Генуя, Венеция, Гамбург, Кельн, Любек, Новгород, Псков ж. б. сыяктуу соода, кол өнөрчүлүк шаар-мамлекеттеринде пайда болгон. Бул шаарларда шаардык калк тарабынан шайлоо жолу менен: коллегиялдуу өкүлчүлүктүү (шаардык кеңештер, сенаттар ж. б.) жана аткаруучу (мэриялар, консулдардын коллегиясы ж. б.) мэрлер, бургомистрлер, подесттер ж. б. башчылык кылган башкаруу органдары түзүлгөн.

Республиканын заманбап түрлөрү парламенттик, президенттик жана аралаш. Алардын айырмасы: мамлекеттик бийликтин жогорку органдарынын кайсынысы: Алардын айырмасы төмөндөгүдө: мамлекеттик бийликтин жогорку органдарынын кайсынысы: мыйзам чыгаруу органы же президент мамлекеттик механизмде үстөмдүк кылат жана бири-бирине салыштырмалуу канча пайызда.

Парламентаризмде мыйзам чыгаруучу орган мыйзам чыгаруу иш-аракеттери менен гана эмес, өкмөттү көзөмөлдөө менен да алектенет, ал экинчисинин отставкасы түрүндө максималдуу түрдө көрсөтүлүшү мүмкүн. Ошентип, жогорку аткаруу органы парламенттин алдында отчет берет.

Мамлекет башчысы – бир эле учурда өкмөттүн башчысы эмес, республиканын президенти. Шайлоодо жеңип чыккан саясий партия же партиялардын коалициясы өкмөттү түзөт. Жеңип чыккан партиянын жетекчиси болуп саналбаган Президент мындан ары өкмөттүн ишмердүүлүк багытына катыша албайт. Премьер-министр өкмөттү жетектейт. Ар кайсы өлкөлөрдө аны ар кандай аташат, мисалы, федералдык канцлер, Министрлер кеңешинин төрагасы ж.б. Италия жана Германия классикалык парламенттик республикалар болуп саналат.

Республикалардын аралаш формалары парламенттик-президенттик, жарым-президенттик формада болушу мүмкүн, мисалы, Финляндия, Франция, Түштүк Корея, Португалия [139, 84-б]. Бул өлкөлөрдө парламентаризм өнүккөн жана парламенттин таасири пайыздык эсеп менен алганда президенттин ролуна караганда көбүрөөк. Мындай өлкөдө мыйзам чыгаруу бийлиги президент менен өкмөттү көзөмөлдөй алат. Жогорку аткаруу органы бир эле учурда Президент тарабынан көзөмөлдөнөт. Өкмөттүн курамын түзүүдө президенттин ролу болушу мүмкүн, бирок ал мыйзам чыгаруу органындагы партиянын тең салмактуулугун эске алышы керек.

XIX-XX -кылымдарда буржуазиялык-демократиялык жана социалисттик революциялардын мезгилинде республиканын социалисттик формасы калыптанган, ал төмөнкүдөй формалар Париж коммунасы, Советтик республика, социалисттик республика жана элдик-демократиялык республика менен көрсөтүлүшү мүмкүн. Социалисттик республиканын мамлекеттик механизминде бийлик-укуктук мамилелерге коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар басымдуулук кылат, алар башка органдардын ишмердүүлүгүн түзөт жана аларга жетекчилик кылат.

Парламенттик монархия мамлекеттик коллегиялдуу башкаруу жүзөгө ашырылган өлкөлөргө да тиешелүү, анткени монархиянын окшош формасы бар мамлекеттерде коомду парламент өзү түзгөн жогорку аткаруу органы менен бирге башкарат. Монархтын ойдон чыгарылган бийлиги бар. Парламенттик монархия башкаруу формасы катары парламентаризмдин өнүгүү процессинде калыптанган – мыйзам чыгаруу органы багыттоочу жана башкаруу ишмердүүлүгүн жүзөгө ашырган өзгөчө мамлекеттик система. Башкаруунун мындай формасы Японияда, Улуу Британияда, Испанияда, Данияда, Швецияда жана башка өлкөлөрдө ишке ашырылат.

Эми жеке башчылык принцибине негизделген башкаруу формаларынын экинчи тобун карап көрөлү. Мындай башкаруу формасы бар өлкөлөргө негизинен монархиялар кирет. Монархия, биз билгендей, мамлекет башчысы монарх болгон башкаруу формасы, ар кайсы доордо жана ар кайсы өлкөлөрдө

өзгөчө мисалы, каган, падыша, султан, богдыхан, халиф ж.б. аталыштар менен аталат, мамлекеттик бийликти мурастоо жолу менен алат, аны ишке ашырат жана өз аракеттери үчүн калк алдында отчет бербейт. Монархиялар абсолюттук жана чектелген болуп бөлүнөт.

Чексиз монархиянын шартында монархка мыйзам чыгаруу, сот, аткаруу жана башка ыйгарым укуктарды жүзөгө ашыруу мүмкүнчүлүгүн камтыган мамлекеттик бийликтин бардык толуктугу берилет. Абсолюттук монархиялык бийликти ишке ашыруу менен монарх өзүнүн иш-аракеттери үчүн жооп берүүгө милдеттүү эмес. Бул норма Петр Iнин Аскердик уставында бекитилген. Адамзат тарыхында ар кандай аймактарда ар кандай шарттарга жана өбөлгөлөргө жараша чексиз монархиянын ар кандай түрлөрү болгон.

Аларга төмөнкүлөрдү: чыгыш деспотизми же байыркы Чыгыш монархиясы (Ассирия, Байыркы Египет, Индия, Кытай, Ахеменид державасы ж.б.), Байыркы Рим монархиясы (Рим империясы), эрте феодалдык монархия (Варвар падышалыктары, венгр мамлекети, Киев Русу), алгачкы феодалдык империя (Бийик Рим империясы, Чынгызхандын империясы), феодалдык мамлекеттин биримдиги бузулган доордогу монархия (Россия, Германия, Франция т. д.), мүлктүк-өкүлчүлүктүү монархия (Англия, Россия, Польша) жана абсолюттук монархия (Франция, Россия, Испания ж. б.) киргизүүгө болот. Байыркы Чыгыш монархиясында монархтын абсолюттук бийлиги кеңири чиновниктик аппараттын жардамы менен ишке ашырылган. Бирок, мындай мамлекеттин доорунда Шумер, кээ бир байыркы Индия мамлекеттери сыяктуу коллегиялдуу башкаруу элементтери бар республикалык башкаруу формасына ээ чыгыш мамлекеттери болгон. Байыркы Римдеги доминат мезгилинде император чексиз бийликке ээ болуп, чындыгында абсолюттук монарх болуп калат. Феодализм учурунда дүйнөнүн көпчүлүк мамлекеттеринде башкаруунун монархиялык формасы, анын ичинде абсолютизм түрүндө жүзөгө ашырылган. Акыркысы монархиянын өнүгүүсүнүн эң жогорку даражасы жана феодалдык мамлекеттин өнүгүүсүнүн акыркы этабына, бирдиктүү улуттук мамлекеттер кайра жаралганына байланыштуу болуп саналат. Абсолюттук монархия ушул

күнгө чейин Сауд Аравия, Оман, Бруней жана Катар сыяктуу бир нече мамлекеттерде гана сакталып калган.

Мамлекеттик башкарууда жеке башчылыктын басымдуу болушу менен чектелген монархиянын маңызы мамлекеттик бийликти монархтын жана башка мамлекеттик органдардын бир убакта ишке ашыруусунда жатат. Чектелген монархиялар мүлктүк-өкүлчүлүктүү, дуалисттик жана парламенттик болуп эсептелет.

Мүлктүк-өкүлчүлүктүү монархиялардын түзүлүшүнүн өбөлгөсү монархтын бийлигин чектеген мүлктүк -өкүлчүлүктүү органдарды түзүү болуп саналат, мисалы, Англиядагы парламент, Польша падышалыгындагы валдык сейм, же анын алдында консультациялык-кеңешүүчү мекемелер катары иштеген (Франциядагы Генералдык штаттар, Россиядагы Зем Собору). Дуалисттик монархиядагы эң жогорку мамлекеттик бийлик өкмөттү түзгөн монарх менен мыйзам чыгаруу бийлигинин ортосунда бөлүнөт. Бул монархиядагы монарх парламенттик монархиядан айырмаланып, иш жүзүндө мамлекеттик бийликти жүзөгө ашырат. Ал мамлекеттик башкаруунун субъектиси болуп саналат. Германияда XIX -кылымдын аягынан XX-кылымдын башына чейин мамлекеттик башкаруу дуалисттик монархия түрүндө ишке ашырылган. Азыркы заманда дуалисттик монархиялар Кувейт, Марокко, Люксембург, Монако, Иордания, Лихтенштейн болуп саналат.

Биз президенттик республиканы да жеке башкаруудагы өлкөлөрдүн катарына коштук, анткени анын мамлекеттик механизмде президент жетектөөчү ролду ойнойт жана парламенттик республикадан айырмаланып, парламенттин саясий үстөмдүгүнө каршы турат, б.а. президенттик республикада парламентаризм өнүкпөйт. Бардык мамлекеттик башкаруу жеке башкаруу принцибине негизделген, анын ичинде аткаруу, сот бийлиги жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу чөйрөлөрү.

Президенттик республикада президент анын алдында жооптуу болгон өкмөттү түзүүдө чоң роль ойнойт. Мындай башкаруу формасы боюнча президент маанилүү компетенцияга ээ. Латын Америкасынын жана Африканын

көпчүлүк өлкөлөрүндө президент бийликтин бардык бутактарын көзөмөлдөө укугуна ээ жана ошондуктан бул республикаларды айрым изилдөөчүлөр супер президенттик деп аташат. Жогоруда айтылган континенттерде жайгашкан өлкөлөрдөн тышкары, КМШнын айрым өлкөлөрү, Чыгыш Европа, Азия ж.б., президенттик республикалар болуп эсептелет. Кыргыз Республикасы да президенттик республикага кирет. 2021-жылдын 5-майындагы азыркы колдонуудагы Конституцияга ылайык, президент маанилүү ыйгарым укуктарга ээ жана мамлекеттик башкаруунун багытын аныктайт.

Президенттин компетенциясы парламенттин ыйгарым укуктарынан кеңири болгон аралаш республикалар президенттик-парламенттик болуп саналат. Мындай өлкөлөрдө жеке башчылыктагы мамлекеттик башкаруу ишке ашырылат. Кыргыз Республикасы 2010-жылдын 27-июнундагы Конституция ылайык башкаруу формасы боюнча - президенттин бийлиги үстөмдүк кылган президенттик-парламенттик аралаш республика болгон. Кыргызстанда парламентаризм өнүккөн эмес, ошондуктан Кыргыз Республикасын жеке башчылыктагы башкаруунун формасы бар өлкө деп таануу керек.

Башкаруу формаларын изилдөөдө мамлекет башчысынын номиналдык же чыныгы болушу мүмкүн болгон компетенциясына көңүл буруу маанилүү. В.А.Четверниндин көз карашы боюнча монархиялар жана республикалар чыныгы же номиналдуу болушу мүмкүн. Ошентип, монархтын реалдуу ыйгарым укуктары жок болгондорду, мисалы, парламенттик монархияларды да монархия деп атоого болот. Бул монархиялар демократиялык мамлекеттер болгондуктан, республикалар менен бирдей. Ал эми тескерисинче, адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктери одоно бузулган, жарандык коом өнүкпөгөн республикалар бар. Бул республикалар монархияга окшош [124, б. 594].

Парламенттик республика менен парламенттик монархиянын маңызы бирдей жана бул мамлекеттерде бирдей институттардын жана баалуулуктардын: мыйзам үстөмдүгү, активдүү жарандык коом, өнүккөн экономика ж.б.у.с. болушунан чагылдырылат. Бул мамлекеттердин ортосунда

мамлекет башчысынын кызмат ордун ээлөөдө айырмачылыктар бар. Ошентип, парламенттик республикада номиналдык президентти парламенттин депутаттарынан жана региондордун өкүлдөрүнөн турган атайын коллегия шайлайт. Парламенттик монархиядагы номиналдык монарх тактыны мурастоосу менен кызматка киришет. Эгерде мамлекеттин эки башчысы тең номиналдык ыйгарым укуктарга ээ болсо, жогоруда аталган жана башка окшоштуктар болсо, анда парламенттик монархия менен парламенттик республиканын ортосунда айырма жок. Бул башкаруу формаларынын окшоштугун эске алуу менен алар «парламенттик өлкөлөр» деген бир категорияга бириктирилет: [124, 599-б].

Мамлекеттик башкарууда коллегиялдуу органдардын үстөмдүгү мамлекеттик бийликти борбордон четтетүүгө алып келет, тескерисинче, жеке башкаруучу органдардын басымдуу болушу анын борбордоштурулуусуна шарт түзөт. Чоң юридикалык сөздүккө ылайык, борбордон ажыратуу - бул борбор тарабынан жергиликтүү мамлекеттик бийлик органдарына борбордук бийлик органдарынын ыйгарым укуктарынын белгилүү бир бөлүгүн берүү [55, 153- б]. Орус тилинин түшүндүрмө сөздүгүнө ылайык децентрализация(борбордон ажыратуу) деген сөз «бөлүнүп жайланышуу « дегенди билдирет [114, 163-б]. Биздин түшүнүгүбүз боюнча децентралдаштыруу деп унитардык жана федеративдик мамлекеттин административдик-аймактык бирдиктеринин калкы, ошондой эле федерациянын субъектинин жамааты тарабынан борбордук органдардын кийлигишүүсүз анын мамлекеттик органдарынын өз алдынча түзүлүшү түшүнүлөт. Бул учурда мамлекеттин органдары деп баарынан мурда өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдарды (кеңештерди) жана аткаруу органдарын түшүнөбүз, азыраак жер-жерлерде сот органдары өз алдынча түзүлөт. Борбордон ажыратуу менен жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары төмөнкүдөй эл тарабынан шайланган өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдар (кеңештер)түзүлөт. Аткаруу органынын же жергиликтүү администрациянын жетекчиси, өз алдынча же анын катышуусу менен аткаруу органы түзүлөт, же администрациялык-аймактык бирдиктин калкы тарабынан,

же жергиликтүү өкүлчүлүктүү коллегиялуу орган (кеңеш) тарабынан шайланат. Сотторду калк же жергиликтүү өкүлчүлүктүү органдар шайлайт, анткени АКШда айрым штаттарда соттор калк тарабынан шайланат, Кытайда жергиликтүү соттордун судьялары жергиликтүү өкүлчүлүктүү органдар тарабынан шайланат. Биздин оюбузча, борбордон ажыратылган мамлекеттин шарттарында административдик-аймактык бирдиктин аткаруу органынын жетекчисинин кызматын ээлөөнүн эң жакшы жолу аны жергиликтүү өкүлчүлүктүү коллегиялуу орган тарабынан шайлоо болуп саналат. Бул орган жергиликтүү соттордун судьяларын да шайлай алат. Жергиликтүү өкүлчүлүктүү коллегиялуу органдар жогоруда аталган кызмат адамдарын шайлоо менен аларды реалдуу жана катуу көзөмөлдөй алышат. Жергиликтүү аткаруу органынын башчысынын жана жергиликтүү соттордун судьяларынын кызмат ордун ээлөөнүн эң начар жолу аларды жергиликтүү жамаат тарабынан шайлоо болуп саналат. Бул учурда жергиликтүү калктын бул кызмат адамдарына көзөмөл жүргүзүүсү кыйындайт, анткени жогоруда аталган кызмат адамдарына ишеним көрсөтпөө жана кызматтан бошотуу маселеси боюнча жалпы жергиликтүү коомчулуктун арасында добуш берүүнү уюштуруу зарыл. Бул кызмат адамдарынын үстүнөн жогорку органдардын көзөмөлү азыркысына чейин эле субъективдүү болушу мүмкүн. Жогору турган органдардын контролдугунун натыйжасыздыгынын дагы бир далили – бул жергиликтүү жамаатка жана жергиликтүү өкүлчүлүктүү коллегиялуу органга салыштырмалуу жергиликтүү аткаруу жана сот органдарынын ишин көзөмөлдөө маселесинде жана жалпысынан жергиликтүү администрациялык-аймактык бирдикти ар тараптуу өнүктүрүүдө кызыкчылыктын аз болушу.

Жергиликтүү өкүлчүлүктүү коллегиялуу органдар тарабынан мамлекеттин борбордук органдарынын кийлигишүүсүз жергиликтүү аткаруу органдарынын башчыларын өз алдынча шайлоодо бийликтин ыйгарым укуктарынын бөлүгү борбордон жер-жерлерге өткөрүлүп берилет. Ошентип, өлкө боюнча саясий бийлик тегиз бөлүштүрүлүп, мамлекеттик төңкөрүштөрдү, элдик көтөрүлүштөрдү, революцияларды болтурбай турган борбордук

мамлекеттик бийликке карата толкундануу байкалбайт. Борбордук жана жергиликтүү мамлекеттик бийликтин ортосундагы токтотуучу жана каршы салмактуулук системасы түзүлөт. Мындай башкаруу менен саясий элита жергиликтүү өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органда да, аткаруу бийлигинде да иштөөгө жана жергиликтүү өкүлчүлүктүү коллегиялдык органдын жана жергиликтүү калктын сынына коюу менен өзүнүн уюштуруучулук, кесиптик жөндөмүн жана мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашырууга мүмкүнчүлүк алат. Жогоруда аталган субъекттер тарабынан өздөрүнүн жөндөмдүүлүктөрү жана мүмкүнчүлүктөрү жактырылган учурда, бул кызмат адамдары жогорку мамлекеттик кызматтарга дароо эле талапкер болбостон, андан кийин жогору турган кызматтарда иштей алышат. Мамлекеттик бийликтин бүткүл өлкө боюнча бирдей бөлүштүрүлүшү жана бийлик жөнүндө ызы-чуунун жоктугу мамлекеттик бийликтин үзгүлтүксүз алмашуусуна шарт түзөт. Коллегиялдык башкаруунун алдында рационалдуу жана натыйжалуу экономикалык жана социалдык саясатты жүргүзүү калкты иш менен камсыз кылууга көмөктөшөт, бул мамлекеттик жана коомдук системанын туруктуулугуна да алып келет.

Коллегиялдуу жана жеке башкаруу жаатында унитардык мамлекетте борборлоштуруу жана борбордон четтетүү маселелерин карап көрөлү. В. А. Четвернин пикири боюнча эгерде унитардык мамлекетте муниципалдык органдар бир эле учурда жергиликтүү мамлекеттик бийлик органдары болуп саналса, мындай унитардык мамлекет салыштырмалуу борбордон ажыратылган деп эсептелет. Эгерде жогоруда аталган мамлекетте административдик-аймактык бирдиктерде бийликти борбордон дайындалган кызмат адамдары ишке ашырса, мындай унитардык мамлекет таза борборлоштурулган болуп саналат [124, 619-б.]. Мыйзамдарда жана ошого жараша КМШнын айрым өлкөлөрүндө, анын ичинде Россияда жана Кыргызстанда окуу жана илимий адабияттарда мурда Совет мамлекетинин тушунда мамлекеттик органдар болгон жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары азыр андай деп таанылбайт. Чындыгында аткарган функциялары боюнча мамлекеттик органдарды толук камтыган жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына

карата мындай мамилеге биз да макул эмеспиз. Мындан тышкары, «Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 29-беренесине ылайык айрым мамлекеттик ыйгарым укуктар жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына берилиши мүмкүн [14]. Кыргыз Республикасында жергиликтүү кеңештер, шаарлардын мэриялары жана айыл өкмөттөрү жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары болуп саналат, алар мамлекеттик маанидеги милдеттерди жана функцияларды аткарышат. СССРде, мурда айтылгандай, бардык деңгээлдеги советтер мамлекеттик бийликтин органдары болуп эсептелген. Казакстанда мурдагы кеңештер азыр маслихаттар жергиликтүү өз алдынча башкарууну аткарат жана мамлекеттик орган катары таанылат. Мамлекеттик органдар, биздин пикирибиз боюнча, бийлик органдары болуп эсептелет, кызмат адамдары калк тарабынан шайланат же жогору турган органдар тарабынан дайындалат жана ченемдик укуктук актыларды же укук колдонуу актыларын чыгарат жана ар кандай түрдө мамлекеттик башкаруу менен алектенет жана ынандыруу жана мажбурлоо ыкмаларын колдонушат. Жогоруда аталган аныктаманын негизинде Кыргызстанда жогоруда аталган жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын укуктук статусу мамлекеттик органдардын статусуна толук ылайык келет. Жогоруда аталган жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары өлкөдөгү башкаруучулук, аткаруучулук-уюштуруу иштеринин негизги көлөмүн аткарышат, анткени алар мамлекеттин бүткүл аймагында горизонталдык деңгээлде иштешет жана мамлекеттик башкаруу объектиси болгон калк менен түздөн – түз иштешет. Сан жагынан бул органдар бардык мамлекеттик органдардан үстөмдүк кылат. Калк менен иштеген жогоруда аталган органдарды мамлекеттик эмес деп табуу жана аларды баалабай коюу жана тескерисинче мамлекеттик башкарууда орто жана жогорку деңгээлдеги органдардын ролун жогорулатуу, калк менен түздөн-түз иштебеген аларды мамлекеттик деп таануу антидемократиялык акт болуп саналат жана кандайдыр бир деңгээлде элдик суверенитетти кемсинтет. Бул органдардын мамлекеттик жана муниципалдык органдарга бөлүнүшү теңдик

принцибин бузат, ансыз белгилүү немис юристи Г. Радбрухтун [124, 156-б.] пикири боюнча адилеттүүлүк принциби сакталбайт. Биздин оюбузча, коомдук өз алдынча башкаруу мамлекеттик органдарды уюштуруу максатка ылайык келбеген жерде гана азыр иштеп жаткан деңгээлде болушу керек. «Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын [14] 57-беренесинин 1.2-пункттарына ылайык, жергиликтүү маанидеги маселелерди чечүү ишинде алардын демилгелерин ишке ашыруу үчүн жарандарды жашаган жери боюнча уюштуруу аймактык коомдук өз алдынча башкаруу болуп саналат. Бул өз алдынча башкаруу аймактык кеңештер, кварталдык, көчө, үй комитеттери түрүндө жана башка форматта уюштурулушу мүмкүн.

В.А. Четвернин жогоруда аталган сөзүндө борбордон ажыратылган мамлекетте жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары мамлекеттик бийлик органдары болушу мүмкүн деп эсептейт. Анын көз карашына ылайык, Россия Федерациясы жана Кыргыз Республикасы сыяктуу жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары мамлекеттик бийлик органдары болуп эсептелбеген мамлекеттер борборлоштурулган жана мамлекеттик бийликти борбордон ажыратуу ишке ашырылбаган мамлекеттер болуп саналат. Биз ошондой эле В.А. Четверниндин көз карашы менен макулбуз. В.Н. Хропанюктун оюу боюнча унитардык мамлекеттин аймактык түзүлүшүнүн борбордоштурулушу же борбордон ажыратылышы борбордук жана жергиликтүү органдардын өз ара мамилелеринин системасына көз каранды. Эгерде мамлекеттик бийликтин жергиликтүү органдарына борбордон дайындалган чиновниктер жетекчилик кылса жана аларга жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары отчет берсе, мамлекет борбордоштурулган деп таанылат. Мисалы, Финляндияда президент тарабынан дайындалган губернатор жергиликтүү бийликти башкарат. Эгерде жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары калк тарабынан түзүлсө жана жергиликтүү маанидеги маселелерди чечүүдө өз алдынча болсо, анда бул учурда унитардык мамлекет борбордон ажыратылган деп эсептелет. Ошентип, Японияда муниципалитеттер борборго көз каранды эмес. Префектуралык

чогулуштар коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар катары префектураларда башкарууну жүзөгө ашырат. Мындай чогулуштар бардык калктуу конуштарда шайланат. Губернаторлор, мэрлер жана старосталар өз алдынча башкаруу органдарынын жетекчилери катары шайланган кызмат адамдары болуп саналат [147, 118-119-бб].

Ошондой эле борбордоштуруу да, борбордон ажыратуу да принциптерине негизделген жергиликтүү өз алдынча башкаруунун түрлөрү бар. Мындай типтеги жергиликтүү башкаруу системасы Түркияда бар. Бул өлкөдө административдик-аймактык бирдик илдерде мамлекеттик башкарууну – борбордон дайындалган вали – чиновниктер ишке ашырса, башкаруу маселелерин жергиликтүү өкүлчүлүктүү жана аткаруу органдары: Башкы Кеңештер жана Энджомендер аткарышат. Калк шайлаган муниципалдык кеңештер шаарларда жана ири калктуу конуштарда иштейт, айылдарда аксакалдар жана старосталар кеңештери иштейт. Акыркылары ошол эле учурда илди билдирет. [147, 118-119-бб].

В. Е. Чиркин мамлекеттик башкарууну борборлоштуруу критерийине жараша мамлекеттерди борборлоштурулган, борбордон ажыратылган жана салыштырмалуу борбордон ажыратылган деп айырмалайт. Башкаруу борборлоштурулган унитардык мамлекетте административдик-аймактык бөлүнүштүн бардык деңгээлдеринде борбордон кызмат адамдары дайындалат, же жетекчилер жергиликтүү өкүлчүлүк органдары тарабынан сунушталып, «жогорудан» бекитилет. Ушундай эле мамлекеттик система Таиландда жана Малайзияда бар. Борборлоштурулган, бирок унитардык эмес мамлекеттерде өкүлчүлүктүү органдар жок региондук деңгээлде мамлекеттик бийликти жүзөгө ашыруучу кызмат адамдары өкмөт тарабынан дайындалат. Мындай унитардык мамлекеттерге Польша, Болгария жана башкалар кирет [152, 158 -б].

Унитардык борбордон ажыратылган мамлекетте администрациялык-аймактык бирдиктерге борбордук органдар тарабынан башкаруучулар дайындалбайт. Эң төмөнкү жамааттарда башкаруу жарандардын жыйындарынын жардамы менен жүргүзүлөт. Ири калктуу пункттарда мисалы,

АКШда, Австралияда, Канадада ж.б. жергиликтүү кеңештер (чогулуштар) шайланат. Жергиликтүү жамааттар кээ бир учурларда жергиликтүү кызматчы жактарды, мисалы, шерифтерди, казыначыларды да шайлашат [152, 158-б].

Эгерде унитардык мамлекетте администрациялык-аймактык уюмдун жогорку түзүмдөрүндө (районго бөлүнүүдөн жогору) органдардын эки түрү болсо: калк тарабынан шайланган коллегиялдуу өкүлчүлүктүү орган (чогулуш, Кеңеш) жана борбордон дайындалган башкаруучу, мисалы губернатор, префект, комиссар болсо, анда бул унитардык мамлекет салыштырмалуу борбордон ажыратылган мамлекет болуп саналат. Шаардагы бул өкүлчүлүктүү коллегиялдуу орган мэрдиги – башкарууну жүзөгө ашыруучу аткаруу органынын башчысын шайлайт. Башкаруу органдарын түзүүнүн мындай тартиби Францияда калыптанган. Ал Франциянын мурунку колониялары болгон Африканын айрым өлкөлөрү тарабынан кабыл алынган, бирок борбордоштурулган түрдө. Шаардык коомчулук тарабынан түз шайлоо аркылуу мэрдиги шайлоо мүмкүн [152, 158-159-бб].

Борбордон ажыратуу федералдык мамлекеттерде ишке ашырылат, анткени федерация түшүнүгү мамлекеттик түзүлүштөрдүн союзу катары борбордон субъекттерге бир катар мамлекеттик-бийлик ыйгарым укуктарын өткөрүп берүүнү карайт. Федерациянын курамында сөзсүз түрдө өз алдынча мамлекеттик түзүлүштөр өздөрүнүн бийлик органдарын түзүүгө, жергиликтүү мыйзамдарды кабыл алууга ж. б. мүмкүнчүлүктөрү бар. Жогоруда айтылгандай, федерациянын субъекттеринин жана алардын административдик-аймактык бирдиктеринин аткаруу органдарынын башчыларын шайлоонун эң жакшы жолу аларды жергиликтүү коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдардын шайлоосу болуп саналат, андан да жаманы жолу – жергиликтүү жамаат тарабынан шайлоо. Өнүккөн мамлекеттерде кызмат адамдарын шайлоонун жогоруда аталган биринчи жолу боюнча өтөт. Ошентип, Германияда федералдык мамлекеттин органдары борбордон көз карандысыз түзүлөт. Жерлердин калкы ландтагтардын депутаттарын шайлашат, алар федерациянын

курамындагы субъекттердин премьер-министрлерин аныкташат, алар жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын түзүшөт [212].

Бөлүк жана бүтүн деген философиялык категориялар АКШдагы федералдык жана жергиликтүү деңгээлдеги мамлекеттик органдардын түзүлүшүнүн жана иштешинин схемасын чагылдырат. Штаттарда жергиликтүү мыйзам чыгаруу жана башка өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдар жалпы, түз шайлоо жолу менен калк тарабынан шайланат. Губернаторлор-штаттардын аткаруу органдарынын башчылары да түз шайлоо менен шайланат. Губернатор, АКШнын президенти сыяктуу, бирок жергиликтүү мыйзам чыгаруучу орган тарабынан көзөмөлдөнөт. Ал импичмент жарыялоо жолу менен кызматтан алынышы мүмкүн. Жоопкерчиликке тартуунун бул институту англо-саксондук укуктук үй-бүлөнүн өлкөлөрүндө кеңири таралган жана мамлекеттик кызматкерлердин коррупциялык кылмыштарын жасоодон сактайт. Таун жана тауншип деңгээлинде жергиликтүү бийлик өкүлдөрүн - атторней, казыначылар жана штаттагы бийлик менен өз ара аракеттенүүчү жана башкалар калк тарабынан түздөн – түз шайланат. АКШнын негиздөөчү аталары жана андан кийинки мамлекеттик, коомдук ишмерлер жана юристтер шайлоо системасын жана мамлекеттик механизмдин түзүмүн бирдей ойлонулган токтотуу жана тең салмактуулук системасына аралаштырышкан. Бул институттардын бардыгы АКШдагы укуктук, демократиялык институттардын жакшы иштешине мүмкүндүк берет. Ошентип, бул өлкөлөрдө мамлекеттик органдардын өз ара аракеттенүү системасында өлкөнүн парламенти сыяктуу федерация субъектисинин мыйзам чыгаруучу, өкүлчүлүктүү жана коллегиялдуу органы артыкчылыктуу абалда турат. Өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө борборлоштурулган федерациялардын эки түрү бар. Алардын айрымдарында жергиликтүү бийлик органдары менен катар борбордон дайындалган, жергиликтүү өз алдынча башкарууга олуттуу таасир тийгизген кызмат адамдары болсо, башкаларында жергиликтүү өкүлчүлүктүү институттар жок болгон учурда субъекттердин аткаруу органдарынын жетекчилери жогору жактан дайындалат. Экинчи борборлоштурулган федерацияда жогору жактан

чиновниктердин дайындалышы вертикалдуу бийликтин күчөшүнө алып келиши мүмкүн, бирок ал демократияга терс таасирин тийгизип, коррупциянын өнүгүшүнө өбөлгө болуп калышы мүмкүн. Индиянын штаттарында эң жогорку кызмат адамы — губернатор, мамлекет башчысы тарабынан 5 жылдык мөөнөткө дайындалат. Штаттын губернатору кеңири ыйгарым укуктарга ээ. Ал сессияга штаттын мыйзам чыгаруу органынын мүчөлөрүн чакырат, аны тарата алат, жергиликтүү мыйзам чыгаруу ыйгарым укуктарына ээ, мамлекеттик министрлерди, округдук сотторду дайындайт, бардык жергиликтүү органдарга көзөмөлдүк функцияларды жүзөгө ашырат ж.б. [86, 665-666-бб].

Бразилиядагы калк түздөн-түз шайлоо жолу менен губернаторду жана вице-губернаторду шайлашат. Бул кызмат адамдарынын милдети мамлекетте мамлекеттик башкарууну ишке ашыруу болуп саналат, ал үчүн алар маанилүү ыйгарым укуктарга ээ. Жергиликтүү өкүлчүлүк, мыйзам чыгаруу органы жана өкмөт губернаторго караштуу консультациялык-кеңеш берүүчү мекемелер болуп эсептелет [152,560-б]. Бөлүк жана бүтүн деген философиялык категорияларга ылайык, губернатордун укуктук статусу мамлекеттин эң мамлекеттин эң башкы кызмат адамы болгон өлкөнүн президентинин ашыкча ыйгарым укуктарын чагылдырат. Бардык Латын Америкасынын федералдык өлкөлөрүндө федералдык субъекттердин жана административдик-аймактык бирдиктердин аткаруу органдарынын башчыларын шайлоонун окшош системасы бар. Латын Америкасы өлкөлөрүнүн федералдык да, унитардык да мамлекеттик механизмде үстөмдүк кылуучу позицияны мамлекеттин, анын субъекттеринин жана административдик-аймактык бирдиктеринин аткаруу бийлик органдарынын жетекчилери ээлейт. Латын Америкасынын өлкөлөрү «супер президенттик» деп эсептелет . Бул боюнча А. Г. Орлова жогоруда аталган башкаруу формасы президентке ашыкча ыйгарым укуктарды берүүнүн натыйжасында пайда болгонун, анын натыйжасында президент бийликтин бардык бутактары тарабынан контролсуз болуп калганын белгилеген [86, 723-724-бб].

Жеке мамлекеттин аймактык түзүлүшүнүн формасын мамлекеттердин биригүүсүнүн формасынан айырмалоо зарыл, анын негизинде мамлекеттин үстүндөгү же жалпы түздөн-түз башкаруу органдары же биргелешкен аракеттерди координациялоо түзүлөт. Мында интеграцияланып жаткан өлкөлөр өз көз карандысыздыгын сактап калышат [124, 624-б]. Мамлекеттер аралык мамилелердин жүрүшүндө мамлекеттердин бирикмелеринин ар кандай түрлөрү: протектораттар, мамлекеттердин ассоциациялары, реалдуу, жеке бирикмелер, шериктештиктер, конфедерациялар, союздар жана башкалар түзүлгөн [158, 326-340-бб].

Тарых көрсөткөндөй, ассоциацияда жана конфедерацияда мамлекеттерди бириктирген негизги фактор бул өлкөлөрдүн коллегиялдуу органдарынын мамлекеттик башкаруусунда үстөмдүк кылуу болуп саналат. Белгилүү болгондой, конфедерациялардын болушу кыска мөөнөттүү, алар же ыдырап же федерацияларга айланат. Түндүк Америка Кошмо Штаттары (1781-1787) жана Швейцария (1815 – 1848) сыяктуу Конфедерациялар алардын мамлекеттик башкаруусунда тар кызыкчылыктарга эмес, элдин кызыкчылыгына кызмат кылган коллегиялдуу органдардын үстөмдүгүнөн жана андан аркы өнүгүүсүнөн улам федерацияга айланган. Конфедерация катары тузулган Европалык экономикалык шериктештик бара-бара федерацияга айланат. Башкача айтканда, дүйнө өлкөлөрүндөгү мамлекеттик коллегиялдуу башкаруу интеграцияга алып келет жана тескерисинче жеке мамлекеттик башкаруу ажырымга жана ыдыроого алып келет.

Саясий режим-бул саясий бийликти жүзөгө ашыруунун ыкмаларынын жана каражаттарынын жыйындысы. Саясий бийликти жүзөгө ашыруунун тигил же бул ыкмаларын жана каражаттарын колдонууга жараша саясий режим демократиялык жана антидемократиялык болот. Дүйнө өлкөлөрүндөгү саясий система көрсөтүп тургандай, саясий режимдин табиятына коллегиялдуу же жеке башкаруу органдарынын басымдуулук кылуусу таасир этет. Жогоруда айтылган тигил же бул органдардын мындай басымдуулугу саясий режимди түзүүчүлөргө: саясий бийликти калыптандыруу ыкмаларына, калктын

мамлекеттик жана муниципалдык бийликти жүзөгө ашырууга катышуу деңгээлине, бийлик бутактарынын ортосундагы өз ара аракеттенүүгө, өз ара жоопкерчилик жагынан коомдун, инсандын жана мамлекеттин ортосундагы өз ара мамилелерге, адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктеринин абалына жана аларды коргоо жана камсыз кылуу даражасына, саясий бийликти жүзөгө ашырууда ынандыруу же мажбурлоо чараларынын, саясий плюрализмдин болушу же жоктугу таасирин тийгизет.

Саясий режимдин параметрлерин жана коллегиялдуу жана жеке башкаруучу органдардын иш-аракеттерин салыштыруу коллегиялдуу органдардын жеке башкаруучу органдарга үстөмдүк кылуусу менен демократиялык режим байкалат жана тескерисинче, жеке башкаруунун артыкчылыктүүлугу менен коллегиялдуу органдардын үстүнөн башкаруудан антидемократиялык режим жүзөгө ашырылат.

Демократия (гр. *demokratia* – элдин бийлиги, *demos* – эл жана *kratos* – бийлик) – конституциянын жана мыйзамдардын үстөмдүгү, элдик бийлик жана саясий плюрализм, жарандардын эркиндиги жана теңдиги, адам укуктарынын ажыратылбастыгы сыяктуу принциптерди таанууга негизделген мамлекеттик түзүлүштүн бир түрү. Ал бийликти бөлүштүрүү жана өнүккөн элдик өкүлчүлүк системасы менен республикалык башкаруу тарабынан ишке ашырылат [55,146-б]. Шаардык-полистердин калкы элдик жыйындардын жана башка коллегиялдуу органдардын ишине катышкан. Мамлекеттин органдарынын курамы мезгил-мезгили менен алмашып, жарандардын көзөмөлүндө болгон. Мамлекеттик органдар мыйзамдуу болгон. Бул мамлекеттерде жарандык коомдун пайдубалы түптөлгөн.

Азыркы демократиялык режимдин негизи болуп, жогоруда айтылгандай, коллегиялдуу органдардын: парламенттин, жергиликтүү коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдардын (кеңештердин), сот арачыларынын коллегияларынын жана башка коллегиялдуу сот органдарынын тиешелүүлүгүнө жараша президентке, аткаруучу жана жеке баш ийген сот органдарына үстөмдүгү саналат. Үстөмдүк кылуу коллегиялдуу органдардын

бирдиктүү бийлик органдарын түзүүдө жана аларга көзөмөл жүргүзүүдө чагылдырылат.

Демократияда же коллегиялдуу мамлекеттик башкарууда калк түздөн-түз жана өкүлчүлүктүү демократия аркылуу мамлекеттик башкарууга катышат. Түз демократия калктын референдумдарга, элдик жыйындарга жана жыйындарга түздөн-түз катышуусу жана аларда чечим кабыл алуу аркылуу чагылдырылат. Өкүлчүлүктүү демократияда калк өзү шайлаган коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар аркылуу мамлекеттик башкарууну жүзөгө ашырат. Бул өкүлчүлүктүү органдары коллегиялдуу жана бир баш ийген болушу мүмкүн экенин белгилей кетүү керек. Демократия эл коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдарды шайлаган жерде өнүгөт. Президент, администрациялык-аймактык бирдиктердин аткаруу органдарынын башчылары түрүндө көзөмөлгө алынбаган же начар көзөмөлдөнүүчү жеке өкүлчүлүктүү органдардын калктын шайлашы авторитардык режимдердин өнүгүшүнө алып келиши мүмкүн.

Коллегиялдуу өкүлчүлүктүү демократия өз кезегинде түз демократиянын өнүгүшүнө өбөлгө түзөт. Тескерисинче, бийлик жана тоталитардык режимдерде, мисалы, референдумдар жана жарандардын чогулуштары бийликтин кызыкчылыктарын ишке ашыруу үчүн колдонулат. Коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар башкарган өлкөдө калктын көпчүлүгүнүн кызыкчылыгы билдирилет, азчылыктын пикири да эске алынат. Мындай мамлекет коомго үстөмдүк кылбастан, ага кызмат кылат. Коллегиялдуу органдарды мезгил-мезгили менен шайлоо жана жеке башкаруу органдарынын алмашуусуна өбөлгө түзөт. Шайлоо мамлекеттик жана муниципалдык органдардын үстүнөн калктын көзөмөлдөөсүнүн бир түрү болуп саналат. Калк тарабынан шайланган жана анын кызыкчылыгын коргогон башкаруучу коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар тиешелүүлүгүнө ылайык мыйзамдуу деп эсептелет, демек, алардын иш-аракеттери жана чечимдери мыйзамдуу деп таанылат. Коллегиялдык башкаруу коомдун саясий, экономикалык жана руханий чөйрөлөрүндө плюрализмге өбөлгө түзөт, анда рынок экономикасы, жарандык коом жана көп партиялуу система ошого ылайык өнүгөт.

Коллегиялдык мамлекеттик башкаруу бийлик бутактары өзүнчө, бирок бири-бири менен өз ара аракеттенүүчү ыйгарым укуктарды реалдуу бөлүштүрүү үчүн шарттарды түзөт. Демократиялык режимдин тушунда аткаруу бийлиги мыйзам чыгаруу бийлиги тарабынан көзөмөлдөнөт, сот бийлиги көз карандысыз болот. Мыйзам чыгаруу бийлигинин үстөмдүгү мыйзамдын үстөмдүгүнө кепилдик берген укуктук мамлекет иштейт, ал өз кезегинде адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин реалдуу камсыз кылууга өбөлгө түзөт.

Бирдиктүү башкаруу принциптери деспоттук, тирандык, тоталитардык, фашисттик, авторитардык жана башка режимдер түрүндө антидемократиялык режимдин өнүгүшүнө өбөлгө түзөт. Бул режимдердин негизги өзгөчөлүгү бир инсандын – башкаруучу таптын, саясий партиянын, белгилүү социалдык топтун же калктын башка бөлүгүнүн өкүлүнүн саясий үстөмдүгү болуп саналат.

Элди басынтуу режиминин формаларынын бири деспоттук режим (despotia – грек тилинен которгондо чексиз бийлик дегенди билдирет) эсептелген. Бул режим монархизмге мүнөздүү, тактап айтканда, мамлекеттик бийликти бир гана адам - деспот жүзөгө ашырган абсолюттук монархия. Деспотизм байыркы доорлордо пайда болуп, бийликтеги ашкере өзүм билемдик, укуктун толук жоктугу жана элдин деспотуна баш ийүү, мамлекеттик башкарууда укуктук жана моралдык принциптердин жоктугу менен мүнөздөлгөн. Өндүрүштүн азиялык ыкмасы басымдуулук кылган, мамлекеттик менчик үстөмдүк кылган, жалпы эмгекке мажбурланган, эмгекти толук жөнгө салуу, анын натыйжаларын бөлүштүрүү, агрессивдүү империялык тенденциялары бар көпчүлүк мамлекеттер үчүн деспоттук режим мамлекеттик бийликти ишке ашыруунун типтүү формасы болуп калды. Деспоттук мамлекеттин эли оор салык жүгүн мойнуна алат.

Деспотизм көз карандысыздыкты, нааразычылыкты, кыжырданууну бардык жерде басуу деп түшүнүлөт жана кол алдындагылардын пикир келишпестигине да жол берилбейт. Белгиленген эрежелерди бузгандык үчүн жаза катаал кыйноолор менен көрсөтүлөт, ал эреже катары, жасалганга туура

келбейт жана өзүм билемдик менен аныкталат. Көп учурда басуу ыкмалары колдонулат.

Кол астындагыларга каршы мындай көзөмөлдүк жана репрессия ыкмалары деспотизмге таянган дүрбөлөңдүн атмосферасын түзгөн. Деспотизмди сүрөттөп, Монтескье ар бир адам эгемендин абсолюттук таасирин дайыма сезиши керек деп жазат. «Эгерде башкаруучу бир аз болсо да коркуткан колун ылдый түшүрсө, мамлекеттин эң жогорку кызмат адамдарын дароо жок кыла албаса, анда баары жоголот, анткени коркуу – башкаруунун бул формасынын бирден-бир принциби – жоголуп, элде коргоочу жок» .

Деспоттук режим негизинен Азия, Африка, Түштүк Америка өлкөлөрүндө, Азиянын өндүрүш режими бар мамлекеттерде, негизинен кул эмгегине негизделген экономикасы бар коомдордо жана айрым феодалдык мамлекеттерде кеңири жайылган. Бул режим адамзат коомунун жана мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүүсүнүн алгачкы этаптарына мүнөздүү, бирок ошол эле учурда кээ бир азыркы мамлекеттерде алардын өнүгүүсүнүн тарыхый өзгөчөлүктөрүнө, саясий лидерлеринин, монархтарынын жеке өзгөчөлүктөрүнөн улам пайда болгон жана саясий бийлик үчүн күрөш ыкмалары жана аны ишке ашыруу же режимге нааразы болгондорду басуу жана башкалар келип чыгышы мүмкүн.

Тирандык режим да диктатурага негизделген. Бирок деспотизмден айырмаланып, тиран бийлиги кээде күч менен, узурпациялоо жолу менен, мыйзамдуу бийликти алмаштыруу менен, кээде мамлекеттик аппараттын белгилүү бир бөлүгү же калктын катмары менен төңкөрүш уюштуруу менен орнотулат. Бул режим да укуктук жана адеп-ахлактык принциптерден алыс жана кысымга, коркууга жана зордук-зомбулукка негизделген. «Тирания» түшүнүгү эмоционалдык жана саясий-укуктук баага ээ экенин белгилей кетүү керек. Тирания саясий режим катары талдоого алынганда тирандын мамлекеттик бийликти же жаңы аймактарды басып алуу боюнча агрессивдүү саясатын ишке ашыруунун катаал ыкмаларына баа берилет. Бул жагынан алганда, зулумдун күчү, өзгөчө ырайымсыздык менен мүнөздөлөт. Бүчүрдөгү

каршылыкты басуу үчүн, тирания ачык баш ийбөөчүлүк үчүн гана эмес, көбүнчө бул жагынан аныкталган ниети үчүн өлүм жазасын колдонот. Көбүнчө баскынчылар эл арасында коркуу сезимин жайылтуу үчүн алдын алуучу күчтөрдү кеңири колдонушат. Башка өлкөнүн аймагын жана калкын басып алуу адамдарга зордук-зомбулук көрсөтүү менен гана коштолбостон, колго түшкөн элдин каада-салттарын шылдыңдоо менен да коштолот. Тирания Байыркы Грециянын саясатында, орто кылымдардагы кээ бир шаар-мамлекеттерде жүргүзүлгөн.

Тирания деспотизм сыяктуу эле реакциячыл жана өзүм билемдик менен мүнөздөлөт. Деспотизмде зордук-зомбулук биринчи кезекте чоң чиновниктерге бурулса, тиранияда ар бир адам өзүм билемдикке дуушар болот. Тирандык режим мыйзамдарды түзүп, аны ишке ашырууга кызыкдар болбогондуктан мыйзамдуулук сакталбайт.

Антидемократиялык режимдер тоталитаризмди да анын ашынган формасы катары камтыйт. «Тоталитардык» деген сөз латын тилинен алынган жана толук, бүтүн, камтыган дегенди билдирет. Бул жагдайга карата бул термин мамлекеттин коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүнө толук үстөмдүгүн, зордук-зомбулукту, демократиялык тартиптерди бузууну, адамдын жана жарандын укуктарын жана эркиндиктерин бузууну билдирет [114, б. 805].

Тоталитардык мамлекетте башка антидемократиялык режимдердегидей эле мамлекет башчысынын жеке башчылык бийлиги ишке ашырылат. Тоталитардык мамлекеттин лидери - «эл башчысы» деп аталган, өзгөчө харизмасы бар, жарандарга кам көрүү жана алардын укуктары менен эркиндиктерин камсыз кылуу шылтоосу менен, толук бийликти алат жана популисттик идеялардын астында диктатордук бийликти жүзөгө ашырат. Тоталитардык мамлекеттин саясий системасы бир партиялуу система менен көрсөтүлөт, мында саясий партиянын лидери бир эле учурда мамлекет башчысы болуп саналат жана ошону менен мамлекеттик жана партиялык аппараттар биригет. Тоталитардык режимде мамлекет башчысын жана башкаруучу саясий партияны мезгил-мезгили менен шайлоо өткөрүлбөйт,

ошондуктан мындай мамлекеттин башчысы чексиз мөөнөткө кызматында кала берет. Мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот органдарынын иштешине карабастан, тоталитардык мамлекетте алардын ортосунда эч кандай өз ара көзөмөл системасы жок жана алар өз алдынча мамлекеттик башкарууну жүзөгө ашырышпайт, өлкөнү мамлекеттин жетекчиси жана үстөмдүк кылган саясий партия башкарат. Өкүлчүлүктүү органдардын ыйгарым укуктары чектелген. Калктын кеңири катмары коомго белгисиз жол-жоболор менен түзүлгөн мамлекеттин жана партиянын жогорку органдарын түзүүгө катышпайт. Тоталитардык мамлекет, саясий партия башында турган, коомдун бардык тараптарына, анын ичинде адамдардын жашоосундагы жеке мотивацияга чейин толук көзөмөл жүргүзөт. Коомдук мамилелерди тоталдык регламенттөө жүзөгө ашырылат. Башкаруунун башкы ыкмасы зордук-зомбулукту, жазадан коркууну, режимге жакпаган адамдарды массалык түрдө басууну камтыган мажбурлоо болуп калат. Укуктар жана эркиндиктер мыйзамдарда жарыяланган, бирок аларды иш жүзүнө ашыруу камсыз кылынган эмес. Менчиктин бир түрү үстөмдүк кылат: мамлекеттик же бир монополия. Бир мамлекеттик идеология үстөмдүк кылат, бардык башка идеялар четке кагылат. Тоталитардык мамлекеттин жетекчиси, анын айлана-чөйрөсү менен бирге, бардык мамлекеттик аппаратты башкарат. Тоталитардык мамлекет коомго үстөмдүк кылат, анын күч түзүмдөрү коомдун көзөмөлүндө эмес жана режимге каалабаган адамдарды репрессиялоонун каражаты болуп саналат жана мамлекет башчысы үчүн алгылыктуу тартипти сактайт. Жарандык коомдун жана мыйзамдуулуктун иштешине эч кандай негиз жок. Коллегиялдык өкүлчүлүктүү органдардын укуктарынын чектелиши, саясий чөйрөдөгү монополизм, мамлекеттик жогорку органдардын курамынын өзгөрбөстүгү мамлекеттик бийликтин мыйзамдуулугунун жоктугун көрсөтүп турат. Легитимсиз бийлик, демек, калк колдобогон легитимсиз мамлекеттик саясатты жүзөгө ашырат. Тоталитардык мамлекеттердин лидерлери жогорку коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдын жана коомдун пикирин эске албастан

маанилүү чечимдерди кабыл алышат жана мамлекет чоң адамдык жана материалдык жоготууларга алып келген чоң каталарды кетиришет.

Фашисттик режим айрым улуттардын артыкчылыгы, милитаризация жана экспансия концепциясына негизделген улутчулдук идеология менен тутанган тоталитаризмдин ашынган түрү. Фашисттик идеология боюнча адамдардын укуктары жана эркиндиктери алардын кайсы улутка же расага таандык экендигине жараша болот. Бир гана раса же улут жашоо шартына татыктуу деп эсептелет, ал эми башка кем расалар жана элдер акырындык менен жок кылынышы керек. Фашизм адеп-ахлаксыз шовинисттик түшүнүктөрдөн, идеялардан жана түшүнүктөрдөн шыктанат. Ал бийликке жетүү үчүн жана андан кийин фашизмдин негизги максатына жетүү үчүн коомдо орун алган улуттук жек көрүүлөрдү пайдаланып, бир элге башкалардын зыянына көбүрөөк укуктарды жана эркиндиктерди берет. Фашизм – бул режим жана ошого жараша адамдардын белгилүү бир улутка таандыктыгына жараша теңсиздикке негизделген укук[85, 124-б].

Авторитардык режим, тоталитардык режим сыяктуу, демократияга каршы келет, бирок экинчисине салыштырмалуу ал орточо. Авторитаризм шартында мамлекеттик механизмде жеке башкаруучу органдар үстөмдүк кылып, ошону менен борбордук мамлекеттик бийликтин чындалышына өбөлгө түзөт. Мамлекеттик органдарды түзүүнүн толук эмес механизми бар, анда коомдун пикири толук эске алынбайт. Добуш берүүнүн пландалган жыйынтыгына жетүү үчүн шайлоолор жана референдумдар өлкө жетекчилигинин көзөмөлүндө өткөрүлөт. Альтернативдик шайлоонун ордуна азыркы мамлекет башчыларынын ыйгарым укуктарын узартуу үчүн референдумдар же жарандардын добушу өткөрүлүшү мүмкүн. Авторитардык мамлекеттин лидерлери шайлоо менен алмаштырылбастан, өлкөнү эки мөөнөттөн ашык, атүгүл он жылдан ашык башкарат. Мамлекетте негизги ролду президент жана ага баш ийген аткаруу бийлиги аткарат, алар мыйзам чыгаруу жана сот бийлигинин ишмердүүлүгүн жетектейт жана көзөмөлдөйт. Президенттин бийлигин өлкөдө үстөмдүк кылган анын саясий партиясы бекемдейт.

Авторитардык бийлик башка саясий партияларды көзөмөлдөйт. Президентке мыйзам чыгаруу ыйгарым укуктары жүктөлүшү мүмкүн. Коллегиялдык өкүлчүлүктүү органдардын ыйгарым укуктары чектелген. Конституцияларда бийликти бөлүштүрүү принциби жарыяланганы менен ал иш жүзүндө аткарылбай, ага ылайык бийлик бутактарынын ортосундагы тең салмактуулук механизми иштебейт. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары көз карандысыз эмес. Жеке башкаруучу органдардын коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдарга үстөмдүк кылуусу аларды акыркылар тарабынан көзөмөлдөөнү мүмкүн эмес кылат, жеке башкаруу органдарына элдик көзөмөлдүн укуктук формалары жок. Мамлекеттик башкарууда экономикалык ыкмаларга караганда административдик-буйруктук башкаруу ыкмалары көбүрөөк колдонулат. Бийлик, анын ичинде мажбурлоого таянат, бирок тоталитардык режимдегидей массалык зомбулук колдонулбайт. Адамдын жана жарандын эркиндиктери жана укуктары декларацияланган, бирок кепилденген эмес.

III-БАП. Парламентаризмди, мыйзамдуулукту жана жарандык коомду өнүктүрүү үчүн коллегиялдуу мамлекеттик органдардын мааниси

3.1. Коллегиялдуу мамлекеттик башкаруу-парламентаризмдин негизи

Мамлекеттик башкарууда коллегиялдуулукту жана жеке башкарууну изилдеп жатып, парламентаризмди өзгөчө мамлекеттик түзүлүш катары, мамлекеттик органдардын арасында парламенттин үстөмдүгүндө мыйзам чыгаруучу, жогорку коллегиялдуу жана өкүлчүлүктүү орган катары карабоо мүмкүн эмес. Парламентаризмди изилдөөнү анын аныктамасынан баштайбыз. Парламентаризм жөнүндө укуктук доктринада социалдык-экономикалык формацияга жараша ар кандай бааланган татаал саясий-укуктук түшүнүк катары бул институтту аныктоо маселеси боюнча бирдиктүү пикир жок [171].

Парламентаризм концепциясынын ар тараптуулугу изилдөөчүлөр арасында кайчы пикирлерди жаратат. Ошентип, кээ бир илимпоздор парламентаризмди мыйзам чыгаруу органынын өзү же башкаруу формасы менен аныкташат. Парламентаризм көбүнчө саясий режим, мамлекеттин формасы катары каралат. Кээ бир учурларда алар бийликти бөлүштүрүү механизми менен байланышкан [166,4-б].

Кыргыз окумуштуулары М.М. Күчүков, Г.Жакупова жана З.Курманов парламентаризмди коллегиялдуу өкүлчүлүк институттары: Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши жана Кыргыз ССР Жогорку кеңеши [95, б. 51], Советтердин съезддерине [93] окшоштурушкан.

Парламентаризм энциклопедиялык сөздүгүнүн авторлорунун айтымында, парламент бар жерде анын коомдогу жана мамлекеттеги маанисине карабастан болот. Алар парламентаризм – бул туруктуу иштеген, бүткүл коом тарабынан шайланган, бардык мамлекеттик башкаруунун таасирин тийгизген, ошондой эле мыйзам чыгаруу органдарынын депутаттары менен шайлоочулардын ортосундагы өз ара мамилелердин өзгөчө системасы бар мамлекеттик система деп ырасташат [87].

Жогоруда аталган аныктамага каршы, өнүккөн демократиялык өлкөлөрдө

түшүнүлгөн мааниде парламентаризм институт катары парламенттин болушунун себеби боюнча гана мындай болбойт, анткени парламенттер бар өлкөлөр бар, мисалы, монархиялар, антидемократиялык режими бар республикалар бар, бирок парламентаризм жок [153, 114-117-бб].

Жогоруда айтылгандарга ылайык, парламент жана парламентаризм бир тектүү түшүнүктөр болгону менен бирдей категориялар эмес, анткени парламентаризм парламенттин жетектөөчү ролу бар мамлекеттик түзүлүш болуп саналат жана ал парламенттен келип чыгат жана ошол эле учурда жогоруда айтылгандай, парламенти бар мамлекеттер болушу мүмкүн, бирок парламентаризми жок.

Французча «parler» сөзү «айтуу» дегенди түшүндүрүп «парламент» термининин тамырын түзгөн. Тарыхка белгилүү болгон биринчи коллегиялдуу өкүлчүлүк органдары антикалык дүйнөдө иштеп, XIII-кылымдан баштап Европада мүлктүк- өкүлчүлүктүү институттар пайда боло баштаган. Бул институттар эки түрдүү болгон: 1) монархтын алдындагы консультациялык-кеңеш берүүчү органдар; 2) монархтын бийлигин чектөөчү орган. Экинчи түргө 1265-жылы оппозициялык феодалдардын, дин өкүлдөрүнүн, рыцарлардын өкүлдөрүнүн, бай шаар тургундарынын жана жер ээлөөчүлөрдүн саясий күрөшүнүн натыйжасында пайда болгон Англия парламенти кирет [150, б. 254]. Ал азыркы парламенттин прототиби болуп калды.

Парламент энчилүү ат катары көптөгөн өлкөлөрдүн мыйзам чыгаруу органдарына карата колдонулат, мисалы көпчүлүк англис тилдүү өлкөлөр: Улуу Британия, Канада, Австралия, Жаңы Зеландия. Бирок башка аталыштар бар, мисалы, Конгресс (АКШ), Бүткүл Кытай Эл өкүлдөр жыйыны (Кытай), Бундестаг (Германия), Коккай (Япония), Генералдык кортес (Испания), Улуттук жыйын (Белоруссия), Маджлисе-е Шура (Пакистан) ж.б. [118].

Эл бийликтин булагы болуп, депутаттарды шайлайт, аларга парламенттеги өз өкүлдөрү катары ыйгарым укуктарды берип, алар аркылуу коом мамлекеттик бийликти жүзөгө ашырат. Ошондуктан парламент өкүлчүлүктүү, коллегиялдуу орган болуп саналат [48, 14-б.].

Заманбап шарттарда парламент мамлекеттин ичиндеги бардык элдин өкүлү болгон орган катары түшүндүрүлөт [136, 120-127-бб]. Мыйзам чыгаруу органынын милдети коомдун расмий өкүлчүлүгүндө гана эмес, анын кызыкчылыктарын натыйжалуу чагылдырууда да турат. Коомдун эркин жана кызыкчылыктарын ишке ашыруу парламенттин өкүлчүлүк ишмердүүлүгүнүн маңызын түзөт [47, 20-21-бб].

Дүйнөнүн көпчүлүк парламенттеринин ишмердүүлүгү алардын уюштуруу формасына, наамдарына карабастан, аларда шайланган өкүлдөр коомдун түпкү көйгөйлөрүн чечерин көрсөтүп турат. Алардын негизги маңызы эмнеде [99, 10-б].

Дүйнөнүн парламенттери, аталыштары боюнча айырмачылыктарга карабастан, мыйзам чыгаруу ыйгарым укуктарын жүзөгө ашырган өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдар болуп эсептелет. Демек аларды мыйзам чыгаруучу органдар деп да атайт. Россия Федерациясынын Конституциясынын 94-беренесине ылайык, Россиянын парламенти - Федералдык Жыйын анын мыйзам чыгаруучу жана өкүлчүлүктүү органы болуп саналат [33, 37-б].

Эгерде мамлекетте мыйзам чыгаруучу орган болуп саналган парламент иштесе, аны карабастан мыйзамды кабыл алууга жол берилбейт. Демек, мыйзам чыгаруу жана айрым мыйзам алдындагы актыларды кабыл алуу жалпы мамлекеттик өкүлчүлүктүү орган катары парламенттин ишинин негизги элементи болуп саналат. Укуктук мамлекетте парламент конституцияга ылайык мыйзамдарды кабыл алуу жана өзгөртүү боюнча монополияга ээ болуп, бийликтин аткаруу жана сот бутактарынын ишинин укуктук негиздерин аныктайт.

«Парламентаризм» термини мыйзам чыгаруу органынын аталышынан келип чыккан, айрым авторлордун пикири боюнча, парламент артыкчылык кылган мамлекеттик башкаруунун түрүн билдирет [145]. Мисалга алсак, А.А.Мишин парламентаризмди мыйзам чыгаруу жана аткаруу ишмердүүлүгү бөлүнгөн коомду мамлекеттик башкаруу системасы катары аныктайт [104, 174-б]. «Жалпы жана прикладдык саясат таануу» китебин чыгаруучулар

парламентаризм мамлекеттик башкарууда бар, анда парламент башка мамлекеттик органдардын арасында үстөмдүк кылат жана мыйзам чыгаруу жана аткаруу ыйгарым укуктары так белгиленген деп ырасташат [111, 480-б.].

Парламентаризм, Чоң юридикалык сөздүккө ылайык, мамлекеттик бийликтин башка органдарынын арасында мыйзам чыгаруу өкүлчүлүктүү органынын үстөмдүгү астында мамлекеттик бийликтин так бөлүнүшү менен мамлекеттик башкаруу деп түшүнүлөт [56, 473-б]. Н. Калиевдин пикири боюнча парламентаризмдин мамлекеттин башка формаларынан айырмасы парламенттин мамлекеттик аппаратында үстөмдүк кылгандыгынан кабар берет. Ал парламентаризмди өкүлчүлүк аркылуу мамлекеттик башкаруу деп түшүнөт. [166, б.5].

З.Абдукеримованын айтымында, парламентаризмди башка мамлекеттик органдарга караганда парламенттин артыкчылыгы менен мыйзам чыгаруу жана аткаруу ишмердүүлүгүн так жөнгө салуу менен башкаруунун формасы катары түшүнүү керек [159, 214-б].

Биз парламентаризм түшүнүгүн коомду башкаруу системасы же жетекчилик менен теңештирген жогоруда аталган авторлор менен толук макулбуз. Бул параграфтын башында биз парламентаризмди мамлекеттик башкаруунун өзгөчө формасы катары аныктаганбыз, анткени ал парламенттик республика жана парламенттик монархия сыяктуу башкаруу формаларынын болушу үчүн негиз болуп саналат, эгерде өлкөдө парламентаризм жок болсо, анда бул жерде президенттик республика же абсолюттук же дуалисттик монархия иштейт. Ошол эле позицияны карманган М.В. Баглай Россия парламентинин укуктук статусун изилдөөнүн негизинде Россия Федерациясы парламенттик эмес, президенттик республика деген тыянакка [53, 424-б.].

Жогорудагы авторлордон айырмаланып, М.А. Могунова парламентаризм түшүнүгүн башкаруу формасы катары эмес, өкүлчүлүктүү мыйзам чыгаруу органы мамлекеттик бийликтин жогорку органы болуп эсептелген жана өкмөттү көзөмөлдөгөн саясий режим катары карайт [105, 26-27-бб].

Ал ошондой эле парламентаризм мамлекеттик бийликти жүзөгө ашыруунун ыкмасы, мыйзам чыгаруу органы менен аткаруу бийлигинин ортосундагы мамилелердин өзгөчө тартиби, анда парламент жетектөөчү ролду ойной турганын белгилейт [105, 26-б].

Бул жерде М.А. Моргунованын көз карашы менен макул болууга болот, анткени парламентаризмде мамлекеттик бийлик демократиялык, укуктук ыкмалар жана ыкмалар менен жүзөгө ашырылат жана ошого жараша режим демократиялык. Парламентаризм жок өлкөлөрдө саясий режим антидемократизм менен айырмаланат.

Парламентаризмдин айырмалоочу белгилерин талдап, К.Н.Соколов парламентаризм – бул бийликти орточо бөлүштүрүүгө негизделген мамлекеттик режим, мында мамлекеттик бийликтин жогорку органдары өз алдынчалыгын сактайт деген жыйынтыкка келет. Парламент өлкөнү тикелей башкарбайт, бирок ал өкмөттүн ишмердүүлүгүнүн багытын аныктайт, ошону менен бирге анын ишмердүүлүгүн көзөмөлдөөнүн укуктук каражаттарына ээ болот [135, 425-426-бб].

Ж.А. Жансугурова парламентаризмди парламент өкмөттү көзөмөлдөгөн бирден-бир легитимдүү институт катары эсептеген жана ага ишеним көрсөтпөө укугуна ээ болгон мамлекеттик режим катары да карайт [216, 188-бб]. Парламентаризм юриспруденциянын гана эмес, саясат таануунун да изилдөө объектиси болуп саналат. КМШ өлкөлөрүндө толук калыптана элек жана ошого жараша бул шериктештиктин өлкөлөрүнүн саясий системалары менен али тааныш эмес, ал дагы эле көптөгөн суроолорду жаратып келет жана СССРдин мурдагы мамлекеттеринде юриспруденция жана саясат таануу жаатында актуалдуу маселе катары каралууда. Жергиликтүү өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен КМШ өлкөлөрүнүн саясий системасына киргизүү максатында бул институтту терең изилдөө үчүн окумуштуулар парламентаризмдин саясий аспектинин да карашты.

Ошентип, И.Камиловдун көз карашы боюнча парламентаризм – бул коомдун, мамлекеттин, партиялык системанын жана саясий системанын башка

элементтеринин өз ара аракеттенүүсүнүн өзгөчө механизминин негизинде курулган, элдин кызыкчылыгын канааттандырган саясий система [116, 20-б.].

И. П. Рыбкин, парламентаризмди ошондой эле саясий системага киргизет, анда эл эгемен жана бийликтин булагы катары пропорционалдык система жана токтоолор жана тең салмактуулук тутумунун шарттарында жалпы түз жана жашыруун добуш берүүнүн негизинде калыптандырат, ал өкмөттүн үстүнөн мыйзам чыгаруу жана контролдоо иши менен алектенген, ошондой эле жарандардын укуктарын кепилдеген жогорку коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдын негизинде түзүлөт [222, 6-7-бб].

Ошондой эле саясат таануу аспектисинде парламентаризмди төмөнкүдөй окумуштуулар: М.Шеримкулов «Эгемендүү Кыргызстандын парламенти» [153] китебинде, Н.Калиев «Казак парламентаризми: политологиялык талдоо» деген темада докторлук диссертациясында [217], В.С. Баева [214], С.П.Обухова [221], Н.А.Седина [226], С.С. Фоменко [227] жана башкалар диссертацияларында карап чыгышкан.

Жогоруда аталган изилдөөчүлөр парламентаризм менен саясий системанын окшоштугун абдан туура белгилешет, анткени саясий системанын аныктамасы жана түзүмү парламентаризмге толук туура келет, анткени ал мамлекеттик башкаруунун өзгөчө формасы катары өзүнө парламентти гана эмес, башкаруунун субъектилери катары башка бардык мамлекеттик органдарды да камтыйт, субъекттер жана объекттер - саясий партиялар, башкаруу объектиси катары - коомдук уюмдар, эмгек жамааттары. Парламентаризмдин түзүмүнө төмөнкүлөр кириши мүмкүн: саясий аң-сезим, коомдук-саясий жана укуктук ченемдер, саясий мамилелер жана саясий практика, анын негизинде парламент түзүлөт жана иштейт [100, 68-69-бб].

Парламентаризм ошондой эле парламент доктринасын билдирет. Бул терминге мындай мамилени негиздөө үчүн төмөнкү изилдөөчүлөрдүн сөздөрүн келтирсе болот. Ошентип, Р.М.Романов парламенттин тартибин жана тажрыйбасын изилдөө парламентаризмди түзөт деп ырастайт [126, 276-б]. О. Н.Булгаковдун пикири боюнча парламентаризм-бул парламенттин түшүнүгү

жана функциялары жөнүндө окуу, анын коом үчүн зарылдыгын негиздөө болуп кызмат кылат [58, 9-б].

Ошентип, парламентаризмди термин жана институт катары көп аспекттүү талдоо анын татаалдыгын саясий жана укуктук көрүнүш катары тастыктайт [182]. Натыйжада, коомдук илимдер институтунун кызыгуусун жогорулатат. Парламентаризмди актуалдаштыруу өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн ушул башкаруу формасынын айрым элементтерин өзүнө киргизүү аракети менен да байланыштуу [129,10,22-б], ал эми дүйнөнүн өнүккөн өлкөлөрүндө парламентаризм кылымдар бою бар.

Жогоруда айтылгандай көп өлкөлөрдө парламент бар, бирок алардын баарында парламентаризм жок. Бул жерде парламентаризмдин болушун кандай критерийлер менен орнотууга болот деген суроо жаралышы мүмкүн.

Биздин пикирибиз боюнча, мамлекеттик башкаруунун өзгөчө формасы катары парламентаризмдин болушу үчүн өлкөнүн парламенти мамлекеттик органдардын арасында артыкчылыктуу абалды ээлеши, башкача айтканда олуттуу ыйгарым укуктарга ээ болушу жана мамлекеттик бийликтин башка органдарын көзөмөлдөөсү зарыл.

Бир катар окумуштуулар дагы ушундай көз карашты карманышат. Алсак, А.М. Барнашовдун көз карашы боюнча, парламентаризмдин болушунун шарты-өлкөнүн бардык калкы тарабынан шайланган жана коомдук бийликти ишке ашырууга активдүү катышкан бийликчил жана компетенттүү парламенттин болушу эсептелет [54, 69-б.].

М.В.Баглайдын ырастоосу боюнча, парламентаризмдин маңызы парламенттин мамлекеттик механизмдеги үстөмдүгүндө турат, ал анын мыйзам чыгаруу компетенциясын, өкмөттүн курамын бекитүү жана аны көзөмөлдөө боюнча ыйгарым укуктарын билдирет [53, 424-б].

Ушундай эле ой-пикирлер Р.М.Романовдун жана А. Айталанын эмгектеринде айтылган. Биринчиси, парламентаризм парламент мыйзам чыгарганда, өкмөттү түзгөндө, аткаруу бийлигинин органдарын көзөмөлдөгөндө, өкмөттүн жана президенттин кызматтан кетишин талап

кылууга укуктуу деп ырастайт [184, 213-бб]. Ошол эле учурда бул изилдөөчү сот жана башка бийлик органдары да парламенттик көзөмөл астында болушу керек деп эсептейт [127, 29,34-35-бб]. Экинчиси парламентаризм менен парламенттин артыкчылыгын, биринчи даражадагы статусун жана ага өкмөттүн көзөмөлүн билдирет [160, 19-б].

Кыйла орточо көз караштарды Г.Д. Садникова жана Н.А. Богданова карманат. Биринчиси, парламентаризмдин негизги белгиси-бул мыйзамдуу, туруктуу иштеген мыйзам чыгаруу органынын болушу, анын негизги функциялары мыйзамдарды кабыл алуу, аткаруу бийлигин көзөмөлдөө, өкмөттүн ишмердүүлүгүн «корригациялоо» функциясын жүзөгө ашыруу болушу керек деп эсептейт [186,75-б.]. Экинчиси, өкүлчүлүктүү демократиянын теориясы жана практикасы, айрыкча парламент аркылуу элдин кызыкчылыгын көрсөтүү парламентаризм деп ырастайт. Ошол эле учурда калктын бардык катмарынын кызыкчылыктары көрсөтүлүшү керек жана токтотуу жана тең салмактуулук системасынын субъектиси катары парламент аткаруу бийлигин токтотуп, коомдун бардык түзүмдөрүнүн биримдигин жана өз ара аракеттенүүсүн камсыз кылышы керек [162, 29-30-бб].

Кээ бир окумуштуулар да карама-каршы пикирлерин айтышат. Ошентип, А.Д. Керимов азыркы учурда, коомдук мамилелердин татаалдашып жана алардын көлөмү өсүп жаткан доордо бул коомдук мамилелерди жана процесстерди башкаруу маселеси маанилуу болуп жатат деп эсептейт. Бул жагдай дүйнөнүн көпчүлүк өлкөлөрүндө бийликтин башка бутактарынын эмес, аткаруу бийлигинин мамлекеттик башкаруудагы ролунун жана статусунун көтөрүлүшүнө шарт түзөт [170]. В.А. Шеховцовдун парламентаризм теориясы бийликтин кайсы бир бутагынын артыкчылыктуулугун билдирбейт, бирок иш жүзүндө бийлик тизгинин президентке жана мамлекеттик бийликтин аткаруу органдарына өткөрүп берүү учурлары көп кездешет [194, 46-б.].

Бирок, ошентсе да, парламентаризмдин жогоруда айтылган аныктамаларынын көбү жогорку коллегиялдуу өкүлчүлүк органынын негизги

ролу бар же башка мамлекеттик органдарга салыштырмалуу негизги, артыкчылыктуу позицияны ээлейт деп ырасташат.

2010-жылдагы элдик революциядан кийин Убактылуу өкмөттүн мүчөлөрү, башка мамлекеттик жана коомдук ишмерлер Кыргызстанда түзүлбөгөн парламенттик башкаруу формасын түзүүнү сунушташкан. Кыргызстанда парламенттик республиканын ордуна аралаш президенттик-парламенттик республика түзүлгөн. Кыргызстанда парламенттик республика түзүлбөй калганынын себептери төмөндөгүдөй. Биринчиден, биз 1.2-абзацта карап чыккан бул башкаруу формасынын үч элементинин экөөсү мыйзамдуу түрдө бекитилген эмес. атап айтканда: 1) парламент же атайын коллегия тарабынан мамлекеттин башчысын же аткаруу бийлигинин башчысын шайлоо, 2) администрациялык-аймактык бирдиктин же жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу органынын башчысын жергиликтүү коллегиялдуу өкүлчүлүктүү орган тарабынан шайлоо. Үчүнчү элемент - өлкөнүн сот тутумунда сот арачыларынын сотторунун болушу мыйзамдарда бекитилген, бирок практикада ишке ашырылган эмес. Ошентип, иш жүзүндө үч элемент тең ишке ашырылбаган. Экинчиден, биз 2.4-абзацта айткандай. парламенттик башкаруу формасына өтүү үчүн илимий-техникалык прогреске жетишүү керек.

Мамлекеттик бийликтин башка органдарынын арасында мыйзам чыгаруу бийлигинин үстөмдүгү-парламентаризмдин принциптеринин бири. Парламентаризм дагы кандай принциптерге же белгилерге негизделиши мүмкүн? В.И.Травкин бийликти бөлүштүрүү парламентаризмдин негизги принциптеринин бири деп эсептейт [66, 5-57-беттер]. Ушундай эле пикирди А.П. Асылбеков да колдойт, ал парламентаризмди эң жогорку коллегиялдуу өкүлчүлүк институту түзүлүп, мыйзам чыгаруу функциясын ишке ашырууда бийликти бөлүштүрүүнүн шарттарында демократиялык принциптерде иштеген мамлекеттик түзүлүш катары карайт [161, 577-б].

Мыйзам чыгаруу жана аткаруу ишмердигинин бөлүнүшүнө негизделген мамлекеттик башкаруунун өзгөчө тартиби, жогорку өкүлчүлүктүү

коллегиалдуу органдын жетектөөчү ролунда О.Е. Кутафиндин ой жүгүртүүсү боюнча табигый түрдө парламентаризм болуп саналат. Ошол эле учурда, ал мыйзам чыгаруу органысыз парламентаризмдин болушу мүмкүн эместигине жана парламентаризмдин милдеттүү компоненттери жок парламенттин иштөө мүмкүнчүлүгүнө көңүл бурат, ага калктын өкүлчүлүгү, токтотуулар жана тең салмактуулуктар жана мыйзамдуулук кирет [84, 417-б].

О. Н.Булакова парламентаризм – бул конституциянын жана мыйзамдардын үстөмдүгүнүн, элдин эгемендүү бийлигин ишке ашыруу үчүн парламент үстөмдүк кылган учурда мамлекеттик бийлик бутактарынын бөлүнүшүнүн башталыштарына негизделген мамлекетти жетектөөнүн атайын тартиби экенин белгилейт [133, 45-46-бб.]. Парламентаризм түшүнүгүн аныктоо жөнүндө суроого М.Ю. Тихомиров да ушундай көз карашта [144, 313-б.].

Жогорудагы парламентаризмдин бар экендигинин белгилерин, бирок орус реалдуулугун эске алуу менен А.Г. Чернявский жана Б.П.Елисеев сыяктуу окумуштуулар көрсөтүшөт. Алар парламентаризмдин россиялык өзгөчөлүгү укуктук мамлекеттин жана жарандык коомдун негизиндеги акыркылардын дүйнөлүк стандарттарына толук ылайык келбей турганын белгилешет [117, 5-б].

Албетте, парламентаризм түшүнүгүн чечмелөөдөгү айырмачылыктарга карабастан, жогоруда аталган окумуштуулар парламентаризмдин негизинде бийликти бөлүштүрүү принциби жатат деген бир пикирде. Жогоруда айтылгандай Англияда парламент 1265-жылы монархтын бийлигин чектөө аркылуу түзүлгөн, ошону менен бийликти бөлүштүрүүнүн биринчи тажрыйбасы пайда болгон. Англияда, башка англис тилдүү өлкөлөрдө, Континенталдык Европа өлкөлөрүндө, Японияда бийликти бөлүштүрүү, парламентаризмди калыптандыруу жана өнүктүрүү реалдуу жана таасирдүү ишке ашырылган. Социалисттик өлкөлөрдө, айрыкча СССРде парламентаризмдин элементтери бар мамлекеттик система болгон.

Социалисттик өлкөлөр мыйзам чыгаруучу жана жогорку өкүлчүлүктүү

органдын үстөмдүгү сыяктуу парламентаризмдин белгилери менен мүнөздөлгөн, анткени 1924-жылдын 31-январындагы СССР Конституциясынын 8-беренесине ылайык Советтик Социалисттик Республикалар Союзунун жогорку бийлик органы Советтер съезди болгон, 1936-жылдын 5-декабрындагы СССР Конституциясынын 30 жана 108-беренелерине ылайык жана 1977-жылдын 7-октябрынан тартып ылайык СССРдин мамлекеттик бийлигинин жогорку органы СССР Жогорку Совети болуп саналат. Кыргыз ССРинин жана Кыргыз ССРинин конституциялык мыйзамдары союздук мыйзамдарга ылайык келген жана анын актыларында да Кыргыз ССРинин Советтеринин съездинин жана Жогорку Советинин үстөмдүгү көрсөтүлгөн. Советтик республикаларда мыйзам чыгаруу, аткаруу, сот жана башка органдар өзүнчө иштешкен, бирок марксисттик-лениндик идеология тарабынан бийликти бөлүштүрүү принциби буржуазиялык принцип катары четке кагылган; мыйзам үстөмдүгүнүн жана союздук республикалардын Жогорку Советтеринин алдындагы өкмөттөрдүн жоопкерчилигинин принциптери колдонулган. Бирок СССРде парламентаризмди толук жүзөгө ашырууга Коммунисттик партиянын монополиялык бийлиги каршы болгон. СССРде бир партиялуу система болгон. Үчүнчү дүйнө деп аталган мамлекеттерде бул процесс ойдон чыгарылган, башкача айтканда, бул өлкөлөрдө парламенттер түзүлгөн, бирок О.Е. Кутафин айткандай, ал жерде парламентаризм болгон эмес.

Кыргызстандын Конституциясынын 4-беренесинде Кыргыз Республикасында мамлекеттик бийлик башкалардын катарында мамлекеттик бийликти бөлүштүрүү принцибине негизделет деп айтылганына карабастан, бул принцип, биздин оюбузча, толук ишке ашырылбай жатат. Бийликти бөлүштүрүү ишке ашырылышы үчүн парламенттин үстөмдүгү керек, ал президентти жана аткаруу органдарын көзөмөлдөөнүн чыныгы укугунда чагылдырылат.

И. М. Степанованын айтымында парламентаризм ар кандай шарттардын: тарыхтын, коомдук түзүлүштүн, укуктук маданияттын, улуттук үрп-адаттардын жана каада-салттардын, элдин менталитетинин таасири астында калыптанган

жана өнүккөн өлкөгө жараша өзгөчөлөнөт. Парламентаризмдин негизги принциптери катары ал мамлекеттик бийлик бутактарынын бөлүнүшүн, парламенттин үстөмдүгүн, мыйзамдын үстөмдүгүн жана өкмөттүн парламент алдындагы отчеттуулугун эсептейт [189, 6-7-бб].

И. М. Степанов жогоруда аталган айрым авторлор сыяктуу эле мыйзам үстөмдүгү принцибин парламентаризмдин классикалык тибинин элементтеринин бири катары белгилейт. Биз 2.3-бөлүмдө бул диссертацияда бул принцип башка башталышка – парламенттин башка органдардын арасында үстөмдүгүнө байланыштуу деп айтканбыз. Парламентаризм өкүм сүргөн өлкөдө парламент үстөмдүк кылуучу позицияны ээлейт жана ошого жараша жогорку өкүлчүлүктүү, коллегиялдуу мыйзам чыгаруу органы тарабынан кабыл алынган мыйзамдар юридикалык күчү боюнча эң жогорку укуктук актылар болуп эсептелет. Президенттин бийлиги жана аткаруу бийлиги үстөмдүк кылган өлкөлөрдө тиешелүү ченемдик укуктук актыларга ылайык, алардын эрки үстөмдүк кылат, бирок парламент тарабынан кабыл алынган мыйзамдар жогорку юридикалык күчкө ээ ченемдик укуктук актылар деп эсептелет. Мыйзамсыздык, бийликтин жогорку эшелонундагы коррупция жана башка терс социалдык көрүнүштөр ушундан келип чыгат.

Парламентаризмдин кийинки принциби – өкмөттүн парламент алдында отчеттуулугу. Дж. Стюарт Милль парламенттин ишин көзөмөлдөп, мыйзам чыгаруучу орган мамлекетти жана коомду түздөн-түз башкара албайт, бирок аларды өкмөт аркылуу башкара алат, анын ишин көзөмөлдөйт жана жетектейт, ошондой эле кызматтык ишинде кыянаттыкка жол берген адамдарга импичмент жарыялоо жол-жобосун колдонот деп ырастаган. Мына ушуну менен ал коллегиялдуу өкүлчүлүктүү демократиянын артыкчылыгын негиздеген[102, 84-б].

Кыргыз Республикасында 2010-жылдын 27-июнундагы Конституция кабыл алынганга чейин Жогорку Кеңеш Көз карандысыз Кыргызстандын Негизги мыйзамы 1993-жылы кабыл алынган учурдан тартып иш жүзүндө бир тараптуу тартипте Өкмөттү отставкага кетирүүгө укугу жок болгон, анткени

ошол мезгилде Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 71-беренесинде эгерде Жогорку Кеңеш үч айдын ичинде Өкмөткө ишеним көрсөтпөө жөнүндө кайталап чечим кабыл алса, Президент Өкмөттү отставкага кетире алат же болбосо парламентти таркатып, ага мөөнөтүнөн мурда шайлоо жарыялай алат деген норма болгон. 2010-жылдын 27-июнунда Конституциянын кабыл алынышы менен парламент аткаруу бийлигинин жогорку органына ишеним көрсөтпөө укугуна ээ болгон. 2021-жылдын 5-майындагы колдонуудагы Конституцияда Жогорку Кеңеш республикалык бюджеттин аткарылышын канааттандырырлык эмес деп тапса, министрлер кабинетинин мүчөлөрүнүн жоопкерчилиги тууралуу маселени мамлекет башчысы чечет.

3.2. Укуктук мамлекеттин аракеттенишинде мамлекеттин коллегиялдуу органдарынын ролу жана мааниси

Укуктук мамлекеттин түшүнүгү, принциптери жана механизми мазмуну жана мааниси боюнча мамлекеттик коллегиялдуу башкарууга кыйла жакын, анын принциптери жана механизми укуктук мамлекеттин болушунун факторлору болуп саналат.

Укуктук мамлекет жөнүндөгү окуунун өбөлгөлөрү катары мыйзамдын кол тийбестиги жана үстөмдүгү, анын кудайлык жана адилеттүү мазмуну, мыйзамдын укукка ылайык келүүсүнүн зарылдыгы жөнүндөгү идеяларды кароого болот [141, 98-б.]. Мындай идеяларды антикалык ойчулдар да билдирген. Ошентип, полис иштеринде мыйзамдардын үстөмдүгүнүн принципалдуу маанисин Байыркы Грециянын «жети акылмандарынын» көбү негизги басым менен баса белгилешкен. Биант, Хилон, Питтак, Солон жана башка байыркы грек даанышмандарына ою боюнча мыйзамдарды сактоо, өнүккөн полистин олуттуу белгиси болуп саналат. Ошентип, Биант жарандар тирандан корккондой эле мыйзамдан корккон жерди эң жакшы мамлекеттик түзүлүш деп эсептеген.

Делфидеги Аполлон храмында жазылган жана байыркы грек ой жүгүртүүсүнүн тарыхында көрүнүктүү роль ойногон атактуу «Өзүңдү тааны» деген афоризмдин автору спарталык Хилон: «Мыйзамдарга баш ий» деп чакырган. Хилон анда жарандар ораторлорго жана демагогдорго караганда мыйзамдарды көбүрөөк угушкан полисти мыкты деп эсептеген [124, 646-б.].

Ошентип, мыйзамдын үстөмдүгү маселеси боюнча Платон мындай деп жазган: «мен мыйзам эч кандай күчкө ээ эмес жана кимдир бирөөнүн бийлиги астында турган мамлекеттин жакын арада жок болушун көрүп жатам. Мыйзам башкаруучулардын үстүнөн өкүмдар болуп, алар анын кулдары болгон жерде мен мамлекеттин куткарылышын жана кудайлар мамлекеттерге бере турган бардык жакшылыктарды көрүп турам» [121,188-189-б.]. Мындай көз караштарды Аристотель да айткан: «Мыйзамдын күчү жок жерде мамлекеттик түзүлүштүн орду жана (кандайдыр бир) формасы жок. Мыйзам баарына үстөмдүк кылышы керек ...» [50, 165-б.].

Адилеттик, укук, мыйзам салттуу түрдө байыркы гректер тарабынан кудайлык Орнотуулар, космостук жана жердеги тартиптердин зарыл атрибуттары, зордук-зомбулуктун, өзүм билемдиктин, башаламандыктын антиподдору катары каралып келген. Мыйзамга болгон жогорку урмат Афинанын жаш тургундары бойго жеткенде алып келген жарандык антта да бар [49, 42-б.]. Бул ант, атап айтканда, төмөнкү сөздөрдү камтыган: «Мен ар дайым бар бийликке баш ийем жана белгиленген мыйзамдарга, ошондой эле ал алардын макулдугу менен орнотуу турган жаңы мыйзамдарга баш ийем». Ал эми кимде-ким мыйзамдарды жокко чыгарса же аларга баш ийбесе, мен буга жол бербейм, бирок мен аларды жалгыз да, бардыгы менен бирге коргойм» [124, 646-б.]. Мыйзамдарды коргоо жөнүндө Гераклит ошондой эле «эл өз дубалдары үчүн мыйзам үчүн күрөшүшү керек» - деп айткан [124, 647-б.]. Чындыгында, байыркы Афинада катуу мыйзамдуулук болгон. Мыйзамдар жазадан корккондуктан эмес, алар адилеттүү деп эсептеген мыйзамдарды сыйлагандыктан жана аларга материалдык жана руханий байлыктарды бергендиктен аткарылган. Мисалы, Сократ сот арачыларынын өкүмүнүн

негизинде уу кабыл алуу жолу менен өлүм жазасына кесилген, түрмөдөн качуу сунушуна соттун өкүмүнөн качып, түрмөдөн качкандан көрө өлгөнү жакшы деп жооп берген, бул мыйзамды бузуу деп эсептелет. Ошол эле учурда, ал сот арачыларынын чечимин адилеттүү деп эсептеген, бирок анын замандаштары жана достору философтор соттун өкүмүн адилетсиз деп эсептешкен.

Иерингдин көз караштарына ылайык, мамлекеттик бийлик мыйзамдын чегинде жүзөгө ашырылган коомдо гана укуктук мамлекет боло алат. Укук үстөмдүк кылганда гана улуттук жыргалчылык, соода-сатык жана кол өнөрчүлүк гүлдөп, элге мүнөздүү «акыл-эс жана адеп-ахлактык күчтөр» жайгаштырылат [74, 47-б].

Укуктук мамлекет жөнүндөгү идеяларды жаңы доордун окумуштуулары андан ары өнүктүрүшкөн. К.Ясперс укуктук мамлекетти мыйзамдарга негизделген эркиндик бар мамлекет катары көрүп, тууроого татыктуу саясий эркиндиктердин классикалык түрү Англияда 700 жыл мурун пайда болгон деп ырастаган [155, 215-б]. Англия парламенти 1328-жылы кабыл алган Нортхэмптон статутунда эч бир падышалык буйрук адилеттүүлүктүн жүрүшүнө таасир эте албайт деп айтылган [51, 37-б].

Б. Спинозанын айтымында, демократиялык мамлекетте мыйзамдар адамдын чыныгы укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылат. Ал мамлекет ар бир жаранга өмүрүн сактап калууга гана эмес, анын кызыкчылыктарын канааттандырууга кепилдик бергенде жана башкаруучуларды баш ийгендердин мүлкүнө, коопсуздугуна, ар-намысына, эркиндигине жана башка байлыктарына кол салуудан эскерткенде гана күчтүү экенин жазган [137, 207-209, 261-бб].

Мамлекет, Дж.Локктун пикири боюнча, адамдын табигый укуктарын коргоо үчүн түзүлөт, ал менчиктин түзүлүшүнө жана орношуна мыйзамдарды белгилейт, ошондой эле бул мыйзамдарды ишке ашыруу үчүн жана тышкы кол салуулардан коргонуу үчүн коомдук күчтөрдү колдонот. Мындай мамлекетте табигый ажыратылгыс менчик укуктарын, жеке эркиндикти жана теңчиликти камсыз кылган мыйзам үстөмдүк кылат. Укуктук мамлекеттеги адамдардын эркиндиги «мыйзам чыгаруу бийлиги тарабынан белгиленген бардык адамдар

үчүн бузулгус эрежеден турат, анын маңызы мыйзам тыюу салбаган бардык учурларда өз каалоосун аткаруу жана башка адамдын туруктуу, аныкталбаган, белгисиз өзүн-өзү башкаруу эркине көз каранды болбоо эркиндиги» - деп жазган Локк [98, 16-17-бб]. Дидро мамлекеттик бийлик коомдук келишимге негизделиши керек, ага ылайык адамдар жалпы кызыкчылыктарды камсыз кылуу үчүн бүткүл коомдун эркин жана күчүн бириктирүү максатында өздөрүнүн табигый көз карандысыздыгынын бир бөлүгүн мамлекетке өткөрүп беришет деп ырастайт. Дидро, башка окумуштуулар сыяктуу эле, алардын арасында «Америка Кошмо Штаттарынын көз карандысыздык декларациясынын» автору Джефферсон элдик суверенитеттин жактоочулары болгон. Дидронун ою боюнча, мамлекеттик бийлик эгемендүү элдин эркине негизделиши керек. «Чыныгы эгемен улут гана; Эл гана чыныгы мыйзам чыгаруучу боло алат, элдин эрки гана саясий бийликтин булагы болуп саналат» [78,181-б]. Джефферсондун позициясы мамлекет адамдын табигый жана ажырагыс укуктарын камсыз кылуу үчүн түзүлүшү керек.

Чоң юридикалык сөздүккө ылайык, элдик суверенитет – бул элдин толук бийлиги, б.а. коомдун жана мамлекеттин иштерин башкарууга реалдуу катышуу үчүн социалдык-экономикалык жана саясий каражаттарга ээ болуу. Элдик суверенитет бардык демократиялык мамлекеттердеги конституциялык түзүлүштүн принциптеринин бири болуп саналат [55, 596-б]. Элдик суверенитеттин синоними демократия-элдин бийлиги.

Канттын укуктук концепциясына ылайык укуктук мамлекетте башкы субъект адам, инсан болуп саналат. Философ элдин эң маанилүү укугу деп коомдун өзүнүн эркин жана кызыкчылыктарын билдирген конституцияны кабыл алуу мүмкүнчүлүгүн эсептейт. Кант ошондой эле укуктук мамлекеттин негизги принциптеринин бири катары бийлик бөлүштүрүүнү негиздейт. Сот бийлигин кароодо ал сот адилеттигин эл тандаган сот арачыларынын соту жүргүзүшү керек деп жазат.

Коомдук өнүгүүнүн таптык теориясынын негиздөөчүсү К.Маркс таптык позициялардан мамлекетти жана укукту караган. Марксизмге ылайык,

мамлекет жана укук таптарсыз коомго өтүү процессинде пролетариат диктатурасынын орношунун натыйжасында таптардын жоголушу менен бирге жок болот [101, Т.28, 427-б]. Бирок, мамлекетти изилдөөдө таптык мамилеге карабастан, марксизмдин негиздөөчүсү адамдын жана жарандын укуктары жана эркиндиктери жарыяланган буржуазиялык мамлекетти талдоо менен укуктук мамлекетте эркиндик жөнүндө төмөнкү ойду билдирген: «Эркиндик-мамлекетти коомдун үстүндө турган органдан бүтүндөй ошол коомго баш ийген органга айландыруу» [101, 17-т, 26-б.].

Кыргызстанда адам укуктарынын абалы, мамлекет менен инсандын өз ара жоопкерчилигин ишке ашыруу жана мыйзамдуулукту камсыз кылуу көйгөйлөрдү укуктук мамлекет толук калыптана электигин жана ошого жараша толук кандуу иштей электигин айтып турат. Жогоруда аталган маселелерди чечүүдө жогоруда аталган ойчулдар менен илимпоздордун идеяларын эске алуу пайдалуу болмок.

Дүйнөнүн мурдагы жана азыркы өнүккөн демократиялык укуктук өлкөлөрүнүн тажрыйбасы көрсөткөндөй, укуктук мамлекеттин принциптери мамлекеттик коллегиялдуу өкүлчүлүктүү башкаруу жүзөгө ашырылган мамлекетте гана толугу менен ишке ашырылышы мүмкүн.

Укуктук мамлекеттин принциптерин карап көрөлү. Укуктук мамлекетте бир дагы мамлекеттик орган, кызмат адамы, жамаат же коомдук уюм, бир дагы адам мыйзамды бузууга укугу жок, аны бузгандыгы үчүн алар катуу юридикалык жоопкерчиликке тартылышат, б.а. укуктук мамлекетте мыйзам үстөмдүгүнүн бирдей принциби колдонулат, ал парламентаризмге да, мыйзамдуулукка да тиешелүү.

2007-жылдын 23-октябрындагы Конституциянын редакциясына ылайык Кыргыз Республикасынын Президенти аталган арбитраждык функцияны аткарып, мамлекеттик бийликтин биримдигин жана жолун жолдоочулугун, мамлекеттик органдардын макулдашып иштешин жана өз ара аракеттенүүсүн, алардын эл алдындагы жоопкерчилигин камсыз кылып, иш жүзүндө бийликтин бардык бутактарына, анын ичинде Жогорку Кеңешке үстөмдүк кылган. Ал эми

Кыргызстандын азыркы Конституциясы Жогорку Кеңештин үстөмдүк кылуусун болжобойт.

Ошондой эле бул принципти ишке ашыруу үчүн мыйзамды мыйзам алдындагы актылар менен байытууга», анын мазмунуна мыйзам чыгаруучу тарабынан каралбаган маанини салууга жол берилбейт. Мындан тышкары бардык катардагы жарандар өз жүрүш-турушунда мыйзамды жетекчиликке алууга тийиш. Ал үчүн, башка нерселерден тышкары, алар анын мазмуну жөнүндө кабардар болушу керек.

Укуктук мамлекет Конституциянын укуктук туруктуулугун да болот. Аны дайыма өзгөртүү, толуктоо жана жаңыртууга жол берилбейт. Анткени анда ал узак мөөнөттүү мүнөзгө ээ болгон мамлекеттин негизги мыйзамы болбой калат. Мына ошондуктан Кыргыз Республикасынын Конституциясына киргизилүүчү чексиз өзгөртүүлөр жана толуктоолор укуктук мамлекеттин табиятына карама-каршы келип, коомдогу ички саясий кырдаалды туруксуз кылды. Эгерде конституция коомдун мамлекеттик эркин билдирсе, анда аны өзгөртүү, жаңылоо башкаруучу элитанын эркине эмес, ага ылайык жүргүзүлүшү керек.

Мыйзамдын үстөмдүгү мыйзам алдындагы актыларга карата ченемдик-укуктук актынын бир түрү катары мыйзамдын артыкчылыгын гана эмес, колдонуудагы мыйзамдар менен коомдун мүчөлөрүнө бекитилген укуктардын жана эркиндиктердин кеңири аспектисин билдирет. Адамдын жана жарандын укуктары жана эркиндиктери 2021-жылдын 11-апрелинде жалпы элдик добуш берүү менен кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясында бекитилген (2-бөлүм – адамдын жана жарандын укуктары, эркиндиктери жана милдеттери). Конституциянын 23, 56-беренелерине ылайык Кыргыз Республикасында адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин жокко чыгаруучу же кемсинтүүчү мыйзамдар кабыл алынбашы керек. Адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктери улуттук коопсуздукту, коомдук тартипти коргоо, калктын ден соолугун жана адеп-ахлагын коргоо, башка адамдардын укуктарын жана эркиндиктерин коргоо максатында Конституция жана мыйзамдар менен чектелиши мүмкүн. Киргизилген чектөөлөр

көрсөтүлгөн максаттарга шайкеш болууга тийиш. Мыйзам тарабынан башка максаттарда жана Конституцияда каралгандан ашык даражада укуктар менен эркиндиктерге чектөөлөр белгилениши мүмкүн эмес.

Укуктук мамлекетке мүнөздүү адам жана жарандын укуктары менен эркиндиктеринин тизмеси эл аралык документтерде камтылган. Бул биринчи кезекте 1948-жылдын 10-декабрында БУУнун Башкы Ассамблеясы тарабынан кабыл алынган Адам укуктарынын жалпы декларациясы. [35], 1966-жылдын 16-декабрында БУУнун Башкы Ассамблеясынын XXI сессиясында кабыл алынган Экономикалык, социалдык жана маданий укуктар жөнүндө эл аралык пакт [37], Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эл аралык пакт [36] жана башкалар.

Укуктук мамлекетте адам укуктарын ар кандай кемсинтүүгө жол берилбейт, бирок реалдуу жашоодо Кыргызстанда жарандардын укуктары жана эркиндиктери көп бузулат, бул жарандардын укуктук теңчилигинин бузулушунда, элементардык мыйзамдарды аткарбоодо же бузууда билинет. Кыргызстанда кыргыз жарандарынын укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуучу атайын укуктук механизмдер, алардын реалдуу кепилдиктери жок. Ошондуктан, бул көйгөйдү чечүү үчүн биз 1.4-бөлүмдө адамдын жана жарандын укуктарын жана эркиндиктерин коргоо механизмдин сунуш кылдык.

Укуктук мамлекетте мамлекеттик бийлик абсолюттук эмес. Бул мыйзамдын үстөмдүгүнө, мамлекеттик бийликтин мыйзам менен милдеттүүлүгүнө гана эмес, ошондой эле мамлекеттик бийлик кандайча уюштурулуп, кандай формаларда, кандай органдар тарабынан ишке ашырылып жатканына да байланыштуу. Бул жерде бийликти бөлүштүрүү теориясына кайрылуу керек. Ш. Л. Монтескьенин пикири боюнча укуктук мамлекеттин негизги принциби мамлекеттик бийликти мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийлигине бөлүү болуп саналат. Ал мындай деп жазган: «Эгерде мыйзам чыгаруу жана аткаруу бийлиги бир адамга же мекемеге бириктирилсе, анда эркиндик болбойт, анткени бул монарх же сенат тирандык мыйзамдарды түзүп, аларды зулумдук менен колдонот деп корксо болот. Сот бийлиги мыйзам

чыгаруу жана аткаруу бийлигинен бөлүнбөсө, эркиндик болбойт. Эгерде ал мыйзам чыгаруу бийлигине кошулса, анда жарандардын өмүрү жана эркиндиги өзүм билемдиктин бийлигинде болот, анткени сот мыйзам чыгаруучу болот. Эгерде сот бийлиги аткаруу бийлиги менен бириксе, анда судья зулум болууга мүмкүнчүлүк алат» [106, 290-б]. Ошондуктан, Монтестье сот бийлигин туруктуу Сенатка эмес, жылдын белгилүү мезгилдеринде, мыйзамда көрсөтүлгөн жол менен, эл тарабынан сотту түзүү үчүн чакырылган адамдарга тапшырууну сунуш кылган... [106, 291-б]. Сот адилеттигин жүзөгө ашыруу үчүн элден алынып келген адамдар деп ал сот арачыларын айткан. Биздин пикирибиз боюнча дал ушул сот арачыларынын соттору сот бийлигин чындап эле көз карандысыз кылат, анткени өкүмдү жалгыз судья эмес, элдин өкүлү болгон сот арачыларынын коллегиясы чыгарат. Конституция сот арачыларынын институтун бекиткен, «Кыргыз Республикасынын сотторундагы сот арачылары жөнүндө» мыйзам кабыл алынган. [12] Бирок бул соттор биздин өлкөдө иштей баштаган эмес.

Мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот ыйгарым укуктарын жүзөгө ашыруу боюнча мамлекеттик органдардын бөлүнүшү байыркы дүйнөдө мамлекет пайда болгон учурдан тартып акырындык менен ишке ашырылып келген. Муну мамлекеттик органдардын адистештирүү боюнча бөлүнүшү катары таанууга болот. Жогоруда аталган адистешкендигине карабастан, бирдиктүү башкаруунун негизинде башкарылуучу монархиянын шарттарында мамлекеттин бардык органдары монархтын эркине баш ийишкен. XVII- XVIII-кылымдардан баштап, Батыш Европада жана Түндүк Америкада парламентаризм орногондо, мамлекеттик органдардын жогоруда аталган адистешүүсү же бөлүнүшү «бийликти бөлүштүрүү» деген башка аталышка жана башка мүнөзгө, тактап айтканда калктын кеңири катмарынын эркин ишке ашырууга ээ болот.

Ошентип, мамлекеттик органдардын бөлүнүшүн эки аспектиден түшүнүүгө болот: 1) мамлекеттик органдардын адистештирүү боюнча

бөлүнүшү жана 2) мамлекеттик органдардын белгилүү бир эркти же бийликти билдирүү боюнча бөлүнүшү.

Бийликти мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот органдарына бөлүү принциби бийликтин ар бири өз алдынча иштеп, экинчисинин ыйгарым укуктарына кийлигишпейт дегенди билдирет. Аны ырааттуу ишке ашырууда тигил же бул бийлик тарабынан башка бирөөнүн ыйгарым укуктарын ыйгаруунун бардык мүмкүнчүлүгү жокко чыгарылат. Бийликти бөлүштүрүү принциби, эгерде ал бийликтин «токтотуулар жана каршы салмактуулуктар» системасы менен жабдылган болсо, турмушка жарамдуу болуп калат. Мындай «токтотуулар жана каршы салмактуулуктар» системасы бир бийликтин экинчи бийликтин ыйгарым укуктарын узурпациялоо үчүн бардык кыртышты жок кылат жана мамлекеттин органдарынын нормалдуу иштешин камсыз кылат.

Бул жагынан классикалык үлгү АКШ болуп саналат. Бийликти бөлүштүрүү теориясына ылайык, анда мыйзам чыгаруу, сот жана аткаруу бийлиги өз ыйгарым укуктарынын жабык чөйрөсүндө үч күч катары иштейт. Бирок ошол эле учурда бир мамлекеттик органдардын башкасынын органдарына таасир көрсөтүү формалары каралган. Ошентип, президент Конгресс кабыл алган мыйзамдарга veto коюуга укуктуу. Өз кезегинде мыйзам долбоору кайра каралып чыкканда Конгресстин ар бир палатасынын депутаттарынын 3/2си аны колдоп добуш берсе, аны жеңүүгө болот. Сенат Президент тарабынан дайындалган өкмөт мүчөлөрүн бекитүү укугуна ээ. Ошондой эле Президент тарабынан түзүлгөн келишимдерди жана башка эл аралык келишимдерди ратификациялайт. Президент кылмыш жасаган учурда, Сенат ага “импичмент « чыгаруу, б.а. кызматтан четтетүү маселесин чечүү үчүн сотко кайрылат. Өкүлдөр палатасы импичмент боюнча ишти «козгойт». Бирок Сенаттын күчү анын төрагасы вице-президент болгондуктан алсырайт. Бирок акыркысы добуштар бирдей бөлүнсө гана добуш берүүгө катыша алат. Өлкөдөгү конституциялык көзөмөлдү АКШнын Жогорку соту жүргүзөт.

Кыргыз Республикасынын Конституциясында бийликти бөлүштүрүү принциби 4 [1] берененин 3-абзацында бекитилген, анда Кыргыз

Республикасындагы мамлекеттик бийлик башка принциптердин катарында мамлекеттик бийликти бөлүштүрүү принцибине негизделет деп айтылат. Бирок, Кыргыз Республикасында бийликти бөлүштүрүү принцибин ишке ашырууда токтотуулар жана тең салмактуулук механизмдин иштешинде ар кандай көйгөйлөр бар, алсак, аткаруу бийлигинин сот ишине кийлигишүүсү байкалат, аны менен бийлик бутагынын өз алдынчалыгы бузулат, Кыргыз Республикасынын Президентин кызмат ордуна четтетүү жол-жобосу татаал болуп саналат ж. б.у.с.

Акыркы жылдары соттордо иштерди калыс карабаган учурлар көбөйүп, коррупция күчөдү. Судьялардын аракеттерине жарандардын көптөгөн даттануулары бар. Алсак, Президенттик аппараттын маалыматына ылайык, кыргызстандыктардын мамлекет башчысына бир катар кайрылууларында (ал эми алардын жалпы санынын 11% дан ашыгы) Ата Мекендик Фемида паракорчулук, процесстерди тигил же бул тараптын катышуусуз жана коргоо далилдерине тийиштүү баа бербестен жүргүзүү, соттук документтерди бурмалоо, соттордогу бюрократия фактылары боюнча айыпталууда...[167]. Сот арачылары жана мамлекеттик башкаруунун схемасы жана жогоруда сунушталган адамдын жана жарандын укуктарын жана эркиндиктерин коргоо механизми бул көйгөйлөрдү чечүүгө кандайдыр бир деңгээлде жардам бермек.

Инсандын жана мамлекеттин өз ара жоопкерчилиги - укуктук мамлекеттин ажырагыс белгиси. Демократиялык эмес мамлекетте жарандын мамлекет алдындагы жоопкерчилиги гана таанылат. Ал ага укуктарды жана эркиндиктерди берип, анын статусун аныктайт. Укуктук демократиялык мамлекетте, тескерисинче, алардын укуктарына жана эркиндиктерине кол салгандыгы үчүн мамлекеттик органдардын жана кызмат адамдарынын жарандардын алдындагы жоопкерчилигине басым жасалат. Жарандарга келтирилген зыян үчүн мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана алардын кызмат адамдарынын жоопкерчилиги Конституциянын 35-беренесинде чагылдырылган, бирок бул ченемди жана жалпысынан мамлекеттин, анын органдарынын жана кызмат

адамдарынын коомдун жана айрым жарандардын алдындагы жоопкерчилигин ишке ашырууда мамлекеттин механизмин туура эмес уюштуруу менен байланышкан көйгөйлөр бар. Кыргызстанда, жогоруда айтылгандай, коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдардын жеке башчылык органдарга караганда артыкчылыгы байкалбайт, демек, мамлекетти демократиялык деп таанууга болбойт. Ошентип, жогоруда каралган укуктук мамлекеттин принциптерин ишке ашыруу көйгөйлөрү мыйзамдарга реформалардын зарылдыгын күбөлөндүрөт.

3.3. Коллегиялдык мамлекеттик башкаруу жарандык коомдун болушунун шарты катары

Коллегиалдуу мамлекеттик башкаруу жарандык коомдун жашоосунун атрибутун жана негизин түзөт. Аристотель жаран кеңешке жана сотко катышкан адам деп айткан. Демек, бул философтун пикири боюнча, жарандык коомдо жарандар мамлекетти түздөн-түз жана көз карандысыз башкарат. Ошентип, жарандык коом үчүн коллегиялдуу мамлекеттик башкаруу эң жакшы жол менен ылайыктуу, мында жарандардын өлкөнү башкарууга толук кандуу катышуусу үчүн, анын ичинде сот адилеттигин ишке ашырууга катышуу үчүн бардык шарттар түзүлөт.

Коллегиялдык мамлекеттик башкаруу элдин социалдык-экономикалык, маданий, руханий кызыкчылыктарын ишке ашырууга көмөктөшөт жана ошону менен коомдун үзгүлтүксүз өнүгүшүн камсыз кылат. Мамлекеттик башкарууда жеке башкаруу органдарынын үстөмдүгү бул органдарда иштеген кызмат адамдарынын жана коомдун тар катмарынын жогоруда аталган кызыкчылыктарын канааттандырууга алып келет.

Коллегиялдуу мамлекеттик башкаруу жүргүзүлүп жаткан өлкөлөрдө жарандык коом өнүгө баштаган. Ошентип, В.Д. Переваловдун пикири боюнча, тарыхый маалыматтарды жана келтирилген пикирлерди талдоо жарандык коомдун калыптануу процесси татаал жана карама-каршылыктуу экендигин

көрсөтүп турат. Ал ондогон кылымдарды камтыйт, антикалык дүйнөдө (Афина, Рим) жарандык коомдун элементтеринин пайда болушу менен башталат, Любек эркин шаарлары, Новгород сыяктуу орто кылымдын «очокторун» камтыйт жана азыркы мезгилде Европа менен Американын өнүккөн коомдук системаларына чейин барат. Жарандык коомдун калыптанышы экономикалык жана укуктук мамилелердин өнүгүү даражасына, жеке адамдардын жеке жана экономикалык эркиндигинин чындыгына, мамлекеттик-бийлик түзүмдөрүнө коомдук көзөмөл жүргүзүү механизминин таасирдүүлүгүнө жараша болот [141, 90-б].

Коллегиалдуу мамлекеттик башкаруу жеке башкаруу коомдун турмушунда плюрализм идеяларын ишке ашыра алганга караганда жакшыраак. Слово «plural» сөзү англис тилинен которгондо: 1. *a* 1) *грам.* Көптөгөн; 2) Көп сандаган; 2. *n* көптүк санда [110, 478-б]. «Плюрализм», орус тилинин Түшүндүрмө сөздүгүнө ылайык, көз караштардын, идеялардын жана ишмердүүлүк формаларынын көп түрдүүлүгүн жана эркиндигин билдирет [114, 525-б]. Чынында эле чечүүчү добушка ээ, өз көз карашын жана идеясын билдирген көптөгөн тең укуктуу мүчөлөрдөн турган коллегиалдуу органдын иштеши плюрализм принцибине туура келет.

В.Д. Перевалов жарандык коом татаал структураланган плюралисттик система деп эсептейт. Көп түрдүү коомдук формалардын жана институттардын (профсоюздар, партиялар, ишкерлер бирикмелери, керектөөчүлөр коому, клубдар ж.б.) болушу инсандардын ар түрдүү керектөөлөрүн жана кызыкчылыктарын билдирүүгө жана жүзөгө ашырууга, адам баласынын бардык түпнускалуулугун ачып көрсөтүүгө мүмкүндүк берет. Плюрализм коомдук системанын түзүлүшүн жана иштешин мүнөздөөчү өзгөчөлүк катары анын бардык чөйрөлөрүндө: экономикалык – бул менчиктин ар түрдүүлүгү (жеке, акционердик, кооперативдик, коомдук жана мамлекеттик); социалдык жана саясий – жеке адам өзүн көрсөтө жана коргой ала турган коомдук түзүлүштөрдүн кеңири жана өнүккөн тармагынын болушу; руханий – дүйнө таанымдык эркиндикти камсыз кылуу, идеологиялык себептер боюнча

басмырлоону четтетүү, ар кандай диндерге карама-каршы көз караштарга сабырдуулук менен мамиле кылууда көрүнөт[141, 91-92-бб].

Г.В.Атаманчуктун пикири боюнча жарандык коом-бул инсандын, коллективдердин жана адамдардын жамааттарынын эркин, чыгармачыл жашоо чөйрөсү. Көз караштардын жана мамилелердин, мотивдердин жана кызыкчылыктардын ар түрдүүлүгү, жарандык коомдо баарлашуунун жана жүрүм-турумдун формаларын ашкере жекелештирүү алгылыктуу гана эмес, ошондой эле зарыл жана керектүү. Ар бир адамдын толук жана, албетте, акылга сыярлык өзүн көрсөтүүсү гана коомдо анын динамикалык өнүгүүсүн камсыз кылуучу потенциалды пайда кылат. Ошондуктан плюрализм (көптүк) баарынан мурда жарандык коомдо бар. Дал ушул жерде көп түрдүү саясий күчтөр аракеттенет, алар негизинен горизонталдык байланыштар, макулдашуулар, толеранттуулук, өз ара түшүнүшүү ж.б. аркылуу өз максаттарына жетүүгө тийиш. Плюрализм жарандык коомдун ичинде, анын алкагында жана адамдардын ортосундагы цивилизациялуу мамилелерге мүнөздүү жолдор менен ишке ашырылат. Бул жерде өзгөчө роль ар кандай саясий күчтөрдүн ортосундагы негизги коомдук баалуулуктар боюнча консенсуска жана компромисске таандык [52, 81-б].

Коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүндөгү плюрализм коомду өнүгүүгө алып келерин далилдейбиз. Плюрализм мамлекеттик башкарууда коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдардын үстөмдүгү болгон мамлекеттерде гана камсыздалышы мүмкүн. Мындай өлкөлөр парламенттик башкаруу формасына ээ мамлекеттер: парламенттик монархиялар жана парламенттик республикалар. Түндүк Американын парламентаризм өлкөлөрүндө, Батыш Европада, Японияда, Австралияда, Жаңы Зеландияда жана башкаларда өнүккөн жарандык коом жана укуктук мамлекет бар экени бекеринен эмес. Анткени, укуктук мамлекет-бул жарандык коомдун ажырагыс атрибуту. Укуктук мамлекетти жарандык коомдун өнүгүшүнүн натыйжасы жана аны андан ары өркүндөтүүнүн шарты деп эсептесе болот [141, 92-б].

А.В. Малконун пикири боюнча жарандык коомдун түзүмү төмөнкү элементтерден турат: 1) мамлекеттик эмес социалдык-экономикалык мамилелер жана институттар (менчик, эмгек, ишкердик); 2) мамлекеттен көз карандысыз өндүрүүчүлөрдүн жыйындысы (жеке фирмалар ж. б.); 3) коомдук бирикмелер жана уюмдар; 4) саясий партиялар жана кыймылдар; 5) тарбиялоо жана мамлекеттик эмес билим берүү чөйрөсү; 6) мамлекеттик эмес жалпыга маалымдоо каражаттарынын системасы; 7) үй-бүлө; 8) чиркөө ж. б. [100, 122-б].

Гегелдин айтымында, жарандык коом-бул биринчи кезекте жеке менчикке, ошондой эле дин, үй-бүлө, мүлк, мамлекеттик түзүлүш, укук, адеп-ахлак, милдет, маданият, билим берүү, мыйзамдар жана алардан келип чыккан субъекттердин өз ара укуктук байланыштарына негизделген муктаждыктар системасы [139, 191-192-бб].

Н.и. Матузов үй-бүлөнү, мүлктү, инсанды, эркиндикти, укукту, руханиятты, тартипти жана мамлекеттүүлүктү жарандык коомдун негизи жана аны менен бирге негизги баалуулуктары катары карайт [139, 199-б].

В.Д. Перевалов беш негизги: социалдык, экономикалык, саясий, руханий-маданий жана маалыматтык системадан турган азыркы орус жарандык коомунун структурасын көрсөтөт [141, 94-97-б].

Коллегиялдык башкаруунун шартында элдик суверенитетти ишке ашыруу үчүн шарттар тузулөт. Элдик суверенитет – бул эл тарабынан коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдарды түзүү жана алар аркылуу бардык мамлекеттик органдарды көзөмөлдөө. Элдик эгемендүүлүк менен гана Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 1-беренесинин 4-пункту чындап ишке ашат, анда Кыргызстан эли Кыргыз Республикасында эгемендүүлүктүн ээси жана мамлекеттик бийликтин жападан-жалгыз булагы болуп саналат деп жазылган [1]. Элдик суверенитетти ишке ашырууда жарандык коомдун эркиндик, элдин жеке менчикке гана эмес, ошондой эле өлкөнүн бардык байлыктарына: мамлекеттик, муниципалдык менчикке ээ болушу сыяктуу элементтери толук көлөмдө жүзөгө ашырылат. Бирок, бул мүмкүнчүлүктөрдү ишке ашыруу үчүн демократиялык укуктук мамлекет жана тиешелүү тартип

керек. Жарандык коомдо мамлекет мамлекетке эмес, элге кызмат кылат. Коллегиалдуу өкүлчүлүктүү органдарды түзүү үчүн мезгил-мезгили менен шайлоолор зарыл. «Жарандык коом» деген сөз айкашынын өзү жарандардын мамлекеттик-башкаруучулук таасирдин булагы катары, жеке менчик ээлери катары да, мамлекеттик менчик ээлери катары да жогорку ролун билдирет. Жарандык коомдогу жарандар саясий процесстердин активдүү катышуучуларына айланат: алар шайлоого катышат, белгилүү бир саясий партиялардын мүчөсү болушат. Алардын бул процесстердеги активдүүлүгү коомчулуктун шайлоонун мыйзамдуулугуна жана ачыктыгына кепилдик бергени менен түшүндүрүлөт. Жарандык коомдо менчикке басым жасалат. Албетте, жарандык коомдо жеке менчик укугу корголот, бирок андан тышкары мамлекеттик жана муниципалдык менчик бар. Жарандык коомдо мамлекеттик же муниципалдык менчик бардык жарандардын жалпы менчиги болуп эсептелет, б.а. ар бир жаран мамлекеттик же муниципалдык менчиктин курамында белгилүү бир үлүшкө ээ. Бул менчик үлүшүн пайдалануу укугу жана тартиби жарандардын саясий активдүүлүгүнүн стимулдарынын бири болуп саналат. Айрым саясий партияларды жана кызмат адамдарын мамлекеттик же муниципалдык органдарга шайлоо менен башка талаптардын катарында жарандар алардын мамлекеттик же муниципалдык менчигин натыйжалуу башкарууга ишенип беришет. Аны менен саясий партиялардын жана кызмат адамдарынын программалары адамдарга максималдуу пайда алып келе тургандай кылып түзүлгөн. Мамлекеттик жана муниципалдык менчикти натыйжалуу пайдалануу, жеке менчиктин базасында экономиканы өнүктүрүү, максаттуу салык саясаты социалдык камсыздоону жана коргоону тийиштүү деңгээлде жүзөгө ашырууга мүмкүндүк берет. Учурда Түндүк Америка, Батыш Европа, Япония, Австралия, Жаңы Зеландия жана башка өнүккөн өлкөлөр жарандык коомдор бар жерде күчтүү социалдык саясат жүргүзүлгөн социалдык өлкөлөр деп эсептелет.

Ошентип, коллегиалдуу мамлекеттик башкарууда менчиктин түрлөрүнүн көп түрдүүлүгү үчүн шарттар түзүлөт. Эгерде өлкөдө мамлекеттик

органдардын арасында коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар үстөмдүк кылса, алар элдин экономикалык кызыкчылыктарын эң жакшы түрдө чагылдырат. Кейнсианизмдин орточо статисттик теориясынын позициясынан (Дж. Кейнс, Ж.Б. Гэлбрейт) өкмөттүн кийлигишүүсү, албетте, жарандык коом үчүн пайдалуу жана эркин рынок шарттарында мындай кийлигишүүнүн жоктугу табигый түрдө индустриалдык коомдун кризисине алып келди. Бирок кейнсианизм жарандык коомдун өзүн-өзү жөнгө салуусун таптакыр четке какпайт, тескерисинче, өзүн-өзү жөнгө салуунун жаман жактарын оңдогон, экономикалык кризистердин алдын алган жана социалдык тынчтыкты камсыз кылган мамлекеттик кийлигишүүнү талап кылат [124, 636-бб]. Рыноктук экономикага мындай кийлигишүүнү элдик көзөмөлсүз же начар көзөмөлдүккө алган жеке башкаруучу мамлекеттик органдарга караганда, анын коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдары эл тарабынан башкарылса, коом учун пайдалуураак болот. Коллегиялык өкүлчүлүктүү органдар экономиканы билгичтик менен жөнгө салууга, жеке менчик, муниципалдык да, мамлекеттик да менчикти пайдаланууну айкалыштырууга, кайсынысы кайсы бир администрациялык-аймактык бирдиктин жергиликтүү коомчулугуна же бүтүндөй элге көбүрөөк пайда алып келээрине жараша болушу керек. Жарандык коомдун, анын ичинде экономикада өзүн-өзү жөнгө салуу борбордон ажыратуунун маанилүү фактору катары кызмат кылат, мисалы, коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар түзүлсө же алардын карамагында болсо, бүткүл өлкө боюнча өнөр жайдын бардык түрлөрүн өнүктүрө турган ишкерлердин иши үчүн жагымдуу шарттар түзүлөт. өлкө, анда ишкерлер өздөрү мамлекеттин кийлигишүүсүз экономикадагы көйгөйлөрдүн кеңири спектрин чечет. Ошентип, күчтүү жарандык коом борбордон ажыратылган мамлекеттин негизи болуп саналат.

Жогоруда айтылгандай, А.В. Малько эмгек мамилелери да жарандык коомдун структурасынын элементи болуп саналат. Алар жаралгандан бери ар түрдүү элдер жана мамлекеттер эмгекке жараша өнүгүүнүн ар түрдүү деңгээлдери боюнча бири-биринен айырмаланып келген. Эмгек түргө бөлүнөт жана өнүккөн өлкөлөрдө анын көпчүлүк түрлөрү өнүккөн, артта калган

өлкөлөрдө эмгектин кээ бир түрлөрү, мисалы, инженердик, чыгармачылык, илимий өнүккөн эмес жана ошого жараша бул өлкөлөр өнүгүүдө чоң бийиктикке жеткен эмес.

Мамлекеттик башкаруу, мамлекеттүүлүк пайда болгондон бери эки негизги ыкманы: мажбурлоо жана ынандыруу; эл чарбасын башкарууда административдик жана экономикалык ыкмаларды колдонот. Укуктук жөнгө салуу механизмдинде жогоруда аталган методдор борборлоштурулган императивдик жана борбордон ажыратылган жөнгө салуу методдоруна ылайык келет. Аналогияны эки формула менен туюнтулган укуктук жөнгө салуунун эки түрүн талдоодо да байкоого болот: 1) «түз уруксат берилгенден башкасынын бардыгына тыюу салынат» жана 2) «мыйзамда түз тыюу салынгандан башкасынын бардыгына жол берилет». Жогоруда аталган биринчи усулдар үстөмдүк кылган учурда өлкөдө антидемократиялык саясий режим түрүндө коомду башкаруунун административдик-командалык системасы орнотулушу мүмкүн, ал эми экинчи методдордун артыкчылыгында мамлекетте демократиялык саясий режим түзүлөт, б.а. өнүккөн жарандык коом менен демократиялык, укуктук мамлекет иштейт.

Коллегиялдуу мамлекеттик башкарууда коом эркин болот. Бул эркиндик жарандык коомдун негизги атрибуттарынын бири болгон жалпы өзүн-өзү башкаруу аркылуу ишке ашырылат. Чыныгы жарандык коомдо эл өзүнүн турмушунун бардык чөйрөлөрүндөгү көйгөйлөрдүн көпчүлүгүн түздөн-түз жана коллегиялдуу мамлекеттик башкаруу механизми аркылуу башка маселелерди өзү чечет. Рынок экономикасы жана анын мыйзамдары, атап айтканда, суроо-талап жана сунуш, атаандаштык, пайда табууга умтулуу өздөрү коомдун ишин жөнгө салат жана коомдун бардык чөйрөсүндөгү бардык көйгөйлөрдү жана маселелерди ыктыярдуу жалпы чечүүгө элди жетектейт.

Мамлекеттик башкарууда эркин коом жана эркин экономика болбогондо, мамлекеттик механизмде жеке башкаруу органдары басымдуулук кылганда, коомду башкарууда жана ошого ылайык эмгек ишмердигинде командалык-административдик методдор колдонулат. Адамдар аларга ишенип, эмнени

кылса, ошону аткарышат, айтпаганды жасашпайт. Бирок буйрук берүүчүнүн компетенттүүлүгүндө, буйрук берүү мөөнөтүндө, буйрук өз убагында чыгарылбаганда жана жетекчинин иш жүктөмүндө да көйгөйлөр бар. Ошондой эле жеке мамлекеттик башкаруудагы жетекчи адам ката кетириши мүмкүн. Жеке башкаруудагы мамлекеттик органдагы кызматчы жакты сатып алуу оңой. Коллегиялык мамлекеттик органда мындай көйгөйлөр жаралышы мүмкүн эмес. Ошондой эле, жеке башкаруудагы мамлекеттик башкаруунун тушунда жеке менчик институту өнүкпөй, атап айтканда, бул менчиктин кол тийбестиги талаптагыдай камсыз кылынбай келет. Өнөр жайы өнүккөн эмес, илимий-техникалык деңгээли төмөн, жумуш орундарынын саны чектелүү, эмгек акысы төмөн, адамдын жана жарандын башка укуктары жана эркиндиктери камсыздалган эмес өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө адамдар иш издеп өнүккөн өлкөлөргө көчүп келишет.

Экономикалык көз караштан алганда, мындай коомдогу адамдарга өз иш чөйрөсүндөгү кемчиликтерди толук иштеп чыгуу пайдалуу эмес. Башкаруунун, сыйлоо, стимулдаштыруу сыяктуу ыкмасы бар, бирок мындай ыкманы ишке ашыруу мамлекеттин жогорку органдарына көз каранды жана ал дайыма эле ишке ашырыла бербейт. СССР учурунда ал ишке ашырылган, бирок ал кулагандан кийин мурдагы союздук республикаларда бул ыкма эффективдүү колдонулган эмес, бирок акыркы жылдары Россияда башкаруунун бул ыкмасын колдонуу боюнча иш-аракеттер көрүлгөн, мисалы, Россияда 2013-жылдын 29-мартында Россия Федерациясынын Эмгек Баатыры жогорку наамы кайра жанданган.

Жеке башчылыктагы мамлекеттик башкаруусунда адамдар жумушка бөлүнгөн убакыттын ичинде иштешет, б.а. күнүнө 8 саат. Жарандык коомдо адамдар пайданын артынан суткасына 16 саат иштеши мүмкүн. Чарбалык кызыкчылык менен иштөөдө алар бардык кемчиликтерди тактап, өздөрүнүн иш-аракетинде ар кандай майда-барат нерселерге көңүл бурушуп, акыраагында жакшы натыйжаларга жетишүүдө. Статистикада коллегиялдуу

башкаруусу бар өлкөлөрдө калктын жан башына улуттук дүң продукциянын жогорку деңгээлин тастыктайт.

Жарандык коому бар өнүккөн өлкөдө коомдун бардык чөйрөсүндөгү адамдар талыкпай жана толук иштеп, ката кетирбөөгө, кемчиликтерди калтырбоого аракет кылышат. Бул өлкөлөрдө эмгек, анын ичинде жарандык демилге иштелип чыккан. Эмгек өнүккөн өлкөлөр дүйнөдө коомдун экономикалык, саясий, аскердик, социалдык, руханий чөйрөлөрүндө үстөмдүк кылып, тиешелүү саясатты жүргүзүшөт. Ошондуктан, жердеги тарыхты адамдар көбүрөөк жана сапаттуу иштеген өлкөлөр түзүшөт.

Плюрализм принциби көп партиялуу системаны да болжолдойт. Авторитардык жана эң жаманы тоталитардык режимдин өнүгүшүнө алып келген бир партиялуу система жарандык коом үчүн кабыл алынгыс. Үстөмдүк кылуучу коллегиялдуу же жеке башкаруу партиялык системага да таасирин тийгизет. Эгерде мурда өлкөдө күчтүү коллегиялдуу мамлекеттик башкаруу жок болсо жана тиешелүү убакта бир дагы лидер партия бардык саясий бийликти басып алып, мамлекетти жана бүтүндөй коомду көзөмөлдөй алышына эч кандай тоскоолдук болбойт. Бул 1917-жылы Россия империясынын ордуна Совет мамлекетин түзүү учурунда болгон. Жогоруда айтылгандай, мамлекеттик башкаруунун жогоруда аталган түрлөрү шайлоо процессине, көп партиялуу системага караштуу тигил же бул партиялардын шайланышына таасирин тийгизет. Коллегиялдуу мамлекеттик башкарууда шайлоо, жогоруда айтылгандай, ачык-айкын, мыйзамдуу, башкача айтканда, адилеттүү жана объективдүү өтөт. Элдик көзөмөл такыр жок же начар жүргүзүлгөн, элдик суверенитет ишке ашырылбаган жеке мамлекеттик башкарууда бийлик шайлоонун жыйынтыгына гипотетикалык таасир көрсөтүп, тигил же бул саясий партияга же белгилүү бир кызмат адамына көмөк көрсөтүшү мүмкүн. Түндүк Американын, Батыш Европанын, Япониянын, Австралиянын жана Жаңы Зеландиянын өнүккөн өлкөлөрүндө иштеп жаткан көп партиялуу системанын үчүнчү дүйнө өлкөлөрүндөгү “көп партиялуу система» деп аталган системадан негизги айырмасы мына ушунда.

Жарандык коому бар өлкөлөрдө материалдык жана руханий маданият өнүккөн. Маданияттын өнүгүшүнө билим жана илим көмөктөшөт. Жогорудагы мамлекеттерде калктын билим деңгээли жогору. Өнүккөн билим илимдин өнүгүшүнө өбөлгө түзөт. Мамлекетти башкарган, көбүрөөк киреше алуу максатында экономиканы жөнгө салган, башка өлкөлөр менен кызматташкан жана туруктуу өнүгүүнү каалаган жарандык коомго коомдун жашоо-турмушунун бардык чөйрөлөрүндө сабаттуу адистер керек. Өз алдынча башкаруучу жарандык коом коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар аркылуу билим берүүнүн жогорку деңгээлин ишке ашырат. Батышта билим берүү тармагын жөнгө салуучу аткаруу бийлик органдарынын үстүнөн коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдардын катуу көзөмөлү колдонулат. Жарандык коом – коомдун бардык чөйрөлөрүндө тынымсыз өнүгүү болуп жаткан өнүгүү чөйрөсү. Белгилүү болгондой, өнүгүүгө жарандык коомдун мүчөлөрүнүн эркиндиги, атаандаштыгы жана демилгеси түрткү берет. Эркиндик, атаандаштык сыяктуу элементтер билим берүү тармагында да колдонулат. Жогорку квалификациялуу адистер коом үчүн иштеп, анын турмушунун бардык тармактарын өнүктүрүшөт. Коомдун бардык чөйрөлөрүндөгү жогорку квалификациялуу адистер мамлекеттик башкарууну борбордон ажыратууну өнүктүрүүнүн жана мамлекеттин бардык административдик-аймактык бирдиктеринде коомдун жашоо шарттарын теңдештирүүнүн дагы бир фактору болуп санала тургандыгын белгилей кетүү керек.

Ошентип, коллегиялдуу мамлекеттик башкаруу плюрализм принцибин коомдун турмушуна киргизет, мамлекеттин бардык органдарына элдин катуу көзөмөлүн жүзөгө ашырат, ошону менен мамлекетти жарандык коомго кызмат кылууга мажбурлоо менен экономиканын, маданияттын, билим берүүнүн, укуктун жана жарандык коомдун башка элементтеринин өнүгүшүнө өбөлгө түзөт.

IV-БАП. Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу органдары

4.1. Жогорку Кеңеш Кыргыз Республикасынын жогорку өкүлчүлүктүү жана коллегиялдуу органы катары

Жогорку Кеңештин укуктук статусу 1.3-бөлүмчөдө саналган коллегиялдуу органдын бардык беш мүнөздөмөсүнө ылайык келет. Ушул белгилерге ылайык келүү предметине карата Кыргыз Республикасынын парламентинин укуктук статусунун өзгөчөлүктөрүн карап көрөлү.

1. Жогорку Кеңеш 5 жылдык мөөнөткө шайланган 90 депутаттан турат, бир шайлоо округунда пропорционалдык система боюнча 54 депутат жана бир мандаттуу шайлоо округдарында мажоритардык система боюнча 36 депутат шайланат (Конституциянын 76-беренесинин 2-пункту жана «Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Конституциялык Мыйзамынын 59-беренеси).

2. Жогорку Кеңештин депутаттары Кыргызстандын эли тарабынан түз жана жалпы шайлоонун негизинде шайланат жана бирдей расмий укуктарга ээ жана добуш берүү аркылуу бир добуштан чечим кабыл алышат.

Мыйзамдарды Жогорку Кеңеш үч окууда кабыл алат. Жогорку Кеңештин мыйзамдары жана чечимдери Жогорку Кеңештин депутаттарынын жалпы санынын көпчүлүк добушу менен кабыл алынат.

Конституциялык мыйзамдар жана мамлекеттик чек араны өзгөртүү жөнүндө мыйзамдар Жогорку Кеңеш тарабынан үчтөн кем эмес окууда Жогорку Кеңештин депутаттарынын жалпы санынын үчтөн экисинен кем эмес көпчүлүктүн добушу менен кабыл алынат. Конституциялык мыйзамды, өзгөчө жана согуштук абал учурунда мамлекеттик чек араны өзгөртүү боюнча мыйзамды кабыл алууга тыюу салынат.

3. Жогорку Кеңеш Жогорку Кеңештин Төрагасын жана анын орун басарларын өз курамынан шайлайт (81-б 1-п).

Жогорку Кеңештин Төрагасы жашыруун добуш берүү менен Жогорку Кеңештин депутаттарынын жалпы санынын көпчүлүк добушу менен шайланат. Жогорку Кеңештин Төрагасы Жогорку Кеңешке отчет берет жана Жогорку Кеңештин депутаттарынын жалпы санынын көпчүлүк добушу менен кабыл алынган Жогорку Кеңештин чечими боюнча кайра чакыртып алынышы мүмкүн (81-б 3-п).

4. Жогорку Кеңештин Төрагасы: 1) Жогорку Кеңештин жыйналыштарын алып барат; 2) Жогорку Кеңештин жыйналыштарында каралуучу маселелерди даярдоого жалпы жетекчиликти жүзөгө ашырат; 3) Жогорку Кеңеш тарабынан кабыл алынган актыларга кол коёт; 4) Кыргыз Республикасында жана андан тышкары жерлерде Жогорку Кеңештин атынан чыгат, Жогорку Кеңештин Президент, Элдик Курултай, аткаруу бийлигинин мамлекеттик органдары, сот бийлигинин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун органдары менен өз ара аракеттенүүсүн камсыз кылат; 5) Жогорку Кеңештин аппаратынын ишине жалпы жетекчиликти жана контролду жүзөгө ашырат; 6) Жогорку Кеңештин ишин уюштуруу боюнча Жогорку Кеңештин Регламентинде каралган башка ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырат(81-б, 2-п).

Жогорку Кеңештин Төрагасы парламенттин депутаттарына карата мыйзамдарды колдонуу актыларын жекече кабыл алууга укугу жок. Мындай маселелер, мисалы, «Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Регламенти жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 139-беренесинин 1-пунктунун 2-пунктчасына ылайык коллегиялдуу органдын бүткүл курамы тарабынан чечилет [20] өзгөчө оор кылмыш жасаган учурларды кошпогондо, депутат Башкы прокурордун сунушу боюнча Жогорку Кеңештин депутаттарынын жалпы санынын көпчүлүгүнүн макулдугу менен жазык жоопкерчилигине тартылышы мүмкүн.

5. Жогорку Кеңеш жергиликтүү кеңештерди түзбөйт жана административдик-аймактык бирдиктерде өзүнүн бир дагы аймактык бөлүнүштөрүн түзбөйт.

Кыргызстандын колдонуудагы Конституциясынын 76-беренесинин 1-пунктуна ылайык [1] Жогорку Кеңеш - Кыргыз Республикасынын парламенти - мыйзам чыгаруу бийлигин жана өз ыйгарым укуктарынын чегинде контролдук функцияларын жүзөгө ашыруучу жогорку өкүлчүлүктүү орган. Эгемендүү Кыргызстандын Негизги мыйзамынын бардык редакцияларында Жогорку Кеңештин статусун аныктоодо ал эң жогорку өкүлчүлүктүү орган экени белгиленген. Кыргызстандын 1937-жылдын 23-мартындагы жана 1978-жылдын 20-апрелиндеги советтик конституцияларына ылайык Кыргыз ССРинин Жогорку Совети Кыргыз ССРинин мамлекеттик бийлигинин жогорку органы болгон. Кыргыз ССРинин мамлекеттик бийлигинин жогорку аткаруу жана административдик органы 1978-жылдын 20-апрелиндеги Конституцияга ылайык Кыргыз ССР Министрлер Совети - Кыргыз ССРинин Өкмөтү, ал эми 1937-жылдын 23-мартындагы Негизги Мыйзамына ылайык Кыргыз ССР Эл Комиссарлар Совети болгон. Жогорку Кеңештин статусунун советтик аныктамаларында өкүлчүлүктүү деген сөз болгон эмес.

Жогорку Кеңештин депутаттарын бүткүл өлкөнүн калкы шайлайт жана ошентип бул орган бүткүл элдин кызыкчылыгын коргойт. «Өкүлчүлүктүү» сөзү орус тилинин Түшүндүрмө сөздүгүнө ылайык: 1) шайланган, өкүлчүлүккө негизделген, 2) кимдир-бирөөнүн кызыкчылыгын толук чагылдырган, беделдүү дегенди билдирет [114, с. 581]. Ошентип, өкүлчүлүктүү орган же кызмат адамы калк тарабынан шайланып, анын кызыкчылыгын коргоп чыгышы керек.

Өлкөнүн калкы Жогорку Кеңештин депутаттарынан тышкары Кыргыз Республикасынын Президентин жана жергиликтүү кеңештердин депутаттарын шайлашат. Жергиликтүү кеңештердин өкүлчүлүктүүлүгү «Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө» Мыйзамдын 30-беренесинде бекитилген. Кыргызстандын Президентинин укуктук статусу Конституциянын 66-беренесине ылайык, эл менен мамлекеттик бийликтин биримдигин чагылдырган мамлекет башчысы катары аныкталган. Бүткүл өлкөнүн калкы тарабынан шайланган жана анын таламдарын билдирген Президент өкүлчүлүктүү кызмат адамы жана ошол эле

учурда мамлекеттик орган болуп саналат. Президенттин кызматынын өкүлчүлүктүү мүнөзү Конституциянын 4-беренесинин 2-абзацында да чагылдырылган, анда Кыргыз Республикасында мамлекеттик бийлик башка принциптердин катарында бүткүл эл тарабынан шайланган Жогорку Кеңеш жана Президент өкүл болгон жана камсыз кылган элдин бийлигинин үстөмдүгүнүн принцибине негизделгендиги жөнүндө айтылат.

Жогоруда айтылгандардын негизинде түздөн-түз калк тарабынан түзүлгөн баштапкы өкүлчүлүктүү органдар коллегиялдуу жана жеке башкаруучу болушу мүмкүн деген тыянак чыгарууга болот. Жогорку Кеңеш жана жергиликтүү кеңештер – коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар, ал эми Президент – жеке башкаруучу өкүлчүлүктүү орган.

4.2. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети коллегиялдуу аткаруу орган

Кыргызстандын Негизги мыйзамынын 3-бөлүмүнүн 3-главасына ылайык [1], Кыргыз Республикасында бийликтин аткаруу бутагына Президент, Министрлер кабинети, ага караштуу министрликтер, административдик ведомстволор, мамлекеттик комитеттер, мамлекет башчысынын облустардагы өкүлчүлүктөрү жана райондордогу мамлекеттик администрациялар кирет.

Аткаруу бийлигинин системасын ага Министрлер Кабинети түздөн-түз баш ийген Президент жетектейт. Мамлекет башчысы Министрлер Кабинетинин ишинин стратегиялык милдеттерин аныктайт. Министрлер Кабинетинин учурдагы же тактикалык ишине анын Төрагасы жетекчилик кылат, ал ошондой эле Президенттин Администрациясынын жетекчиси болуп саналат. Акыркылардан тышкары Министрлер Кабинетинин курамына анын орун басарлары, министрликтердин жана мамлекеттик комитеттердин жетекчилери кирет.

Кыргызстандын Министрлер кабинети коллегиялык орган болуп саналат. Анын укуктук статусун коллегиялык органдын белгилерине ылайык келүүсүн карап көрөлү.

1. Кыргызстандын Министрлер Кабинети төрагадан, анын биринчи орун басарынан, үч орун басарынан, он алты министрден жана мамлекеттик комитеттин бир төрагасынан турат [28].

2. Министрлер кабинетин түзүү тартиби 1.4-бөлүмчөдө каралган. Андан көрүнүп тургандай, Министрлер Кабинетинин төрагасы, анын орун басарлары жана ушул органдын мүчөлөрү өздөрүнүн кызмат орундарын бирдей ээлешет. Негизги Мыйзамдын 91-беренесинде Министрлер Кабинетинин 12 ыйгарым укуктары келтирилген, «Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинети жөнүндө» конституциялык Мыйзамдын 13-беренесинде [7] жогорку аткаруу органынын ыйгарым укуктары кеңейтилген тартипте каралган жана 32 ыйгарым укукту түзөт. Азыркы Конституцияда министрлер кабинетинин башчысынын ыйгарым укуктары өзүнчө берилген эмес. Жогорку аткаруу органынын башчысынын кызматтык укуктары «Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинети жөнүндө» конституциялык Мыйзамдын 18-беренесинде бекитилген. Бул беренде министрлер кабинетинин башчысынын 26 ыйгарым укуктары саналган. Министрлер Кабинетинин Төрагасы өзүнүн буйруктары түрүндө жекече чечимдерди кабыл алат. Ошентип, аткаруу бийлигинин жогорку органынын жетекчиси менен Министрлер Кабинетинин башка мүчөлөрү бирдей ыйгарым укуктарга ээ эмес. Аткаруу бийлигинин жогорку органынын жетекчисинин ыйгарым укуктары Министрлер Кабинетинин башка мүчөлөрүнө караганда көбүрөөк, ал эми анын төрагасынын ыйгарым укуктары аткаруу бийлигинин жогорку органынын башка мүчөлөрүнүн кызматтык милдеттерине караганда кыйла олуттуу. Ошентип, Министрлер Кабинетинде негизинен чечимдер органдын бардык курамы тарабынан коллегиялуу түрдө кабыл алынат.

3. Министрлер кабинетинин мүчөлөрү бул органдын башчысын өздөрү шайлашпайт жана аны кызматтан бошотууга укугу жок.

4. Министрлер Кабинетинин башчысынын ыйгарым укуктарын талдоо алар бул органдын ишин уюштуруу менен чектелбестен алда канча ашып кетет деп айтууга негиз берет. Жогорку аткаруу органынын башчысынын 26 ыйгарым укуктарынын 14ү министрлер кабинетинин жана башка аткаруу бийлигинин органдарынын ишин түзүү жана уюштуруу менен байланышкан. Министрлер Кабинетинин башчысынын калган 12 ыйгарым укуктары мамлекеттик башкарууну жүзөгө ашырууга байланыштуу. Министрлер Кабинетинин Төрагасы гана мыйзамдарды колдонуу актыларын - буйруктарды чыгаруу менен төмөнкү маселелерди чечет: 1) Президент тарабынан кызматка дайындала турган жана кызматтан бошотула турган коргоо, коомдук тартипти камсыз кылуу, улуттук коопсуздук маселелерин тейлеген мамлекеттик органдардын жетекчилеринин орун басарларын (анын ичинде биринчи орун басарын) кошпогондо, министрлердин жана мамлекеттик комитеттердин төрагаларынын сунушу боюнча министрлердин жана мамлекеттик комитеттердин төрагаларынын орун басарларын (анын ичинде биринчи орун басарын) кызматка дайындайт; 2) ызматтан бошотула турган коргоо, коомдук тартипти камсыз кылуу, улуттук коопсуздук маселелерин тейлеген мамлекеттик органдардын жетекчилеринин орун басарларын (анын ичинде биринчи орун басарын) кошпогондо, министрлердин жана мамлекеттик комитеттердин төрагаларынын орун басарларын (анын ичинде биринчи орун басарын) кызматтан бошотот; 3) аткаруу бийлигинин башка органдарынын жетекчилеринин сунушу боюнча алардын орун басарларын кызматка дайындайт жана кызматтан бошотот; 4) ыйгарым укуктуу өкүлдөрүнүн сунушу боюнча алардын орун басарларын кызматка дайындайт жана кызматтан бошотот; 5) акимдин сунушу боюнча акимдин биринчи орун басарын (орун басарын) кызматка дайындайт жана кызматтан бошотот; 6) Министрлер Кабинетинин Төрагасынын жана анын орун басарларынын кеңешчилерин жана жардамчыларын дайындайт жана бошотот; 7) мамлекеттик ишканалардын, уюмдардын жана мекемелердин жетекчилерин, Кыргыз Республикасындагы эркин экономикалык зоналардын башкы директорлорун, алардын орун

басарларын, ошондой эле дайындоо жана бошотуу Министрлер Кабинетинин Төрагасынын тескемеси менен ишке ашырылуучу кызмат орундарынын номенклатурасына кирген башка адамдарды белгиленген тартипте дайындайт жана бошотот; 8) министрлерге, мамлекеттик комитеттердин төрагаларына, аткаруу бийлигинин башка органдарынын жетекчилерине сыйлоо жана тартиптик жаза чараларын колдонот; 9) дайындоо жана бошотуу Министрлер Кабинетинин Төрагасынын тескемеси менен ишке ашырылуучу кызмат орундарынын номенклатурасына кирген өзү тарабынан дайындалуучу жана бошотулуучу башка адамдарга сыйлоо жана тартиптик жаза чараларын колдонот; 10) Министрлер Кабинетинин Ардак грамотасы жана Министрлер Кабинетинин башка сыйлыктары менен сыйлайт, адамдарды мамлекеттик сыйлыктар менен сыйлоого, жогорку аскердик наамдарды, жогорку класстык чендерди, ардактуу жана Кыргыз Республикасынын башка атайын наамдарын ыйгарууга көрсөтөт; 11) Конституцияда жана мыйзамдарда каралган башка ыйгарым укуктарды ишке ашырат.

5. 4-пункттагы белгиде айтылгандай Министрлер Кабинетинин башчысы мамлекеттик ишканалардын, уюмдардын жана мекемелердин жетекчилерин, Кыргыз Республикасындагы эркин экономикалык зоналардын башкы директорлорун, алардын орун басарларын, ошондой эле дайындоо жана бошотуу Министрлер Кабинетинин Төрагасынын тескемеси менен ишке ашырылуучу кызмат орундарынын номенклатурасына кирген башка адамдарды белгиленген тартипте дайындоо жана бошотуу Министрлер Кабинетинин тескемеси менен жүзөгө ашырылат. Бул юридикалык жактар аткаруу бийлигинин борбордук органдарынын карамагындагы түзүмдөр болуп саналат. Ошентип, Министрлер Кабинетинин төрагасы аткаруу бийлигин түзгөн структураларды түзүүгө катышат.

Жогоруда айтылгандардын негизинде, Кыргызстандын Министрлер кабинети, анын төрагасы – жеке башкаруучу кызмат адамы жетектеген, аткаруу бийлигинин борбордук звеносу болгон жогорку аткаруучу-тескөөчү

коллегиалдык мамлекеттик орган болуп саналат деген жыйынтыкка келүүгө болот.

4.3. Кыргыз Республикасындагы коллегиялдуу сот органдары

Мамлекеттик органдардын системасында сот органдары өзгөчө болуп саналат, бул органдардагы ар бир судья чечүүчү кызмат адамынын ролун аткарат. Биринчи инстанциядагы жалпы юрисдикциядагы соттордо судьялар иштерди жекече чечишет, ошондуктан Бишкек шаардык сотунан башка райондук жана шаардык соттор бирден-бир мамлекеттик орган болуп саналат, облустук, Жогорку жана Конституциялык соттор коллегиялдуу органдар болуп саналат, анткени аларда судьялар коллегиалдуу түрдө иштерди карайт. Жогорку соттун жана областтык соттордун укуктук статусу 1.3-бөлүмчөдө саналган коллегиялдуу органдын беш белгисинин төртөөнө туура келет.

Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун, областтык сотторунун укуктук статусун жана коллегиялдуу органдын өзгөчөлүктөрүн салыштырып көрөлү.

1. Жогорку сот бул соттун төрагасынан, төраганын 3 орун басарынан жана 31 судьядан турат. Экинчи инстанциядагы соттор: областтык, Бишкек шаардык соту төрагадан, анын орун басарларынан жана судьяларынан турат.

2. Президент: 1) Сот адилеттиги иштери боюнча кеңештин сунушу менен Конституциялык соттун жана Жогорку соттун судьяларынын кызмат ордуна шайлоо үчүн талапкерлерди Жогорку Кеңешке сунуштайт; 2) Конституцияда жана конституциялык мыйзамда каралган учурларда Судьялар кеңешинин сунушу боюнча Конституциялык соттун жана Жогорку соттун судьяларын кызмат ордунан бошотуу үчүн Жогорку Кеңешке сунуштайт (Конституциянын 70-б 4-п). Бул соттордун мүчөлөрү тең кызматтык укуктарга ээ. Сот коллегияларында сот адилеттигин ишке ашыруу боюнча чечимдер кабыл алынат, Жогорку соттун пленумунун ыйгарым укуктары коллегиалдуу түрдө ишке ашырылат. Алар төмөндө каралат.

3. Конституциянын 70-беренесинин 4-пунктунун 5.6-пунктчаларына ылайык, Президент: судьялар кеңешинин сунушу боюнча Жогорку Кеңештин макулдугу менен Конституциялык соттун жана Жогорку соттун судьяларынын ичинен 5 жылдык мөөнөткө Конституциялык соттун жана Жогорку соттун төрагаларын кызмат ордуна дайындайт; Конституцияда жана конституциялык мыйзамда көрсөтүлгөн тартипте Конституциялык соттун жана Жогорку соттун төрагаларын кызмат ордунан бошотот; Конституциялык соттун жана Жогорку соттун төрагаларынын сунушу боюнча Конституциялык соттун жана Жогорку соттун судьяларынын арасынан 5 жылдык мөөнөткө Конституциялык соттун жана Жогорку соттун төрагаларынын орун басарларын дайындайт.

«Кыргыз Республикасынын Жогорку соту жана жергиликтүү соттор жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Конституциялык Мыйзамынын 33-беренесинин 3-пунктуна ылайык, жергиликтүү соттордун судьяларынын ичинен Жогорку Соттун Төрагасы жергиликтүү соттордун төрагаларын жана алардын орун басарлары 5 жылдык мөөнөткө дайындайт.

4. Жогорку Соттун Төрагасы судьянын милдеттерин аткаруу менен бирге төмөнкү ыйгарым укуктарды өз алдынча жүзөгө ашырат: соттук курамдарды түзүү жана судьялардын ортосунда иштерди жана соттук материалдарды бөлүштүрүү боюнча автоматташтырылган тутумдун иштешин камсыз кылат, ал эми автоматташтырылган тутум техникалык жактан бузук болгон учурда өз алдынча соттук курамдарды түзөт жана иштерди жана соттук материалдарды бөлүштүрөт; судьялар кеңешинин макулдугу менен жергиликтүү соттордун ишин камсыз кылуучу Жогорку Соттун алдындагы Сот департаментинин башчысын кызматка дайындайт жана кызматтан бошотот; экинчи инстанциядагы сотто ишти кароо мүмкүн болбогон учурда ошол эле деңгээлдеги башка сотко ишти өткөрүп берет. Белгилей кетсек, соттук курамдарды түзүү жана судьялардын ортосунда иштерди жана соттук материалдарды бөлүштүрүү боюнча автоматташтырылган тутумдун иштешин камсыз кылат, ал эми автоматташтырылган тутум техникалык жактан бузук болгон учурда өз алдынча соттук курамдарды түзөт жана иштерди жана соттук

материалдарды бөлүштүрүүнү Жогорку соттун төрагасынын орун басары жүргүзүшү мүмкүн.

Экинчи инстанциядагы соттун төрагасы жана анын орун басарлары башка ыйгарым укуктарды жүзөгө ашыруу менен бирге соттук курамдарды түзүү жана судьялардын ортосунда иштерди жана соттук материалдарды бөлүштүрүү боюнча автоматташтырылган тутумдун иштешин камсыз кылат, автоматташтырылган тутум техникалык жактан бузук болгон учурда өз алдынча соттук курамдарды түзүп, иштерди жана соттук материалдарды бөлүштүрүшөт. «Кыргыз Республикасынын Жогорку соту жана жергиликтүү соттор жөнүндө» Мыйзамдын 41-беренесинин 10-пунктуна ылайык экинчи инстанциядагы соттун төрагасы ишти биринчи инстанциядагы сотто кароо мүмкүн болбогон учурда, ишти ошол эле деңгээлдеги башка сотко берет;

5. Жогоруда аталган соттор төмөнкү административдик-аймактык бирдиктерде сот органдарын түзбөйт.

Ошентип, Кыргыз Республикасынын Жогорку соту жана областтык соттор коллегиялдуу органдын 1, 2, 4 жана 5 белгилерине ээ.

Эми коллегиялдуу органдын өзгөчөлүктөр призмасы аркылуу жогоруда аталган соттордун соттук коллегияларынын уюштурулушуна жана ишмердүүлүгүн карайбыз.

Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун жана областтык сотторунун негизги функциясы сот адилеттигин ишке ашыруу болуп саналат, ал үч судьядан турган соттук коллегиялар тарабынан жүзөгө ашырылат. Соттук коллегиялар жогоруда аталган соттордун түзүмдүк бөлүмдөрү болуп саналган жана ишинин мүнөзү боюнча коллегиялдуу болуп, коллегиялдуу органдын өзгөчөлүктөрүн билдирет.

1. «Кыргыз Республикасынын Жогорку Соту жана жергиликтүү соттор жөнүндө» Конституциялык Мыйзамдын 25-беренесинин 7-пунктуна жана 41-беренесинин 3-пунктуна ылайык Жогорку соттун, ошондой эле экинчи инстанциядагы соттордун соттук коллегияларында соттук иштерди кароо үчүн 3 судьядан турган соттук курамдар түзүлөт.

2. Жогорку соттун төрагасы жана анын орун басары, экинчи инстанциядагы соттун төрагасы жана анын орун басары соттук курамдарды түзүү жана судьялардын ортосунда иштерди жана соттук материалдарды бөлүштүрүү боюнча автоматташтырылган тутумдун иштешин камсыз кылат, автоматташтырылган тутум техникалык жактан бузук болгон учурда өз алдынча соттук курамдарды түзүп, иштерди жана соттук материалдарды бөлүштүрөт. Бир эле соттук коллегиядагы судьялар соттук коллегияга мүчө болуу үчүн бирдей мүмкүнчүлүктөргө жана бирдей процесстик укуктарга ээ. Сот бийлигинин бардык чечимдери: өкүмдөрү, аныктамалары, токтомдору анын бүткүл курамы менен кабыл алынат. Судьялардын чечим кабыл алууда добуш берүүдөн баш тартууга укугу жок. Төрагалык кылуучу акыркы добуш берет. Судьялардын көпчүлүгүнүн чечими менен макул болбогон судья соттун чечимине эч кандай эскертүүсүз кол коюуга милдеттүү жана кеңешме бөлмөсүндө жазуу жүзүндө өзгөчө пикирин билдирүүгө укуктуу, ал төрагалык кылуучуга тапшырылат жана ага тиркелет. Кылмыш иши жабылган конвертте «өзгөчө пикир» деген белги коюлат. Соттук териштирүүнүн катышуучуларына судьянын өзгөчө пикири бар экендиги жөнүндө билдирилбейт, өзгөчө пикир сот залында жарыя кылынбайт.

3. Жогорку сотто жана экинчи инстанциядагы соттордо соттук курамда төрагалык кылуучунун функцияларын ушул соттордун төрагасынын же анын орун басарларынын тапшырмасы боюнча соттук курамдын үч судьясынын бири аткарат, бирок коллегиялдуу органдан айырмаланып төрагалык кылуучу соттук курамдын мүчөлөрү тарабынан өз алдынча шайланбайт.

4. Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 292-беренесине ылайык [9] төрагалык кылуучу сот отурумуна төрагалык кылат, объективдүүлүктү жана калыстыкты сактоо менен тараптардын укуктарынын теңдигин камсыз кылуу үчүн ушул Кодексте каралган бардык чараларды көрөт, зарыл шарттарды түзөт, иштин жагдайларын ар тараптуу жана толук изилдөө үчүн жана далилдерде келип чыккан карама-каршылыктарды тактоого укуктуу. Төрагалык кылуучу ошондой эле сот жыйналышынын күн тартибинин сакталышын камсыз кылат,

соттук териштирүүнүн бардык катышуучуларына алардын укуктарын жана милдеттерин жана аларды жүзөгө ашыруунун тартибин, ошондой эле Кылмызжаза процессуалдык кодекстин жогоруда аталган беренесине ылайык сот жыйналышындагы тартипти түшүндүрөт. Эгерде соттук териштирүүгө катышкан адамдардын кимдир-бирөө төрагалык кылуучунун аракеттерине каршылык билдирсе, бул каршылыктар сот жыйналышынын протоколуна жазылат. Төрагалык кылуучу сот бийлигинин башка эки судьясына жана бул коллегиялдуу органдын ишине тиешеси жок башка адамдарга карата мыйзамды колдонуу боюнча актыларды өз алдынча кабыл алууга укугу жок. Баш тартуу жөнүндө маселе да бардык соттук курам тарабынан чечилет, анткени Кылмызжаза процессуалдык кодекстин 67-беренесине ылайык судьяга билдирилген баш тартуу, ага билдирилген баш тартуу боюнча өзүнүн түшүндүрмөсүн калган судьяларга алдын ала ачык айтып берүүгө укуктуу болгон баш тартуучу жок болгон учурда калган судьялар тарабынан чечилет. Добуштар тең болуп калган учурда судья четтетилди деп эсептелет. Бир нече судьяга же соттун бүткүл курамына билдирилген баш тартуу толук курамда сот тарабынан көпчүлүк добуш менен чечилет.

5. Соттук курам жогорку жана областтык соттун түзүмдүк бөлүмү болуу менен төмөнкү администрациялык-аймактык бирдиктерде аймактык бөлүмдөрдү түзбөйт.

Ошентип, Жогорку соттун жана экинчи инстанциядагы соттордун соттук курамдары коллегиялдуу органдын 4 өзгөчөлүгүнө ээ. Төрагалык кылуучуну аныктоо бөлүгүндөгү үчүнчү белги гана коллегиялдуу органга ылайык келбейт.

Белгилей кетсек, Жогорку соттун пленуму коллегиялдуу органдын бардык 5 өзгөчөлүгүнө ээ. Жогорку соттун пленуму Жогорку соттун төрагасынан, анын орун басарларынан жана судьяларынан турат жана Жогорку соттун төрагасы тарабынан зарылчылыкка жараша, бирок жылына кеминде 2 жолу чакырылат. Жогорку соттун пленумунун жыйналыштары Жогорку соттун судьяларынын курамынын үчтөн экисинен кем эмеси катышкан учурда укуктуу болуп саналат. Жогорку соттун пленуму өзүнүн жыйналыштарында анын жалпы курамынын

көпчүлүк добушу менен токтоом кабыл алат. Жогорку Соттун Пленумунун токтомдоруна Жогорку соттун төрагасы (же төрагалык кылуучу) жана Жогорку Соттун Пленумунун катчысы кол коюшат.

Жогорку соттун пленуму сот тажрыйбасын жана сот статистикасын иликтөөнүн жана жалпылоонун материалдарын карайт; жергиликтүү соттор тарабынан Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын жана башка ченемдик укуктук актыларын колдонуу боюнча материалдарды карайт; адистешүүсүн эске алуу менен соттук коллегиялардын жекече курамын шайлайт; Жогорку соттун төрагасынын сунуштамасы боюнча Жогорку соттун алдындагы Илимий-консультациялык кеңештин курамын шайлайт, ошондой эле ал жөнүндө жобону бекитет; Жогорку соттун төрагасынын сунуштамасы боюнча Жогорку соттун; Жогорку соттун ички ишинин маселелери боюнча Жогорку соттун Регламентин кабыл алат; соттук коллегиялардын иши жөнүндө Жогорку соттун соттук коллегияларынын төрагаларын угат; Жогорку соттун иши жөнүндө Жогорку соттун төрагасынын билдирүүлөрүн угат; сотторду уюштуруунун жана ишинин башка маселелерин карайт; судьяларга илимий жактан негизделген жүктөм ченемдерин бекитет.

Ошентип, Кыргыз Республикасынын Жогорку Соту жана облустук соттору коллегиялдуу органдар болуп саналат.

Кыргыз ССРинин 1978-жылдын 20-апрелиндеги Конституциясынын 152-статьясынын 2-пунктуна ылайык [4] Кыргыз ССРинин Жогорку Соту Кыргыз ССРинин Жогорку Совети тарабынан төрага, анын орун басарлары, мүчөлөрү жана элдик заседателдердин курамында шайланган. Сотторду шайлоонун ушундай эле тартиби азыркы социализм өлкөлөрүндө да сакталып калган. АКШда Жогорку Сотту Сенаттын макулдугу менен президент, Японияда – министрлер кабинетинин (башкы соттун) жана кабинеттин (башка судьялардын) сунушу боюнча император дайындайт. Италияда жана Францияда судьялар сынак боюнча соттук өз алдынча башкаруу органдары – магистратуранын Жогорку Кеңеши, Улуу Британияда Лорд – канцлер (маңызы

боюнча юстиция министри) тарабынан конкурсуз, бирок ага караштуу Комиссиянын кеңеши боюнча дайындалат [152, 299-б.].

Судьялардын иштерди коллегиялдуу кароосу укуктук маселелерди объективдүү, ар тараптуу жана адилеттүү чечүүнүн факторлорунун бири болуп саналат, бирок жогоруда аталган соттор эл көзөмөлдөгөн жогорку коллегиялдуу өкүлчүлүк органы Жогорку Кеңеш тарабынан көзөмөлгө алынса, соттун ишмердүүлүгүндөгү мыйзамдуулук жана демократия бекемделмек.

Конституциялык сот коллегиялдуу органдын 1,2,4 жана 5 өзгөчөлүгүнө ээ. Бул органдын укуктук статусун ушул белгилерге ылайык келүүсүн карап көрөлү.

1. Конституциялык сот тогуз судьядан: Конституциялык соттун төрагасынан, төраганын орун басарынан жана жети судьядан турат.

2. Президент сот адилеттиги иштери боюнча кеңештин сунушу менен Конституциялык соттун жана Жогорку соттун судьяларынын кызмат ордуна шайлоо үчүн талапкерлерди Жогорку Кеңешке сунуштайт, Конституцияда жана конституциялык мыйзамда каралган учурларда Судьялар кеңешинин сунушу боюнча Конституциялык соттун жана Жогорку соттун судьяларын кызмат ордуна бошотуу үчүн Жогорку Кеңешке сунуштайт (Конституциянын 70-б, 4-п, 1,2-пп). Иштерди кароо жана алар боюнча чечимдерди кабыл алуу Конституциялык сотто коллегиялдуу түрдө жүзөгө ашырылат. Конституциялык сот өз ишин Конституциялык соттун судьяларынын жалпы санынын үчтөн экисинен кем эмеси, ошондой эле үч судьядан турган коллегиялар менен жүргүзөт. Конституциялык соттун актысы, эгерде ага жыйналышка катышкан судьялардын көпчүлүгү добуш берсе, кабыл алынды деп эсептелет. Бир дагы сунуш добуштардын көпчүлүгүн албай калган учурда төрагалык кылуучу добуштардын эң көп санын алган эки сунушту экинчи добуш берүүгө коет. Эгерде чечимди же корутундуну кабыл алууда добуштар бирдей бөлүнсө, анда чечим же корутунду талашылып жаткан актынын конституциялуулугун жактап кабыл алынат. Башка актыларды кабыл алууда добуштар тең болгон учурда төрагалык кылуучу добуш берген акт кабыл алынды деп эсептелет.

3. Президент Судьялар кеңешинин сунушу боюнча Жогорку Кеңештин макулдугу менен Конституциялык соттун жана Жогорку соттун судьяларынын ичинен 5 жылдык мөөнөткө Конституциялык соттун жана Жогорку соттун төрагаларын кызмат ордуна дайындайт, Конституцияда жана конституциялык мыйзамда көрсөтүлгөн тартипте Конституциялык соттун жана Жогорку соттун төрагаларын кызмат ордунан бошотот; [6].

4. Конституциялык соттун төрагасы Конституциялык соттун судьясынын милдеттерин аткаруу менен бирге: 1) иштерди жана башка маселелерди Конституциялык соттун жыйналышында кароого даярдоону жетектейт; 2) Конституциялык соттун жыйналыштарын чакырат, каралууга тийиш болгон маселелерди талкууга чыгарат, жыйналыштарга төрагалык кылат; 3) Конституциялык соттун кызыкчылыгын коргойт жана анын атынан чыгат; 4) келип түшкөн кайрылууларды Конституциялык соттун судьяларына бөлүштүрөт; 5) Конституциялык сотко анын Регламентин бекитүүгө сунуштайт; 6) жыйналышты өткөрүүнү, анын катышуучуларынын жана катышып жаткандардын коопсуздугун камсыз кылуу боюнча чараларды аныктайт; 7) Конституциялык соттун аппаратына жалпы жетекчилик кылат, аппараттын жетекчисин кызмат ордуна дайындайт жана бошотот, ошондой эле Конституциялык соттун аппараты жөнүндө жобону жана анын түзүмүн Конституциялык соттун бекитүүсүнө сунуштайт; 8) Конституциялык соттун чечимдеринин, корутундуларынын, токтомдорунун, аныктамаларынын көчүрмөлөрүнө жана жыйналыштардын протоколдоруна кол коёт; 9) «Кыргыз Республикасынын Конституциялык соту жөнүндө» конституциялык Мыйзамына жана конституциялык Мыйзамына жана Конституциялык соттун регламентине ылайык башка ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырат.

5. Конституциялык палата өзүнүн аймактык бөлүмдөрүн администрациялык-аймактык бирдиктерде түзбөйт.

Парламенттик башкаруу формасы бар өлкөлөрдө конституциялык көзөмөл функциясы ар кандай жолдор менен жүзөгө ашырылат. Люксембург, Нидерланды, Финляндия, Швеция жана башка өлкөлөрдө мыйзамдардын

конституцияга ылайык келишин көзөмөлдөө функциясын парламент өзү аткарат. АКШда, Улуу Британияда, Японияда, Грецияда, Данияда, Норвегияда жана башка бир катар өлкөлөрдө жалпы юрисдикциядагы соттор конституцияга каршы келген мыйзамды колдонбоо укугуна ээ болушкан. Мыйзамды конституциялык эмес деп табуу процессиндеги акыркы инстанция-Жогорку сот.

Кээ бир өлкөлөрдө Конституцияны укуктук жактан коргоо үчүн атайын сот органдары түзүлгөн (Германия, Италия, Австрия, Ирландия, Испания, Португалия). Бул соттор ар кандай жолдор менен түзүлөт. Ошентип, Испаниянын Конституциялык соту Конгресстин, Сенаттын, Өкмөттүн жана Сот бийлигинин Башкы кеңешинин сунушу боюнча падыша тарабынан дайындалат. Австриянын Конституциялык соту президент тарабынан федералдык өкмөттүн, улуттук жана федералдык кеңештердин сунушу менен түзүлөт [86, 75-б]. Адатта, конституциялык сот ар кандай бийлик бутактарынын (мыйзам чыгаруу – парламент, аткаруу – президент, өкмөт), ошондой эле судьялар корпусунун (магистратуранын Жогорку Кеңеши же ушул сыяктуу соттук жетекчилик органдары) катышуусу менен түзүлөт [152, 45-б].

Францияда соттук эмес орган-Конституциялык кеңеш түзүлгөн. Ал Республиканын Президенти жана парламенттин эки палатасынын төрагалары тарабынан дайындалган 9 кеңешчиден турат (3 мүчөдөн). Мындан тышкары, анын курамына республиканын мурдагы президенттери кирет [86, 76-б].

Социалисттик өлкөлөрдө партиялык органдарды кошпогондо, жогорку мамлекеттик орган болуп жогорку өкүлчүлүктүү коллегиялдуу орган – парламент эсептелет. Социалисттик өлкөлөрдө конституциялык контролдоо (көзөмөлдөө) функциялары, өзгөчө кабыл алынып жаткан мыйзамдардын конституциялуулугун парламенттин өзүнө, ошондой эле анын туруктуу иштеген органына (жогорку өкүлчүлүктүү органдын президиуму, мамлекеттик кеңеш ж.б.) жүктөлгөн. Кээде бул максатта парламентте атайын орган тузулуп, анын курамына депутаттар менен бирге конституциялык укук боюнча бир нече адистер кирген (бул тартип мурда Румынияда, мурдагы ГДРде болгон). Учурда

социалисттик өлкөлөрдө конституциялык көзөмөлдүн атайын органдары жок. Алар болбошу керек деп эсептелет, анткени мындай органдардын болушу парламенттин үстөмдүгүн бузат [152, 44-б].

Ушундай эле конституциялык текшерүү Кыргыз ССРинде да ишке ашырылган. Кыргызстанда конституциялык көзөмөлдүн өнүгүү тарыхына токтололу. Советтик Кыргызстандын түзүлүшүнүн жана өнүгүшүнүн тарыхы РСФСРдин жана СССРдин өнүгүшүнүн тарыхы менен ажырагыс байланышта болгон. 1917-жылдагы Улуу Октябрь социалисттик революциясынан кийин РСФСР түзүлүп, анын курамына Кыргызстан да кирген. 1918-жылы 10-июлда РСФСРдин Конституциясы кабыл алынган [31], анын 49-беренесинин мааниси Негизги Мыйзамдын укуктук коргоо милдети Советтердин Бүткүл россиялык съездинде жана борбордук аткаруу борбордук аткаруу комитетинин экенин көрсөтүп турат. 1922-жылы 30-декабрда СССР түзүлүп, 1924-жылы 31-январда Советтер Союзунун биринчи Конституциясы кабыл алынган. Союздук деңгээлде жогорку бийликтин окшош органдары: СССР Советтеринин съезди, СССР БШКсы жана туруктуу иштеген мамлекеттик бийлик органы – СССР БШКнын Президиуму түзүлгөн. Бул органдардын Конституцияны укуктук коргоо боюнча ыйгарым укуктары конституциялык контролдоонун парламенттик системасы жөнүндө күбөлөндүрөт.

1924-жылы Орто Азиянын улуттук-аймактык бөлүнүшүнүн натыйжасында РСФСРдин курамында Кара-Кыргыз автономиялуу областы түзүлгөн. Эки жылдан кийин, 1926-жылдын 1-февралында Кыргыз Автономиялуу облусу Кыргыз Автономиялык Советтик Социалисттик Республикасы болуп өзгөртүлгөн. 1929-жылы 30-апрелде анын Конституциясы кабыл алынган. Анын Негизги мыйзамына ылайык анын союздук органдарына окшош органдар түзүлгөн: Бүткүл-кыргыз кеңештеринин съезди, КАССРдин Борбордук Аткаруу комитети, БШКнын Президиуму, Эл комиссарлар Кеңеши, алар КАССРдин конституциялык контролдоо органы болуп калышты [107, 53-б].

1936-жылдын 5-декабрындагы СССРдин Конституциясынын негизинде КАССР союздук республикага айландырылып, 1937-жылдын 23-мартында

Кыргыз ССРинин Конституциясы кабыл алынган. Анын 22-статьясына ылайык Кыргыз ССР Жогорку Совети Кыргыз ССРинин бирден-бир мыйзам чыгаруучу органы болгон. Конституциялык контроль органдары Кыргыз ССР Жогорку Совети жана анын Президиуму болгон [107,54-6]. 1978-жылдын 20-апрелинде Кыргыз ССРинин жаңы Конституциясы кабыл алынган, ага ылайык ошол эле органдар: Кыргыз ССР Жогорку Совети жана анын Президиуму конституциялык көзөмөл органдары болуп кала берген.

Кайра куруунун экинчи жарымынан тартып СССРдин жогорку партиялык жетекчилиги совет коомунун турмушунун саясий жана экономикалык чөйрөсүндө принциптүү кайра түзүүлөрдү баштады. Саясий чөйрөдө мамлекеттик бийлик жана башкаруу органдарынын системасын терең жана масштабдуу кайра уюштуруу жүргүзүлдү. Саясий-административдик чөйрөдөгү реформалардын багыттарынын бири Батыш өлкөлөрүнүн мамлекеттик-укуктук үстүнө куруунун айрым элементтерин совет мамлекетинин мамлекеттик механизминде киргизүү болгон. Мындай элементтер президенттин институту, конституциялык контролдоонун адистештирилген органы жана башкалар болду. 1988-жылы СССР Конституциясына өзгөртүүлөр жана толуктоолор жөнүндө мыйзамдын негизинде [38], адистештирилген конституциялык көзөмөл органы-СССРдин конституциялык көзөмөл комитети түзүлгөн. Кыргыз ССРинде 1990-жылдын 12-апрелинде Конституцияны укуктук коргоо органын түзүүчү-Кыргыз ССРинин конституциялык көзөмөл комитетин түзгөн «Кыргыз ССРинин Конституциясына (Негизги Мыйзамына) өзгөртүүлөр жана толуктоолор жөнүндө» Мыйзам кабыл алынган. 1990-жылы 14-апрелде “Кыргыз ССРиндеги конституциялык көзөмөл жөнүндө» мыйзам кабыл алынган. Бирок, Кыргыз ССРинин конституциялык көзөмөл комитети пайда болуп, көпкө созулган эмес. 1990-жылы 14-декабрда Кыргыз ССРинин Жогорку Совети «Кыргыз ССРинин мамлекеттик бийлик жана башкаруу органдарынын системасын кайра уюштуруу жана Кыргыз ССРинин Конституциясына (Негизги Мыйзамына) өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө» мыйзамды кабыл алган [21]. Бул Мыйзамдын 10 жана 11-пункттарына ылайык

Кыргыз ССРинин конституциялык көзөмөл комитети жоюлуп, Кыргыз ССРинин Конституциялык соту түзүлгөн.

1993-жылы көз карандысыз Кыргызстандын Конституциясы кабыл алынган. Негизги Мыйзамдын ушул редакциясынын 82-беренесинин 3-пунктунда Кыргыз Республикасынын Конституциялык сотунун төмөнкүдөй 8 ыйгарым укуктары каралган: Конституциялык сот:

1) мыйзам жана башка норматив укук актылары Конституцияга карама-каршы келген учурда аларды Конституцияга ылайык эмес деп табат; 2) Конституцияны ишке ашырууга, колдонууга жана аны түшүндүрүүгө байланыштуу талаштарды чечет; 3) Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоонун мыйзамдуулугу жөнүндө корутунду чыгарат; 4) Кыргыз Республикасынын Президентин, ошондой эле Конституциялык соттун, Жогорку Соттун жана Жогорку Арбитраж сотунун судьяларын кызматтан четтетүү жөнүндөгү маселе боюнча корутунду чыгарат; 5) жергиликтүү соттордун судьяларын кылмыш жоопкерчилигине тартууга макулдук берет; 6) Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүү жана толуктоолор киргизүү жөнүндөгү маселе боюнча корутунду чыгарат; 7) жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын Кыргыз Республикасынын Конституциясына жана мыйзамдарына туура келбеген чечимдерин жокко чыгарат; 8) граждандардын конституциялык укугуна тиешелүү укук колдонуу практикасынын Конституцияга ылайыктуулугу жөнүндө чечим кабыл алат.

Конституциянын 2006-жылдын 8-ноябрындагы редакциясына ылайык, Конституциялык Сотунун ыйгарым укуктарына дагы бир ыйгарым укук кошулат-саясий партиялардын, коомдук бирикмелердин жана диний уюмдардын ишинин конституциялуулугу жөнүндө маселени чечүү жана алар 9 болуп калат. 2007-жылдын 15-январындагы Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясына ылайык Конституциялык соттун ыйгарым укуктары кескин түрдө дээрлик жарымына чектелип, 5 ыйгарым укукту түзгөн: 1) мыйзамдар жана башка ченемдик укуктук актылар Кыргыз Республикасынын Конституциясына карама-каршы келген учурда аларды

Конституцияга ылайык эмес деп табат; 2) Конституциянын ченемдерин расмий чечмелейт; 3) Президентти шайлоонун конституциялуулугу жөнүндө корутунду чыгарат; 4) ушул Конституциянын 98-беренесинин 3-пунктунун жоболоруна ылайык ушул Конституцияга өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизүү жөнүндө мыйзамдын долбооруна карата корутунду берет; 5) саясий партиялардын, коомдук бирикмелердин жана диний уюмдардын ишинин конституциялуулугу жөнүндө маселени чечет.

2010-жылдагы Конституциялык реформадан кийин, Конституциялык сот Жогорку соттун Конституциялык палатасы болуп кайра түзүлгөндө, ал жаңы кабыл алынган Конституцияга ылайык 3 гана ыйгарым укукка ээ болгон: 1) мыйзамдар жана башка ченемдик укуктук актылар Конституцияга карама-каршы келген учурда аларды Конституцияга ылайык эмес деп табат; 2) Кыргыз Республикасы катышуучу болуп саналган күчүнө кирбеген эл аралык келишимдердин конституциялуулугу тууралуу корутунду берет; 3) ушул Конституцияга өзгөртүүлөр тууралуу мыйзамдын долбооруна корутунду берет.

2021-жылдын 5-майындагы жаңы Конституцияга ылайык, Жогорку Соттун алдындагы Конституциялык палата кайрадан Конституциялык Сот болуп өзгөртүлгөн. Конституциянын 97-беренесинин 2-пунктунда буга чейин бул соттун 6 ыйгарым укуктары көрсөтүлгөн: 1) Конституцияны расмий чечмелеп берет; 2) Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын жана башка ченемдик укуктук актыларынын Конституцияга ылайык келүүсү тууралуу иштерди чечет; 3) Кыргыз Республикасы катышуучусу болуп саналган, күчүнө кире элек эл аралык келишимдердин конституциялуулугу жөнүндө корутунду берет; 4) мамлекеттик бийлик бутактарынын ортосундагы компетенциялар жөнүндө талаштарды чечет; 5) ушул Конституцияга өзгөртүүлөр жана толуктоолор жөнүндө мыйзам долбооруна корутунду берет; 6) Президентке каршы айып коюунун белгиленген тартибинин сакталгандыгы жөнүндө корутунду берет.

Кыргыз Республикасынын Конституциялык сотунун өнүгүү тарыхы анын статусу жана ыйгарым укуктары саясий конъюнктурага жараша өзгөргөндүгүн көрсөтүп турат. Коомдо өзгөчө 2005-жылдагы мамлекеттик төңкөрүштөн кийин

Конституциялык Сотту жоюу тууралуу пикирлер айтыла баштаган. Биздин оюбузча, Конституциялык Сотту өнүктүрүүнүн үч жолу болушу мүмкүн. Биринчи, конституциялык сот толугу менен жоюлушу мүмкүн жана мыйзамдардын Конституцияга ылайык келишин көзөмөлдөө ыйгарым укугун Люксембург, Нидерланды, Финляндия, Швеция жана башка өлкөлөрдө же советтик Кыргызстанда болгондой парламент өзү ишке ашыра алат. Экинчи жол, Конституциялык палата же коллегия Жогорку соттун түзүмдүк бөлүмү катары сакталып, конституциялык көзөмөл АКШда, Улуу Британияда, Японияда, Грецияда, Данияда, Норвегияда жана башка бир катар өлкөлөрдө жүзөгө ашырылгандай жүргүзүлүшү керек, мында жалпы юрисдикциядагы соттор Конституцияга каршы келген Мыйзамды колдонууга укугу бар жана мыйзамды конституциялык эмес деп таануу процессиндеги акыркы инстанция конституциялык көзөмөл менен алектенген Жогорку соттун түзүмү болуп саналат. Үчүнчү, конституциялык сот Кыргызстанда кайрадан болуп жаткандай, өзүнчө сот органы катары иштеши керек. Германияда, Австрияда, Францияда, Италияда, Испанияда, Бельгияда, Россияда, Украинада жана башка өлкөлөрдө конституциялык көзөмөлдү жүзөгө ашыруу боюнча ушул сыяктуу өзүнчө мамлекеттик орган же мамлекеттик сот органы иштейт.

Сот арачылары сот адилеттигин ишке ашырууга коомчулуктун катышуу формасы катары жана биринчи инстанциядагы соттун мүчөлөрүн алмаштыруучу убактылуу түзүмдүк бөлүм катары өкүмдү - мамлекеттик маанидеги чечимди чыгарууга чакырылган. Сот арачыларынын коллегиясы коллегиялдуу органдын бардык белгилерине ээ. Сот арачыларынын коллегиясынын курамын, түзүмүн жана укуктук статусун коллегиялдуу органдын беш белгиси менен салыштырабыз.

1. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 368-беренесинин 5-бөлүгүнө [9] ылайык сот арачыларынын курамы тогуз негизги жана камдыктагы сот арачыларынан турат. Бир эле адам сот арачылары катары соттук жыйналыштарга бир жылдын ичинде бир жолудан ашык катыша албайт. Социалисттик өлкөлөрдө сот процессине бир судья жана эки эл

заседатели катышса, Европанын көптөгөн өлкөлөрүндө бир же бир нече судья жана алтыдан тогузга чейин сот арачылары, шеффендер же ассиздер, англосаксондук укук өлкөлөрүндө – судья жана 12 сот арачылары катышат [152, 296-б].

2. «Кыргыз Республикасынын сотторундагы сот арачылары жөнүндө» Мыйзамдын 8-беренесине ылайык [12] тиешелүү администрациялык-аймактык бирдиктин жергиликтүү өз алдынча башкаруу органы (Бишкек шаарынын райондорунун администрациялары) экинчи жылдын 15-сентябрына чейин эки жылда бир жолу тиешелүү администрациялык-аймактык бирдикте туруктуу негизде жашаган жарандардын тизмесин түзөт, көрсөтүлгөн Тизмеге киргизилгендиги жөнүндө жарандарга билдирүү жөнөтөт жана аларга бир айлык мөөнөттө жергиликтүү өз алдынча башкаруу органына (Бишкек шаарынын райондорунун администрацияларына) сот арачысы болуудан баш тартуусун жөнөтүүнү сунуш кылат. Мында жарандарга тиешелүү баш тартуу жиберилген учурда алар сот арачыларын тандоого катышуу жана андан кийин сот арачыларынын милдеттерин аткаруу үчүн соттун чакыруусу боюнча сотко келүүгө милдеттүү экендиги түшүндүрүлөт.

Жарандардын бул тизмелерине жергиликтүү өз алдынча башкаруу органы (Бишкек шаарынын райондорунун администрациялары) тизмени түзгөн учурга карата 25 жаштан жаш эмес жана тиешелүү администрациялык-аймактык бирдикте туруктуу негизде жашаган адамдар (шайлоочулардын тизмесине киргизилгендер, Ф.А.А., даректерин, байланыш телефондорун көрсөтүү менен) киргизилет.

Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органы келип түшкөн арыздарды эске алуу менен жарандардын тизмесин түзгөндөн кийин 1-ноябрга чейин аталган тизмелерди райондун тиешелүү мамлекеттик администрациясына берет. Райондун мамлекеттик администрациясы бул тизмени 15-ноябрга чейин тиешелүү облустук мамлекеттик администрацияга берет, ал 1-декабрга чейин тийиштүү райондор аралык сотторго берет. Бишкек шаарынын райондорунун администрациялары тизмени 15-ноябрга чейин шаардын мэриясына берет, ал

бул тизмени 1-декабрга чейин Бишкек райондор аралык сотуна берет.

Берилген тизменин негизинде соттун администратору сот аппаратынын көмөгү менен сот арачылыкка талапкерлердин алдын ала тизмесин капысынан тандоо ыкмасы менен түзөт, алдын ала тизмеге киргизилген жарандарды кабарлайт, «Кыргыз Республикасынын сотторундагы сот арачылары жөнүндө» Мыйзамдын 7-беренесинде каралган сот арачысы болуу укугун жокко чыгаруучу негиздерди жокко чыгаруу үчүн аларды текшерүүнү жүзөгө ашырат, сот арачылыкка талапкерлер жөнүндө зарыл маалыматтарды талап кылат, зарыл болгон учурда сот арачылыкка талапкерлер менен аңгемелешүү, жарандарды алдын ала тизмеге киргизүү, чыгаруу жана сот арачылыкка талапкерлер жөнүндө аларда так эмес маалыматтарды оңдоо жөнүндө келип түшкөн жазуу жүзүндөгү арыздарды карайт, алар боюнча токтом формасында чечим кабыл алат. Алдын ала тизмеге киргизилген жарандардын саны жүз талапкерден кем болбоого тийиш.

Соттун төрагасы алдын ала тизмеге киргизилген сот арачылыкка талапкерлер жөнүндө маалыматтардын аныктыгын, талапкерлердин сот арачысы болуу укугун жокко чыгаруучу талаптардын администратор тарабынан сакталышын текшерет жана сот арачылыкка талапкерлердин акыркы тизмесин бекитет. Аларды акыркы тизмеге киргизүү, киргизбөө же алар жөнүндө так эмес маалыматтарды оңдоодон баш тартуу жөнүндө соттун төрагасынын чечими менен макул болбогон жарандар мындай чечимге сотко даттанууга укуктуу.

Жазык ишин сот арачыларынын катышуусу менен угууга дайындоо жөнүндө токтом чыгарылган күнү соттун администратору төрагалык кылуучунун буйругу боюнча кокустан тандоо жолу менен мамлекеттик айыптоочунун жана соттолуучунун жактоочусунун катышуусунда элүүдөн кем эмес сандагы сот арачылыкка талапкерлердин алдын ала курамын түзөт.

Жазык ишин кароого катышуу үчүн сот арачылыкка талапкерлерди тандап алуу аяктагандан кийин фамилияларын, аттарын, атасынын атын көрсөтүү менен сот арачылыкка талапкерлердин алдын ала курамы жөнүндө тизме

түзүлөт, ага соттун администратору жана Тараптар кол коюшат. Сот арачыларына талапкерлердин фамилиялары кокустан тандоонун тартиби боюнча тизмеге киргизилет. Калыстар тобунун алдын ала курамы автоматташтырылган маалыматтык системанын жардамы менен калыстар тобуна талапкерлердин жылдык акыркы тизмесинен түзүлөт. Сот арачылыкка талапкерлердин алдын ала курамына киргизилген сот арачылыкка талапкерлерге сот заседаниеси башталганга чейин жети суткадан кечиктирилбестен сот арачыларынын коллегиясын түзүү үчүн эстеткичтер, ошондой эле сот заседаниесине келген күнүн жана убактысын көрсөтүү менен билдирүүлөр тапшырылат.

Сот арачыларынын коллегиясын түзүүнү баштоо үчүн сот отурумунда келген сот арачылыкка отуз беш талапкер жетиштүү. Соттук отурум болгон күнү төрагалык кылуучу сот отурумун ачып, өзүн тааныштырат жана процесстин башка катышуучуларын тааныштырат, тараптардын катышуусун текшерет, процесстин катышуучуларына алардын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинде белгиленген укуктарын түшүндүрөт, анын ичинде алардын судьяга, прокурорго, сот заседаниесинин катчысына, сот арачыларына талапкерлерге каршы чыгуу укугун, ошондой эле бул укукту пайдаланбагандыктын кесепеттерин түшүндүрөт жана соттун администраторуна сөз берет, ал сот арачылыкка талапкерлердин алдын ала курамына киргизилген жарандардын келиши жөнүндө баяндайт.

Төрагалык кылуучу сот арачыларына талапкерлерге кыскача кириш сөз сүйлөйт, анда ал: 1) кандай иш карала тургандыгы жөнүндө маалымдайт; 2) сот арачыларынын милдеттери жана алардын бул ишти кароого катышуусунун шарттары жөнүндө маалымдайт; 3) «Кыргыз Республикасынын сотторундагы сот арачылары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамында каралган сот арачыларынын милдеттерин аткаруудан бошотуунун негиздерин түшүндүрөт.

Сот арачыларына талапкерлердин алдын ала курамына кирген адамдардын ичинен сот арачыларынын коллегиясын түзүү төмөнкүлөр тарабынан жүзөгө ашырылат: 1) төрагалык кылуучу судья тарабынан сот арачылыкка

талапкерлерди «Кыргыз Республикасынын сотторундагы сот арачылары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамында каралган негиздер жана башка негиздер боюнча ишти кароого катышуудан бошотуу; 2) баш тартуу жөнүндө маселелерди чечүү; 3) сот арачылыкка талапкерлердин тараптарынын жүйөөсүз баш тартуусун канааттандыруу. Сот арачылары жабык сот отурумунда түзүлөт. Сот арачыларынын коллегиясын түзүү соттун жабык заседаниесинде жүргүзүлөт. Сот арачылары жабык сот отурумунда түзүлөт. Соттук отурумга келген сот арачыларынын талапкерлеринин тизмелери тараптарга тапшырылат. Тизмелерде сот арачыларына талапкерлердин фамилияларын жана аттарын көрсөтүү менен бирге алардын жаш курагы, ишинин түрү, билими көрсөтүлөт.

Сот арачылыкка талапкерди ишти кароого катышуудан бошотуу жөнүндө маселени объективдүү чечүү максатында сот арачыларын тандоодо тараптар төрагалык кылуучу тарабынан аныкталган кезектүүлүктө талапкерлерге суроо берүүгө укуктуу. Төрагалык кылуучу судьянын уруксаты менен сот арачылыкка талапкерлерге даректелген суроолордун бардыгы же бир бөлүгү тараптар тарабынан жазуу жүзүндө баяндалышы мүмкүн. Тараптардын суроолору бар анкета төрагалык кылуучу тарабынан жактырылгандан кийин толтуруу үчүн сот арачылыкка талапкерлер тарабынан сунушталат. Сот арачылыкка талапкер төрагалык кылуучунун, айыптоо жана коргоо тараптарынын ишти кароого катышуу үчүн тандоодо берилген суроолоруна туура жооп берүүгө, ошондой эле төрагалык кылуучунун талабы боюнча өзү жөнүндө жана ишке катышкан башка адамдар менен болгон мамилеси жөнүндө башка зарыл маалыматтарды берүүгө тийиш. Алардын мыйзам менен корголуучу укуктарын жана кызыкчылыктарын козгогон маселелер төрагалык кылуучу тарабынан четке кагылат.

Сот арачылыкка талапкерди ишти кароого катышуудан бошотуу менен байланышкан бардык маселелер, ошондой эле сот арачылыкка талапкерлерге билдирилген баш тартуулар кеңешүү бөлмөсүнө кетпестен төрагалык кылуучу судья тарабынан жекече чечилет. Баш тартуу жөнүндө маселени чечүүдө же сот

арачыларынын коллегиясын түзүүдө анын түзүлүшүнүн тууралыгына таасир этүүчү кандайдыр бир тартип бузууларга жол берилген учурда төрагалык кылуучу сот арачыларынын коллегиясын түзүүсүн жараксыз деп жарыялайт жана сот арачылыкка талапкерлерди толук көлөмдө же жарым-жартылай кайрадан тандоону жүргүзөт.

Сот арачылары ант бергенге чейин тараптар каралып жаткан жазык ишинин өзгөчөлүгүнүн натыйжасында сот арачыларынын түзүлгөн коллегиясы жалпысынан объективдүү вердикт чыгарууга жөндөмсүз болуп калышы мүмкүн экендигин билдирүүгө укуктуу. Мындай учурда төрагалык кылуучу тараптардын өтүнүчү боюнча курамдын тенденциясына байланыштуу сот арачыларынын коллегиясын таркатууга укуктуу.

Эгерде сотко келген сот арачылыкка талапкерлердин саны отуз бештен аз болсо, анда төрагалык кылуучу сот арачылыкка талапкерлердин жетпеген санын кошумча тандоо жөнүндө буйрук берет. Кошумча тандоо үчүн чакырылган сот арачылыкка талапкерлердин саны жана аны өткөрүү мөөнөтү төрагалык кылуучу тарабынан аныкталат. Мында төрагалык кылуучу сот отурумунда танапис жарыялайт. Төрагалык кылуучу сот арачылыкка талапкерлердин ичинен кимдир-бирөөнү ишти кароого катышуудан бошотуу үчүн мыйзамда каралган себептердин бар экендигин аныктайт жана маңызы боюнча чечим кабыл алат. Сот арачылыкка келген талапкерлердин ар бири «Кыргыз Республикасынын сотторундагы сот арачылары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамында каралган негиздерди, ошондой эле сот арачылыкка талапкердин ишти кароого катышуу мүмкүнчүлүгүн жокко чыгарган башка жүйөлүү себептерди көрсөтүүгө укуктуу. Сот арачылыкка талапкерлерди ишти кароого катышуудан бошотуу жөнүндө чечим судья тарабынан кеңешүү бөлмөсүнө чыгарылбастан кабыл алынат. Сот арачылыкка бошотулган талапкерлер алдын ала курамдан чыгарылат жана сот отуруму залынан чыгарылат.

Сот арачыларынын коллегиясынын алдын ала курамындагы ар бир сот арачысына талапкерге тараптар Кылмыш-жаза процессуалдык кодекстин 370-

статьясында каралган тартипте жана төмөнкүдөй учурларда четтетүү билдирүүгө тийиш: 1) эгер сот арачылыгына талапкер ушул кылмыш иши боюнча жабырлануучу болуп саналса, күбө катары чакырылса же болбосо чакырылышы мүмкүн болсо; 2) эгер сот арачылыгына талапкер ушул кылмыш иши боюнча өндүрүшкө эксперт, адис, котормочу, соттук отурумдун катчысы, алдын ала тергөөчү, тергөөчү, прокурор, адвокат, айыпталуучунун мыйзамдуу өкүлү, жабырлануучунун өкүлү катары катышкан болсо; 3) эгер сот арачылыгына талапкер жабырлануучунун, анын өкүлүнүн, айыпталуучунун же анын мыйзамдуу өкүлүнүн, прокурордун, адвокаттын, тергөөчүнүн тууганы болуп саналса; 4) эгер сот арачылыгына талапкер ушул иштин натыйжасына жеке, тикелей же кыйыр кызыкдар, ошондой эле башка себептер боюнча калыс боло албайт деп эсептөөгө негиз берген башка жагдайлар болсо.

Тараптар төрагалык кылуучуга четке кагуу жөнүндө аларды жарыялабаган жүйөлөштүрүлгөн өтүнүчтөрдү беришет. Тараптардын өтүнүчтөрүн канааттандыруу сот арачылыкка талапкерлерди алдын ала курамдан чыгарууга алып келет. Мында төрагалык кылуучу өз чечимин тараптарга жеткирет.

Сот арачылыкка талапкерлердин саны он сегиз жана андан көп болгондо, Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 370-беренесине ылайык билдирилген баш тартуу канааттандырылгандан кийин төрагалык кылуучу тараптарга жүйөсүз баш тартууну билдирүүнү сунуш кылат.

Жүйөсүз баш тартуу тараптардын жүйөсүз четтетилүүгө тийиш болгон сот арачылыкка талапкерлердин тизмесин берүүсү аркылуу жүзөгө ашырылат. Тизмелерге тиешелүүлүгүнө жараша прокурор жана (же) жабырлануучу, соттолуучу жана (же) коргоочу кол коюуга тийиш. Прокурор биринчи болуп сот арачылыкка талапкерлерден жүйөсүз баш тартууну жүзөгө ашырат, андан кийин ал берген тизме төрагалык кылуучуга жана коргоо тарапка көрсөтүлөт.

Ар бир тарапка сот арачылыкка талапкерлердин бирдей санын, бирок экиден кем эмес талапкерди алып чыгуу мүмкүнчүлүгү берилет. Жүйөсүз баш тартуу жөнүндө маселе тиешелүүлүгүнө жараша прокурор менен жабырлануучунун ортосунда жана соттолуучу менен жактоочунун ортосунда

макулдашылат. Соттолуучу сот арачылыкка талапкерлерден баш тартуу укугун жүзөгө ашырууну өзүнүн жактоочусуна тапшырууга укуктуу.

Эгерде айыпкер бир нече болсо жана алардын ортосунда жүйөсүз баш тартууну бөлүштүрүү жөнүндө макулдашуу жок болсо, анда алардын саны чүчүкулак өткөрүү жолу менен айыпкерлердин ортосунда бөлүнөт, урнага ар бир айыпкерге бирден билет коюу менен, бардык билеттер алынып чыкканда жол-жобо кайталанат. Төрагалык кылуучу тарабынан анын фамилиясы жазылган билет канча жолу урнадан алынып салынса, соттолуучу сот арачылыкка талапкерлердин канчасын алып салууга укуктуу.

Соттолуучулардын кимдир-бирөөнүн сот арачысына талапкерлерден жүйөсүз баш тартуу укугунан баш тартуусу башка соттолуучулардын сот арачысына талапкерлердин санын алып салуу укугуна чек коюуга алып келбейт. Эгерде сот арачылыкка киргизилбеген талапкерлердин саны төрагалык кылуучу тарабынан аныкталган сот арачыларынын санынан ашып кетсе, анда сот отурумунун протоколуна төрагалык кылуучунун көрсөтмөсү боюнча талапкерлердин тизмеси боюнча биринчи барган төрагалык кылуучу тарабынан аныкталган сот арачыларынын саны киргизилет. Сот арачылыкка талапкерлердин тараптардын жүйөөсүз четтетилген тизмеси жазык ишинин материалдарына тиркелет.

Кылмыш-жаза процессуалдык кодекстин 371-статьясына ылайык баш тартуу канааттандырылгандан кийин сот арачылыкка талапкерлердин саны он сегизге жетпеген учурда, төрагалык кылуучу Кылмыш-жаза процессуалдык кодекстин 367-статьясынын биринчи бөлүгүндө белгиленген тартипте сот арачыларынын коллегиясынын алдын ала курамына сот арачылыкка талапкерлердин жетпеген санын кошумча тандоону өткөрүү жөнүндө жарыялайт.

Кошумча тандоонун натыйжасында тандалып алынган сот арачылыкка талапкерлер Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 369 жана 370-беренелеринде каралган процедуралардан өтүшөт. Кошумча тандоо үчүн чакырылган сот арачылыкка талапкерлердин саны төрагалык кылуучу

тарабынан аныкталат. Сот арачыларынын коллегиясынын алдын ала курамына кошумча тандоо жарыяланган учурда Кылмыш-жаза процессуалдык кодекстин 367-статьясында каралган жол-жоболор аяктаганга чейин сот отурумунда танапис жарыяланат.

Бардык сот арачылары бирдей процесстик укуктарга жана милдеттерге ээ жана вердиктти кабыл алууда бирдей чечүүчү добушка ээ. Сот арачылары алдына коюлган маселелерди талкуулоодо бир добуштан чечим кабыл алууга умтулууга тийиш. Эгерде сот арачылары талкуулоодо үч сааттын ичинде бир добушка жетише албаса, анда чечим добуш берүү менен кабыл алынат.

Сот арачыларынын өкүмү күнөөлүү же күнөөсүз болушу мүмкүн. Төмөндө саналып өткөн үч суроонун жок дегенде бирине терс жооп үчүн жетиден кем эмес сот арачылары добуш берген учурда айыпсыз деп табылган өкүм кабыл алынат:

- 1) жосун жасалгандыгы далилденгенби;
- 2) соттолуучу тарабынан бул жосунду жасагандыгы далилдендиби;
- 3) соттолуучу бул жосунду жасоого күнөөлүүбү.

Айыптоо өкүмү жогорудагы үч суроонун ар бири боюнча жетиден кем эмес сот арачылары макул деп добуш берген учурларда кабыл алынат. Эгерде актоо же айыптоо өкүмдөрү кабыл алынбаса, анда өкүм чыгарылган жок деп эсептелет жана коллегия таркатылууга жатат.

Францияда сот үч кесипкөй судьядан жана тогуз сот арачыларынан турган сот арачыларынын чечими көпчүлүк добуш менен кабыл алынат, бирок айыпталуучу үчүн жагымсыз чечим, анын ичинде жеңилдетүүчү жагдайлардын бар экендигин моюнга алуудан баш тартуу, добуш берүүнүн 8 катышуучусунун 12ден кем эмес добушу менен кабыл алынат.

3. Сот арачыларынын коллегиясы түзүлүп бүткөндөн кийин төрагалык кылуучу негизги курамдагы сот арачыларына старшинаны шайлоо үчүн кеңешүү бөлмөсүнө барууну сунуш кылат. Старшина негизги курамдагы сот арачыларынын санынын көпчүлүк добушу менен ачык добуш берүү жолу менен шайланат.

4. Сот арачыларынын старшинасы сот арачыларынын кеңешмесинин жүрүшүнө жетекчилик кылат, алардын тапшырмасы боюнча төрагалык кылуучуга суроолор жана өтүнүктөр менен кайрылат, Сот койгон суроолорду жарыялайт, аларга жоопторду жазат, добуш берүүнүн жыйынтыктарын чыгарат, вердикт тариздейт жана төрагалык кылуучунун көрсөтмөсү боюнча аны сот жыйналышында жарыялайт.

Коллегиялдуу органдын бешинчи белгиси сот арачыларынын коллегиясынын укуктук статусуна ылайык келет.

Белгилей кетсек, Кыргыз Республикасындагы сот арачыларынын катышуусунда сот жараяны АКШ, Улуу Британия жана Испаниядагы сот арачылары менен профессионалдуу судьянын катышуусуз факты далилдөө же далилденбегендигин аныктаган сот арачыларынын катышуусунда болгон сот процессине окшош, жазык мыйзамдарын колдонуунун бардык маселелери сот арачылары тарабынан кесипкөй судья же судьялар (Франция, Италия, Германия ж. элдик соттордун катышуусу менен чечилет(Кытай, Өзбекстан) [176, 3-19-бб].

Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 46-беренесинин 1-бөлүгүнүн 16-пунктуна ылайык өмүр бою эркиндигинен ажыратуу жазасы каралган өзгөчө оор кылмыштар жөнүндөгү иштер гана сот арачыларынын катышуусу менен каралышы мүмкүн. Сот тарабынан сот арачыларынын катышуусу менен каралышы мүмкүн болгон бардык оор жана өзгөчө оор жосундарды камтуу менен кылмыштардын чөйрөсүн кеңейтүү максатка ылайыктуу деп эсептелинет. Бул маселеде АКШ, Франция, Германия жана башка өлкөлөрдүн тажрыйбасын эске алуу зарыл. Сот арачыларынын институтун өнүктүрүү зарыл, анткени бул институт сот адилеттигин орнотууга көмөк көрсөтөт. Сот арачыларынын соту-тең укуктуу сот. Бул ой-пикирлер белгилүү немис юристи Г.Радбрухтун адилеттүүлүк принциби теңдик принциби аркылуу ачылат деген пикирине дал келет [124, 156-б.].

Бийликтин сот бутагында бийликтин бул бутагын түзүү жана анын иштешин камсыз кылуу боюнча функцияларды аткарган көмөкчү органдар бар. Мындай органдар болуп сот адилеттиги иштери боюнча кеңеш, Судьялар

кеңеши жана анын тартип комиссиясы саналат. Алсак, сот адилеттиги иштери боюнча Кеңеш, Жогорку Конституциялык соттордун жана жергиликтүү соттордун судьяларынын кызмат орундарына талапкерлерди тандоону жүзөгө ашырат. Судьялар кеңеши дисциплинардык жосун жасагандыгы үчүн судьяларга дисциплинардык жазасын колдонот; судьяны жазык жана сот тартибинде салынуучу башка жоопкерчиликке тартууга макулдук берет; судьяны жазык жоопкерчилигине тартууга (айыпталуучу катары тартууга)макулдук берилген учурда аны кызматынан убактылуу четтетүүгө макулдук берет; алар кынтыксыздык талаптарын бузган учурда, андан ары Жогорку Кеңешке жана жергиликтүү соттун судьяларына сунуштама киргизүү үчүн жогорку, конституциялык соттордун судьяларын ээлеген кызматынан мөөнөтүнөн мурда бошотуу жөнүндө Кыргыз Республикасынын Президентине сунуш киргизет.

Бул органдар « Кыргыз Республикасынын Сот адилеттиги иштери боюнча кеңеши жөнүндө» Кыргыз Республикасынын конституциялык Мыйзамына жана « Соттук өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамына ылайык Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык түзүлгөн көз карандысыз коллегиялдуу органдар болуп саналат.

4.4. Кыргызстандагы шайлоо комиссиялары коллегиялдуу орган катары

«Кыргыз Республикасынын шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча шайлоо комиссиялары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын [25] 1-беренесине ылайык Кыргыз Республикасынын шайлоо комиссияларынын бирдиктүү системасын төмөнкүлөр түзөт:

1) Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча Борбордук комиссиясы (мындан ары - Борбордук шайлоо комиссиясы); 2) шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча аймактык шайлоо комиссиялары: Борбордук шайлоо

комиссиясынын чечими боюнча - райондук жана шаардык шайлоо комиссиялары (мындан ары - аймактык шайлоо комиссиялары); 3) шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча участкалык шайлоо комиссиялары (мындан ары - участкалык шайлоо комиссиялары).

Кыргыз Республикасындагы шайлоо комиссиялары коллегиялдуу орган болуп саналат. Келгиле, бул комиссиялардын укуктук статусун 1.3-бөлүмчөдө саналган коллегиялдуу органдын беш белгиси менен салыштырып көрөлү.

Биринчи, экинчи белгилери. Борбордук шайлоо комиссиясы беш жылдык мөөнөткө түзүлөт жана он эки мүчөдөн турат. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөлөрүн: курамынын жарымын Кыргыз Республикасынын Президентинин сунуштамасы боюнча, курамынын жарымын өз демилгеси боюнча [1] бир гендеги адамдардын жетимиш пайыздан ашпаган өкүлчүлүгүн эске алуу менен шайлайт; Мыйзамда каралган учурларда аларды кызматтан бошотот. Аймактык шайлоо комиссиясы саясий партиялардын өкүлдөрүнөн жана тиешелүү аймактык шайлоо комиссиясынын резервинде турган адамдардан он бирден кем эмес мүчөдөн турган курамда Борбордук шайлоо комиссиясы тарабынан түзүлөт. Участкалык шайлоо комиссиясы саясий партиялардын өкүлдөрүнөн жана тиешелүү участкалык шайлоо комиссиясынын резервинен жетиден кем эмес мүчөдөн турган курамда аймактык шайлоо комиссиясы тарабынан түзүлөт. Аймактык, участкалык шайлоо комиссиясы беш жылдык мөөнөткө саясий партиялардын өкүлдөрүнүн экиден биринин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органдарынын өкүлдөрүнүн экиден биринин курамында түзүлөт. Аймактык, участкалык шайлоо комиссиясынын курамында ар бир саясий партиядан бирден көп эмес өкүл болушу мүмкүн. Аймактык, участкалык шайлоо комиссиясынын резерви жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органдарынын өкүлдөрүнүн ичинен тиешелүү шайлоо комиссиясынын мүчөлөрүнүн каралган санынан кем эмес санда беш жылдык мөөнөткө түзүлөт. Эгерде саясий партиядан аймактык шайлоо комиссиясынын мүчөлөрүнүн каралган санынан көбүрөөк көрсөтүлсө, анда тиешелүү жогору

турган шайлоо комиссиясы чүчүкулак/жеребьевка өткөрөт. Тиешелүү шайлоо комиссиясынын курамына кирбеген саясий партиянын өкүлдөрү шайлоо комиссиясынын мүчөсү саясий партиялардан мөөнөтүнөн мурда чыгып кеткен учурда бош орундарын ээлөө үчүн саясий партиянын резервин түзөт.

Участкалык шайлоо комиссиясынын мүчөлөрүнүн саны тиешелүү шайлоо участогундагы шайлоочулардын санына жараша Борбордук шайлоо комиссиясы тарабынан аныкталат: 1) 0ден 500 шайлоочуга чейин - участкалык шайлоо комиссиясынын жетиден кем эмес мүчөсү; 2) 501ден 1200 шайлоочуга чейин - участкалык шайлоо комиссиясынын тогуздан кем эмес мүчөсү; 3) 1201ден көп шайлоочуга - участкалык шайлоо комиссиясынын он бирден кем эмес мүчөсү.

Дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндө шайлоо органдары ар кандай жолдор менен түзүлөт, мисалы Коста-Рикада алар соттор тарабынан, Өзбекстанда парламент, Австрияда Өкмөт, Украинада жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары (жергиликтүү шайлоо комиссиялары) тарабынан түзүлүшү мүмкүн, Улуу Британияда шайлоо комиссиялары түзүлбөйт, алардын ролун ички иштер органдары аткарат [152, 203-205-бб].

Бардык шайлоо комиссияларынын мүчөлөрү бирдей ыйгарым укуктарга ээ, алар «Кыргыз Республикасынын Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 10-беренесинде жана «Кыргыз Республикасынын Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча шайлоо комиссиялары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 22-беренесинин 9-пунктунда жазылган. Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөлөрүнүн укуктук статусунда айрым айырмачылыктар бар, бирок алар чечимдерди кабыл алууга олуттуу таасир этпейт. Алсак, Борбордук шайлоо комиссиясынын төрагасы жана анын орун басарлары өздөрүнүн кызматтык ыйгарым укуктарын туруктуу негизде аткарышат жана мамлекеттик жарандык кызматчылар болуп саналышат, бул комиссиянын калган мүчөлөрү өздөрүнүн милдеттерин негизги ишинен ажыратпастан аткарышат. Аймактык, участкалык шайлоо комиссияларынын бардык мүчөлөрү өздөрүнүн негизги

ишинен ажыратылбастан иштешет. Борбордук шайлоо комиссиясынын чечимдери анын курамы тарабынан кабыл алынат. Борбордук шайлоо комиссиясынын регламентин кабыл алуу, шайлоо, референдумду даярдоону жана өткөрүүнү финансылык камсыз кылуу маселелери боюнча, талапкерлерди, талапкерлердин тизмесин, демилгечи топту каттоо жөнүндө, талапкерлерди, талапкерлердин тизмесин, демилгечи топту каттоону жокко чыгаруу жөнүндө, талапкерлерди, талапкерлердин тизмесин, демилгечи топту каттоодон баш тартуу жөнүндө, шайлоонун, референдумдун натыйжалары жөнүндө, шайлоону же референдумду болбой калды же жараксыз деп таануу жөнүндө, кайталап добуш берүүнү же кайталап шайлоону өткөрүү, төмөн турган шайлоо комиссиясынын чечимин жокко чыгаруу жөнүндө, төмөн турган шайлоо комиссияларын таркатуу жөнүндө жыйналышта Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөлөрүнүн белгиленген санынын үчтөн экисинин добушу менен кабыл алынат.

Шайлоо, референдумду даярдоону жана өткөрүүнү финансылык жактан камсыз кылуу маселелери боюнча, талапкерлерди, талапкерлердин тизмесин каттоону жокко чыгаруу жөнүндө, добуш берүүнүн жыйынтыктары же шайлоонун натыйжалары жөнүндө, шайлоону болбой калды же жараксыз деп табуу, кайталап добуш берүүнү, кайра добуш берүүнү же кайталап шайлоону өткөрүү, участкалык шайлоо комиссиясынын чечимин жокко чыгаруу жөнүндө аймактык шайлоо комиссиясынын чечимдери жыйналышта аймактык шайлоо комиссиясынын мүчөлөрүнүн белгиленген санынын үчтөн экисинен кем эмеси менен кабыл алынат.

Шайлоо, референдумду даярдоону жана өткөрүүнү финансылык жактан камсыз кылуу маселелери, шайлоо участогундагы добуш берүүнүн жыйынтыктары жөнүндө участкалык шайлоо комиссиясынын чечимдери жыйналышта участкалык шайлоо комиссиясынын мүчөлөрүнүн белгиленген санынын үчтөн экисинен кем эмеси менен кабыл алынат.

Борбордук, аймактык жана участкалык шайлоо комиссиясынын башка маселелер боюнча чечимдери жыйналышта тиешелүү шайлоо комиссиясынын

мүчөлөрүнүн белгиленген санынын көпчүлүк добушу менен кабыл алынат.

Үчүнчү белги. Борбордук шайлоо комиссиясынын биринчи жыйналышында Борбордук шайлоо комиссиясынын төрагасына жана анын эки орун басарына шайлоо өткөрүлөт. Төраганын кызмат ордуна талапкерлер Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөлөрү тарабынан көрсөтүлөт. Борбордук шайлоо комиссиясынын төрагасынын кызмат ордуна көрсөтүлгөн Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөсү жогорку юридикалык билимге же талапкер же болбосо шайлоо комиссиясынын мүчөсү катары шайлоого катышуу тажрыйбасына ээ болууга тийиш.

Добуш берүүгө катышкан Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөлөрүнүн добуштарынын жарымынан көбүн алган талапкер Борбордук шайлоо комиссиясынын төрагасы болуп шайланды деп эсептелет. Эгерде талапкерлердин бири да биринчи турда шайлоо үчүн талап кылынган добуштардын санын ала албаса, добуштардын эң көп санын алган бир талапкер боюнча добуш берүүнүн экинчи туру өткөрүлөт. . Эгерде экинчи турда талапкер Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөлөрүнүн жалпы санынын жарымынан көбүнүн добушун ала албаса, жаңы талапкерлерди көрсөтүү менен жаңы шайлоо өткөрүлөт. Эгерде биринчи турда талапкерлер добуштардын бирдей санын алган учурда, жаңы шайлоо өткөрүлөт.

Орун басарлык кызмат ордуна талапкер жогорку юридикалык билимге же талапкер же болбосо шайлоо комиссияларынын мүчөсү катары шайлоого катышуу тажрыйбасына ээ болууга тийиш. Борбордук шайлоо комиссиясынын төрагасынын орун басарлары Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөлөрү тарабынан көрсөтүлөт жана Борбордук шайлоо комиссиясынын төрагасын шайлоо үчүн каралган тартипте шайланат. Борбордук шайлоо комиссиясынын төрагасын, анын орун басарларын шайлоо Борбордук шайлоо комиссиясынын токтому менен жол-жоболоштурулат.

Аймактык жана участкалык шайлоо комиссиясынын төрагасы жана катчысы Борбордук шайлоо комиссиясынын төрагасын шайлоо үчүн белгиленген тартипте шайланат.

Төртүнчү белги. Борбордук шайлоо комиссиясынын төрагасы төмөнкү ыйгарым укуктарга ээ: 1) мамлекеттик органдарда жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарында, коммерциялык эмес жана эл аралык уюмдарда Борбордук шайлоо комиссиясынан атынан чыгат; 2) Борбордук шайлоо комиссиясынын ишин уюштурат; 3) Борбордук шайлоо комиссиясынын жыйналыштарын чакырат жана төрагалык кылат; 4) анын ыйгарым укуктарына кирген маселелер боюнча буйруктарды жана тескемелерди чыгарат; 5) Борбордук шайлоо комиссиясынын токтомдоруна жана башка документтерине кол коет; 6) Борбордук шайлоо комиссиясынын чечимдеринин ишке ашышы үчүн контролдук кылууну жүзөгө ашырат; 7) орун басарларынын жана Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөлөрүнүн ортосунда милдеттерди жана тапшырмаларды бөлүштүрөт; 8) Борбордук шайлоо комиссиясынын аппаратына жалпы жетекчиликти жүзөгө ашырат; 9) Борбордук шайлоо комиссиясынын аппаратынын, төмөн турган шайлоо комиссияларынын штаттык санын, түзүмүн жана чыгымдарынын сметасын бекитет; 10) колдонуудагы мыйзамдарга ылайык, Борбордук шайлоо комиссиясынын аппаратынын кызматкерлерин жана штаттан тышкаркы кызматкерлерди ишке кабыл алууну жана бошотууну жүзөгө ашырат; 11) шайлоо комиссияларынын ишин финансылык жана материалдык-техникалык жактан камсыз кылуу маселелерин чечет; 12) Борбордук шайлоо комиссиясынын дарегине келип түшкөн бардык сунуштар, арыздар жана даттануулар жөнүндө Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөлөрүнө маалымдайт жана аларды кароо боюнча ишти уюштурат; 13) жыл сайын Жогорку Кеңешке баяндама жасайт 14) мыйзамда каралган башка ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырат.

Борбордук шайлоо комиссиясынын төрагасы жок болгон мезгилде анын ыйгарым укуктарын анын орун басарларынын бири аткарат.

Төраганын бул ыйгарым укуктарынын өзгөчөлүгү шайлоо комиссияларынын ишмердүүлүгүн финансылык жана материалдык-техникалык жактан камсыз кылуу маселелерин жеке өзү чечүү болуп саналат, бирок

жалпысынан Борбордук шайлоо комиссиясынын төрагасы өзү жетектеген органдын ишин уюштуруу үчүн зарыл болгон уюштуруу-башкаруу мүнөзүндөгү анча чоң эмес ыйгарым укуктарга ээ.

Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөсү ыйгарым укуктарынын мөөнөтү аяктаганга чейин милдеттеринен Жогорку Кеңеш тарабынан төмөнкү учурларда бошотулат: 1) өз ыйгарым укуктарын токтотуу жөнүндө жазуу жүзүндө арыз бергенде; 2) Кыргыз Республикасынын жарандыгынан чыкканда же жарандыгын жоготкондо, ошондой эле башка мамлекеттин жарандыгын алганда же чет мамлекеттин аймагында жарандын туруктуу жашоо укугун ырастаган жашоо уруксатын алганда; 3) туруктуу жашоо үчүн Кыргыз Республикасынын чегинен сыртка чыгып кеткенде; 4) ага карата соттун айыптоо өкүмү мыйзамдуу күчүнө киргенде; 5) иш-аракетке жөндөмсүз, иш-аракетке жөндөмдүүлүгү чектелген, кайтыш болгон же аны дайынсыз жоголгон деп таануу жөнүндө соттун чечими мыйзамдуу күчүнө киргенде; 6) Борбордук шайлоо комиссиясынын билдирүүсү боюнча - кайтыш болгондо; 7) Борбордук шайлоо комиссиясынын сунушу боюнча - милдеттерди жана тапшырмаларды дайыма аткарбаганда.

Ошондой эле Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөсү аны Президенттин кызмат ордуна талапкер, Жогорку Кеңештин депутаттыгына, жергиликтүү кеңештердин депутаттыгына, жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу органынын башчысынын кызмат ордуна талапкер же алардын өкүлү катары каттаган учурларда Жогорку Кеңештин чечимисиз Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөсүнүн милдетинен бошотулду деп эсептелет.

Көрсөтүлгөн учурларда Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөсү өзүнүн ыйгарым укуктарын он күндүк мөөнөттө токтотууга милдеттүү.

Аймактык жана участкалык шайлоо комиссиясынын мүчөсү ыйгарым укуктарынын мөөнөтү аяктаганга чейин жогору турган шайлоо комиссиясынын чечими боюнча Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөсү сыяктуу эле негиздер боюнча, бирок кайтыш болгондугуна жана милдеттерин жана

тапшырмаларын дайыма аткарбагандыгына байланыштуу милдеттерден бошотуу тиешелүү шайлоо комиссиясынын сунуштамасы боюнча жүзөгө ашырылгандай айырма менен бошотулат.

Жогоруда айтылгандарга ылайык шайлоо комиссияларынын төрагалары өздөрү жетектеген комиссиялардын мүчөлөрүнүн милдеттеринен жеке өзү бошотууга укуксуз.

Шайлоо комиссияларында **бешинчи белги** жок, анткени жогору турган шайлоо комиссиясы төмөн тургандарды түзөт, бирок төрт белги болгондугуна байланыштуу Кыргызстандагы шайлоо комиссияларын коллегиялдуу органдар деп таанууга болот.

4.5. Жергиликтүү кеңештер Кыргыз Республикасындагы жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу органдары

« Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 30-беренесине ылайык [14] Жергиликтүү кеңештер - ушул Мыйзамда, шайлоо жөнүндө жана жергиликтүү кеңештердин депутаттарынын статусу жөнүндө мыйзамдарда белгиленген тартипте айылдык аймактарда, шаарларда жергиликтүү коомдоштуктар тарабынан шайлануучу жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органдары, ошондой эле ушул Мыйзамга ылайык түзүлүүчү райондук кеңештер. Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органы – бул тиешелүү администрациялык-аймактык бирдиктин калкы тарабынан түздөн-түз шайлануучу жана жергиликтүү маанидеги маселелерди чечүү ыйгарым укуктары берилген Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун шайлануучу коллегиялдуу органы.

31-статьяга ылайык, жогоруда айтылгандай, Кыргыз Республикасында төмөнкүдөй жергиликтүү кеңештер белгиленет: 1) Бишкек, Ош шаарларынын кеңештери 2) шаардык жана айылдык кеңештер 3) райондук кеңештер:

Ошентип, Кыргызстандагы жергиликтүү кеңештер жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү, коллегиялдуу органдары болуп саналат жана алардын укуктук статусу коллегиялдуу органдын бардык беш белгисине ылайык келет. Бул белгилерди карап көрөлү.

1. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жөнүндө Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 31-беренесине ылайык Жергиликтүү кеңештердин сандык курамы Бишкек жана Ош шаарларынын кеңештерин кошпогондо, тиешелүү администрациялык-аймактык бирдиктин калкынын санын эске алуу менен белгиленет: 1) Бишкек, Ош шаарларынын кеңештери - 45 депутат; 2) шаардык жана айылдык кеңештер (статистикалык маалыматтарга ылайык шайлоо жүргүзүлүп жаткан жылдын 1-январына карата абал боюнча административдик-аймактык бирдиктин калкынын саны боюнча): 6000ге чейин - 11 депутат; 6001ден 20000ге чейин - 21 депутат; 20001ден тартып жана андан ашык - 31 депутат; 3) райондук кеңештер: 100000 чейин - 20дан 30га чейинки депутат; 100001ден 200000ге чейин - 30дан 45ке чейинки депутат; 200001ден тартып жана андан ашык - 45тен 60ка чейинки депутат.

2. Жергиликтүү кеңештер жалпыга бирдей тең жана түз шайлоо укугунун негизинде жашыруун добуш берүү менен шайлануучу депутаттардан турат. Жергиликтүү кеңештердин депутаттары бирдей кызматтык укуктарга ээ. Анын карамагына таандык маселелер боюнча жергиликтүү кеңештин чечимдери мыйзамда башкача тартип каралган учурларды кошпогондо, шайланган депутаттардын жалпы санынын көпчүлүк добушу менен кабыл алынат. Жергиликтүү кеңештин чечимдери токтом жана буйрук түрүндө чыгарылат, ага - жергиликтүү кеңештин төрагасы кол коет. («Жергиликтүү мамлекеттик администрациялар жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 39-б 1-п). Жергиликтүү мамлекеттик администрациянын башчысына, шаардын мэринен же айыл өкмөтүнүн башчысына ишеним көрсөтпөө жергиликтүү кеңештин депутаттарынын жалпы санынын үчтөн экисинин добушу менен жүзөгө ашырылат.

3. Жогоруда аталган Мыйзамдын 40-беренесинин 1-пунктуна ылайык Жергиликтүү кеңештин төрагасы тиешелүү жергиликтүү кеңештин сессиясында кеңештин депутаттарынын ичинен жашыруун добуш менен жергиликтүү кеңештин ыйгарым укуктарынын мөөнөтүнө шайланат.

Жогоруда аталган Мыйзамдын 4-пунктуна ылайык жергиликтүү кеңештин төрагасы өзүнүн милдеттерин аткарбаган же талаптагыдай аткарбаган учурда, жергиликтүү кеңештин депутаттарынын үчтөн биринин демилгеси боюнча депутаттарынын жалпы санынын үчтөн экиден кем эмесинин добуштары менен ээлеген кызмат ордуна мөөнөтүнөн мурда бошотулушу мүмкүн.

4. Жергиликтүү кеңештин төрагасы: 1) жергиликтүү кеңештин сессияларын чакырат; 2) сессияларда төрагалык кылат; 3) жергиликтүү кеңештин чечимдерине кол коет; 4) жергиликтүү кеңеш тарабынан жүктөлгөн башка милдеттерди аткарат. Жергиликтүү кеңештердин төрагалары Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык Кыргыз Республикасынын мамлекеттик сыйлыктары менен сыйлоо, ардак наамдарын ыйгаруу жөнүндө өтүнүч берет. Жергиликтүү кеңештин төрагасы жетектөөчү кеңештин депутаттарына карата укукту колдонуу актыларын кабыл алууга укуксуз, мисалы, «Жергиликтүү кеңештердин депутаттарынын статусу жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 3 жана 7-беренелерине ылайык жергиликтүү кеңештердин депутаттарына тартиптик жаза чараларын колдонуу [23] жергиликтүү кеңештердин депутаттарынын жалпы санынын көпчүлүк добушу менен жүргүзүлөт.

5. Жергиликтүү кеңештер администрациялык-аймактык бирдиктерде төмөн турган кеңештерди түзбөйт.

Жергиликтүү кеңештер СССР учурунда мамлекеттик бийлик органдары болгон Кеңештердин негизинде пайда болгон. Азыр жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары болуп эсептелет. Биз жергиликтүү кеңештер мамлекеттик орган болушу керек деп эсептейбиз. Жергиликтүү кеңештердин компетенциясы мамлекеттик органдардын ыйгарым укуктарына толук ылайык келет. Бир катар окумуштуулар – өз алдынча башкаруунун “мамлекеттик теориясынын»

өкүлдөрү да ушундай эле пикирде. Алардын арасына Рудольф Гнейер, Лоренц Штайн, А.Д. Градовский, В.П. Безобразов, Н.И. Лазаревский, Н.М. Коркунов жана башкалар кирет. Алардын ою боюнча, жергиликтүү өз алдынча башкаруу жергиликтүү деңгээлде мамлекеттик башкарууну уюштуруунун формаларынын бири болуп саналат [71, 10-б].

Биздин пикирибиз боюнча, жергиликтүү өз алдынча башкаруу же жалпы өзүн-өзү башкаруу демократия, башкача айтканда, элдик бийлик же элдик башкаруу маанисинде түшүнүү керек. Демократия жана жергиликтүү өз алдынча башкарууну англиялык окумуштуу Д.Хилл да аныктап, жергиликтүү өз алдынча башкарууну демократиялык саясий системанын эң маанилүү элементи катары караган. Ошентип, ал өзүнүн «Демократия теориясы жана жергиликтүү башкаруу» монографиясында жергиликтүү демократия жалпы улуттук демократиялык системадан автономдуу түрдө жашай албасын жана өзүн-өзү башкаруучу жамааттардын жыйындысы катары гана өз тагдырын актай албасын белгилеген. Бийликтин демократиялык системасы бир катар ар түрдүү мамлекеттик жана жеке органдар менен институттарды камтыйт, алардын бири – жергиликтүү өз алдынча башкаруу болуп эсептелет [146, 17-18-бб].

V-БАП. Мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун жеке башкаруу органдары

5.1. Кыргыз Республикасынын Президентинин ишмердүүлүгүнүн жеке башкаруучулук принциби

Негизги Мыйзамдын 66-беренесинин 1-пунктуна ылайык, Кыргызстандын президенти бир эле учурда мамлекет башчысы жана аткаруу бийлиги болуп эсептелгендиктен, мамлекеттеги жогорку кызмат адамы деп таанылат.

Президент өлкөнүн калкы тарабынан түз жалпы шайлоо аркылуу 5 жылдык мөөнөткө шайланат. Ал экинчи мөөнөткө кайра шайланышы мүмкүн. Мамлекет башчысын шайлоонун бул түрү президенттик жана аралаш республикага мүнөздүү. Жогорку бийликтин мандатын бүткүл элден алуу Президентке башка мамлекеттик органдардын арасында өзгөчө статус берет, анткени ал бирден-бир расмий жана ошол эле учурда мамлекеттин бүткүл калкы тарабынан шайланган мамлекеттик орган болуп саналат. Кыргызстандын Президентинин мындай абалы дүйнөнүн башка өлкөлөрүндөгү айрым президенттер сыяктуу эле ага мамлекеттик-башкаруу ишмердүүлүгүндө башкы ролду ойноого мүмкүндүк берет.

Парламенттик республикада президент адатта парламенттин депутаттарынын Кеңеши жана регионалдык өкүлчүлүктүү органдардын өкүлдөрү тарабынан шайланат. Ошентип, Германияда анын Конституциясынын 54-беренесине ылайык, мамлекеттин президенти Федералдык жыйын тарабынан шайланат. Бул штаттын жараны, келип чыгышы боюнча немис гана президент болуп шайлана алат. Жаш курагынын чеги да - 40 жашка чыгуу жана Бундестагдын депутаты болуу укугуна ээ болуу белгиленген. Федералдык президент өз ыйгарым укуктарын беш жылдын ичинде ишке ашырат. Президент бир эле жолу кайра шайланышы мүмкүн. Федералдык Жыйындын курамына Бундестаг депутаттары жана Германия Федерациясынын өкүлчүлүктүү органдары тарабынан шайланган жерлердин өкүлдөрү, алардын

калкына ылайык кирет. Федералдык президентти шайлоо боюнча жогоруда аталган орган мамлекет башчысынын ыйгарым укуктары токтотулганга чейин 30 күн калганга чейин, ал эми кызматтан мөөнөтүнөн мурда кеткен учурда бул жагдай түзүлгөн күндөн тартып 30 күндүн ичинде түзүлөт. Федералдык чогулушту чакыруу укугу Бундестагдын лидерине таандык. Эгерде бул мезгилде Бундестагдын ыйгарым укуктары токтотулса, анда чакыруу үчүн жогоруда көрсөтүлгөн мөөнөт Германиянын парламентинин биринчи жыйналышынан тарта иштей баштайт. Президенттикке шайлануу үчүн Федералдык Жыйындын көпчүлүк мүчөлөрүнүн колдоосуна ээ болуу зарыл. Эгерде эки турдагы добуш берүүнүн жыйынтыгы боюнча жеңүүчүнү аныктоо мүмкүн болбосо, анда үчүнчү тур өткөрүлөт, анда эң көп добуш алган талапкер президент болот [30, б. 181-234-бб]. Италиянын Негизги мыйзамынын 83-85-беренелерине ылайык, анын президенти парламентинин палаталарынын пленардык отурумунда шайланат. Италиянын ар бир аймагы өкүлчүлүктүү орган тарабынан аныкталган аймактын үч өкүлүн жиберет. Мында бул органдардагы азчылыктардын таламдары эске алынат. Валле Д'Аоста аймагы бир делегат жөнөтөт. Мамлекет башчысын шайлоо жашыруун добуш берүү менен өткөрүлөт жана шайлоо үчүн ассамблеянын мүчөлөрүнүн үчтөн экисинин квалификациялуу көпчүлүк добушу талап кылынат. Төртүнчү добуш берүүдө шайлоо болбой калган учурда, ошол чогулуштун мүчөлөрүнүн жок дегенде абсолюттук көпчүлүк добушу керек. Саясий жана жарандык укуктардан пайдаланган 50 жаштан жогору Италиянын ар бир жараны мамлекеттин президенти боло алат. Италияда мамлекет башчысынын кызмат мөөнөтү жети жыл. Италиянын кезектеги Президентин шайлоо үчүн депутаттар палатасынын башчысы азыркы Мамлекет башчысынын ыйгарым укуктары токтотулганга отуз күн калганда парламенттин жана облустардын өкүлдөрүнүн биргелешкен жыйынын уюштурат. Мыйзам чыгаруу органы таркаган учурда же анын иштеген мезгилинде, анын ыйгарым укуктары токтотулганга чейин чейректен аз убакыт калган учурда, президентти шайлоо он беш күндүк мөөнөттө парламенттин жаңы курамы түзүлгөндөн кийин жүргүзүлөт. Бул

убакыт аралыгында мурдагы Президент өзүнүн кызматтык милдеттерин аткарууну улантат[30, 423-450-бб]. Өзүнүн функцияларын ишке ашыруу үчүн Кыргызстандын Президенти эң жогорку кызмат адамы катары Негизги Мыйзамдын 70-беренесине ылайык жеке башчылыктын принцибинде аракеттенип, 43 ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырат: 1) Министрлер Кабинетинин түзүмүн жана курамын аныктайт; 2) Конституцияда каралган учурларда Жогорку Кеңешке шайлоону дайындайт; Конституцияда каралган тартипте жана учурларда Жогорку Кеңешке мөөнөтүнөн мурда шайлоону дайындоо жөнүндө чечим кабыл алат; 3) мыйзам чыгаруу демилгеси укугун ишке ашырат; 4) Сот адилеттиги иштери боюнча кеңештин сунушу менен Конституциялык соттун жана Жогорку соттун судьяларынын кызмат ордуна шайлоо үчүн талапкерлерди Жогорку Кеңешке сунуштайт; 5) өлкөнүн ичинде жана чет өлкөлөрдө Кыргыз Республикасынын атынан чыгат ж.б.

Президент Кыргызстандын бүткүл аймагында күчүндө болгон жарлыктарды жана буйруктарды чыгарууга укуктуу. Жарлыктар нормативдик мүнөздө болушу мүмкүн. Бул мыйзам актылары аркылуу мамлекет башчысынын ыйгарым укуктары жүзөгө ашырылат.

Парламенттик башкаруу формасында президентке көзөмөлдүн мындай түрү бар, өкмөттүн башчысы же мүчөлөрү тарабынан анын укуктук актыларына каршы кол коюу катары. Ошентип, Германиянын Негизги Мыйзамынын 58-беренесине ылайык, Федералдык Президенттин укуктук актылары Федералдык Өкмөттүн башчысы же мүчөлөрү тарабынан кол коюуга тийиш. Федералдык өкмөттүн башчысын дайындоо жана бошотуу, Германиянын парламентин таркатуу боюнча буйругун чыгарганда, мамлекет башчысы федералдык канцлерге жана федералдык өкмөттүн мүчөлөрүнө кайрылып, алардын ыйгарым укуктарын ушул органдын жаңы курамы түзүлгөнгө чейин аткаруусун өтүнгөндө, контрагнатура талап кылынбайт.

Контрасигнатура (каршы кол коюу) институту дагы бир парламенттик республикада-Италияда иштейт. Италиянын Негизги мыйзамынын 89-беренесине ылайык, президенттин укуктук актылары жараксыз деп эсептелет

эгерде аларга тиешелүү министрлер кол койбосо. Жогорку юридикалык күчкө ээ болгон мамлекет башчысынын укуктук актылары өкмөт башчысы тарабынан каршы кол коюлат.

Кыргыз Республикасынын Негизги мыйзамына ылайык мамлекет башчысы аткаруу бийлигин жетектейт, ал бул чөйрөдө кеңири ыйгарым укуктарга ээ: Жогорку Кеңештин макулдугу менен аткаруу бийлигинин жогорку органынын төрагасын жана мүчөлөрүн дайындайт, өз каалоосу боюнча аларды кызматтан бошотот; Кыргызстандын өз аймагында да, анын чегинен тышкары да өкүлү болуп саналат; сүйлөшүүлөргө катышат жана эл аралык келишимдерге кол коет, ага бул укуктарды башка жогорку мамлекеттик кызматчыларга берүүгө уруксат берилет; мамлекеттер аралык келишимдерди ратификациялоо боюнча документтерге кол коет; Кыргызстандын чет өлкөлөрдөгү элчиликтеринин жана консулдуктарынын жетекчилерин жана мамлекеттер аралык мекемелердеги ыйгарым укуктуу өкүлдөрүн дайындайт; аларды кызматтан бошотот; мамлекет башчысы Кыргызстандын армиясын жетектейт, өлкөнүн армиясынын жетекчилигин кызматка дайындайт жана бошотот жана башка расмий укуктарды ишке ашырат.

Мамлекет башчысы Кыргызстандын Негизги Мыйзамынын 66-беренесинин 2-пунктуна ылайык коом менен мамлекеттик бийлик органдарын бириктирип, бириктирүүчү функцияны аткарат. Президент мамлекет башчысы катары, биздин оюбузча, мамлекеттик аппараттын түзүмдөрүнүн ортосундагы макулдашылган өз ара аракеттенүүгө көмөктөшүүгө тийиш.

Кыргызстандын Негизги Мыйзамында мамлекет башчысына импичмент жарыялоо процессин караган норма да бар, аны биз 1.4-бөлүмчөдө талкуулаганбыз. Ошентип, Негизги Мыйзамдын 73-беренесине ылайык Президенттин аракеттеринде кылмыштын белгилери болгону жөнүндө Башкы прокурордун корутундусу менен ырасталган Жогорку Кеңеш тарабынан коюлган айыптоонун жана айып коюунун белгиленген тартиби сакталгандыгы жөнүндө Конституциялык соттун корутундусунун негизинде Президент кызматтан четтетилиши мүмкүн.

АКШнын Негизги Мыйзамында мамлекеттик кызматчыларды кызматтан алуу процесси анын 1-беренесинде каралган. Ушул берененин 2 жана 3-бөлүктөрү [134] мамлекет башчысын кызматтан алуу процесси, анын орун басары жана башка жогорку АКШ өкмөтүнүн өкүлдөрү Конгресстин төмөнкү палатасына импичмент боюнча корутундусун берүүдөн башталат деп чечмеленет. Бул корутунду адегенде эл өкүлдөр палатасынын юридикалык комитетинде же айыптын негиздүүлүгүн текшерген комиссияда каралат. Эгерде корутунду ырасталса, ал төмөнкү палатанын бекитүүсүнө жөнөтүлөт, ал атайын соттук палата катары көпчүлүк добуш менен бул айыпты карап, кабыл алат жана Конгресстин жогорку палатасы - Сенатка өткөрүп берет. Ал айыптарды негизи боюнча карап, атайын сот катары иш алып барат. Жогорку палатада мамлекет башчысына импичмент жарыялоо боюнча ишти кароодо процеске АКШнын Жогорку сотунун башчысы төрагалык кылат. Импичмент боюнча сот процессинин тартиби соттук териштирүүгө окшош жана төрагалык кылуучу тарабынан аныкталат, бирок ал Сенаттын көпчүлүк мүчөлөрүнүн сунушу боюнча өзгөртүлүшү мүмкүн. Кызматтан четтетилүүгө тийиш болгон мамлекет башчысы жана башка мамлекеттик кызматкерлер бул процедурага Конгресстин жогорку палатасында жеке катышууга укуктуу, бирок адвокаттар тарабынан да көрсөтүлүшү мүмкүн. Бул процедурада тараптардын жүйөлөрү жана аргументтери каралат, далилдер изилденет, күбөлөрдүн көрсөтмөлөрү угулат. Жарыш сөздөрдөн жана репликалардан кийин жогорку палата жашыруун добуш берүү жолу менен өкүм чыгарышы керек. Импичментти ишке ашыруу үчүн квалификациялуу көпчүлүктүн – Сенат мүчөлөрүнүн үчтөн экисинин макулдугу керек. Жогоруда аталган кызмат адамдары күнөөлүү деп табылганда мыйзамдуу чара катары аларды ээлеген кызматынан бошотуу эсептелет. Бирок импичмент жарыялангандан кийин бул чиновниктер кадимки сот тартибинде жазаланышы мүмкүн.

Франциянын президентин кызматтан алуу процедурасы [204] ошондой эле 1.4-бөлүмчөдө талкууланат Франциядагы мамлекет башчысын кызматтан четтетүү менен Франциянын парламенти да алектенет. Франция парламентинин

эки палатасы Президентти айыптагандан кийин, ар бир палатанын кеминде 10% добушун талап кылган, акыркы чечимди француз парламентинин эки палатасынын тең сандагы депутаттарынан турган Жогорку сот палатасы чыгарат. Бул соттук инстанция өзүнүн курамынан төрагалык кылуучуну шайлайт.

Ошентип, Кыргыз Республикасынын Президентинин укуктук статусун бекемдөөдө дүйнөнүн өнүккөн демократиялык, укуктук мамлекеттеринин жакшы тажрыйбаларын эске алуу зарыл.

5.2. Аткаруу бийлик органдарынын укуктук статусу

Аткаруу бийлигинин органдары катары Кыргызстандын министрликтери жана мамлекеттик комитети мыйзамдарды жана мыйзам алдындагы актыларды аткарууга милдеттүү. Министрлер Кабинетинен айырмаланып, министрлик жана мамлекеттик комитет коомдук турмуштун тиешелүү чөйрөсүн башкарган борбордук аткаруу бийлигинин институту болуп саналат.

Министрликтер жана мамлекеттик комитеттер айрым юридикалык жактар жана мамлекеттик органдар болуу менен Кыргызстандын Министрлер Кабинетинин ишинин чөйрөсүнө кирбеген, бирок Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык келген чечимдерди кабыл алууга укуктуу.

Министрликтерди министрлер жана мамлекеттик комитеттин төрагасы жетектейт, алар бул органдарга жүктөлгөн функциялардын аткарылышы үчүн жооптуу. Министр жана комитеттин төрагасы, эгерде алардын талапкерлиги Президент тарабынан сунушталса жана Жогорку Кеңеш тарабынан жактырылса, мамлекет башчынын жарлыгы менен дайындалат.

«Кыргызстандын Министрлер Кабинети жөнүндө» Конституциялык Мыйзамдын [7] 21-беренесине ылайык, министрлер жана мамлекеттик комитеттин төрагасы 11 ыйгарым укуктуу жүзөгө ашырат: 1) тийиштүү чөйрөдө мамлекеттик саясатта иштеп чыгууну жана ишке ашырууну жүзөгө ашырат; 2) Кыргызстандын мыйзамдарынын негизинде буйруктар менен тескемелерди

укуктук актыларды чыгарат жана алардын аткарылышын алардын аткарылышын уюштурат; 3) Өкмөткө жана анын жетекчисине алардын укуктук актыларынын редакцияларын жана башка зарыл документтерди жана маалыматтарды даярдоону жана берүүнү көзөмөлдөйт; 4) Кыргызстандын парламентинде жогорку аткаруу органынын кызыкчылыктарын чагылдырат ж.б. Министрликтердин жана мамлекеттик комитеттин жетекчилери өз иштери үчүн, анын ичинде алар чыгарган укуктук актылар үчүн жооптуу. Министрдин жана мамлекеттик комитеттин төрагасынын жалгыз жоопкерчилиги министрлер кабинетинин башчысына караганда катуураак, анткени борбордук аткаруу органынын актылары министрдин жана мамлекеттик комитеттин төрагасынын жоопкерчилигинде, ал эми жогорку аткаруу органынын чечимдери үчүн орган өзү жооп берет.

Мыйзамдардын ченемдерине кол салуу, ошондой эле жогорку аткаруу органынын мүчөсүнүн антын сактабоо аны тартиптик жоопкерчиликке тартууга алып келет.

Аткаруу бийлигинин борбордук органдарынын ишин демократиялаштыруу максатында алардын алдында коомдук кеңештер түзүлүшү мүмкүн, ага ушул органдардын кызматкерлеринен тышкары жарандык коомдун өкүлдөрү кириши мүмкүн. Бирок жогоруда аталган кеңештердин чечимдери милдеттүү мүнөзгө ээ эмес. Аткаруу бийлигинин борбордук органынын жетекчиси чечим кабыл алууда ушул кеңештин токтомун эске алышы мүмкүн.

Адатта, коомдук кеңештердин жыйналыштарында көйгөйлөрдүн чектелүү чөйрөсү талкууланат жана чечилет - бул негизинен борбордук аткаруу органынын ишинин негизги багыттарын талдоо, кабыл алынган ченемдик-укуктук актылардын мазмунун талкуулоо, учурдагы көйгөйлөрдү кароо. коомчулук менен байланыштын жөнгө салынган чөйрөсү жана аларды чечүүнүн жолдорун сунуштоо. Негизинен тиешелүү чөйрөдө башкарууну борбордук аткаруу органы өзү же анын жетекчиси ишке ашырат.

Кеңешүүчү-сунуштоочу орган болуп саналган коомдук кеңештин иштешине карабастан, министрлик, мамлекеттик комитет же администрациялык ведомство болобу, борбордук аткаруу органы коллегиялдуу орган болуп саналбайт. Биз советтик окумуштуу-юристар ойлогондой борбордук аткаруу органдарын коллегиялдуу органдарга айландыруунун кажети жок, анткени көпчүлүк учурда башкаруунун бирдиктүүлүк принциби аткаруу бийлик органдары тарабынан оперативдүү милдеттерди чечүү үчүн алгылыктуу, бирок коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдардын көзөмөлү астында деп ойлойбуз. Министрлер Кабинетине жана ага ылайык борбордук аткаруу бийлик органдарына көзөмөлдүк кылуу үчүн түзүлгөн мындай орган Жогорку Кеңеш болуп саналат. Белгилей кетсек, Жогорку Кеңештин айрым министрлерге көзөмөлү 2007-жылдын 23-октябрында Кыргызстандын Конституциясына киргизилген өзгөртүүлөргө ылайык катуу болгон. Алсак, бул Конституциянын 71-беренесинин 8-пунктунда Жогорку Кеңештин аткаруу бийлигинин жогорку органынын мүчөсүнүн ишмердүүлүгү жактырылбаса, мамлекет башчысы аны кызматтан бошотуп же парламенттин сунушун четке кага алат деп айтылган. Эгерде жарым жылдын ичинде парламент борбордук аткаруу органынын жетекчисинин ишкердик сапатына же репутациясына кайрадан күмөн санаса, президент аны кызматтан алууга аргасыз болгон. Учурдагы Негизги Мыйзамда мындай ченем жок.

Конституция кабыл алынып, 2021-жылдын 5-майында күчүнө киргенден кийин өлкөдө дагы бир укуктук реформа башталып, анын жүрүшүндө жаңы кодекстер, мыйзамдар жана башка ченемдик укуктук актылар кабыл алынган. Жаңы мыйзамдардын арасында “Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө» мыйзам да бар. Бул ченемдик-укуктук акт жергиликтүү өз алдынча башкаруу тармагындагы “Жергиликтүү мамлекеттик администрация жөнүндө» [14] жана “Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жөнүндө» [16] эки мыйзамды бириктирүүнүн натыйжасы болду. Жаңы Конституцияга жана “Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө» мыйзамга

ылайык, райондун акими Президенттин облустагы ыйгарым укуктуу өкүлү менен кеңешип, Министрлер Кабинетинин Төрагасынын сунуштамасынын негизинде Президент тарабынан кызматка дайындалат жана кызматтан бошотулат. Мурда аким Премьер-министр тарабынан дайындалып, иштен четтетилген. Жаңы Негизги Мыйзамга жана «Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети жөнүндө» конституциялык мыйзамга ылайык облустагы ыйгарым укуктуу өкүл Кыргыз Республикасынын Президенти тарабынан кызматка дайындалат жана кызматтан бошотулат. Бул жаңылыктар киришүүсүнө чейин бул кызмат адамы Кыргыз Өкмөтүнүн өкүлү болгон жана Өкмөт башчы болуп дайындалып, кызматтан бошотулган.

Мамлекеттик администрация райондо мамлекеттик башкарууну ишке ашырат жана мамлекет башчысынын жана жогорку аткаруу органынын көзөмөлүндө болот. Райондун мамлекеттик администрациясы бир ыйгарым укуктуу орган болуп саналат, анткени «Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө» мыйзамдын 8-беренесине ылайык аны аким –жергиликтүү администрациянын башчысы бир жетекчиликтин негизинде башкарат. Жергиликтүү администрациянын башчысы аймактагы негизги мамлекеттик кызматкер болуп эсептелет жана бул административдик-аймактык бирдиктин аймагындагы экономикалык өсүш үчүн Кыргызстандын Президентине жана аткаруу бийлигинин жогорку органына отчет берет.

Райондун мамлекеттик администрациясы жогоруда аталган Мыйзамдын 7-беренесине ылайык өзүнүн функцияларын ишке ашыруу үчүн 23 ыйгарым укуктарга ээ, анын ичинде төмөнкүлөр: 1) райондун аймагында аткаруу бийлигин жүзөгө ашырат; 2) райондун аймагында экономикалык өсүш жана социалдык камсыздоо пландарын ишке ашырат; 3) улуттук жана жалпы мамлекеттик программаларды ишке ашырууну камсыз кылат; 4) жергиликтүү экономиканы өнүктүрүү үчүн чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу боюнча долбоорлорду ишке ашырат; 5) менчиктин бардык түрлөрүн өнүктүрүү жана аларды коргоо үчүн бирдей шарттарды түзөт жана башка.

Жергиликтүү мамлекеттик администрациянын жогоруда көрсөтүлгөн ыйгарым укуктарын ишке ашырууга аким жетекчилик кылуу жана ага көзөмөлдүк кылуу түрүндө көмөктөшөт, ал жогоруда аталган мыйзамдын 11-беренесине ылайык төмөнкү ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырат: 1) райондун мамлекеттик администрациясы тарабынан өз ыйгарым укуктарын талаптагыдай аткарууну ишке ашырат; 2) аткаруу бийлигинин мамлекеттик органдарынын аймактык бөлүмдөрүнүн ишин координациялайт; 3) жергиликтүү мамлекеттик администрациянын аппаратынын кызматкерлерин кызматка дайындайт жана кызматынан бошотот, аларга сыйлоо жана тартиптик жаза чараларын көрөт; 4) айыл аймактарынын жана райондук маанидеги шаарлардын жергиликтүү өз алдынча башкаруусунун аткаруу органдарынын башчыларын ушул Мыйзамда каралган тартипте кызматка дайындайт жана кызматтан бошотот; 5) ар кандай өкүлчүлүктүү органдын сессиясын же райондун ичиндеги бардык өкүлчүлүктүү органдардын жалпы чогулушун чакыруу демилгесин көтөрүүгө жана чечүүчү добуш укугусуз бул органдардын ишине катышууга жана башкаларга укуктуу.

Жергиликтүү мамлекеттик администрацияда бирден-бир орган болгонуна карабастан, коллегия анын ишмердүүлүгүнө көмөк көрсөтүүчү кеңеш берүүчү орган катары иштейт. Анын курамына райондун мамлекеттик администрациясынын жетекчилиги, райондун акими тарабынан аныкталган башка мамлекеттик бийлик органдарынын жетекчилери кирет. Бул коллегиянын чечимдери кеңеш берүүчү мүнөзгө ээ жана акимдин буйруктары менен аткарылышы мүмкүн.

Жогорудагы 11-беренедө каралган ыйгарым укуктарды аким коллегиянын талкуусуна маселе койбостон жекече аткара алат. Жогорудагы бардык жоболор жергиликтүү мамлекеттик администрациянын укуктук статусунун жеке башчылык мүнөзүн дагы бир жолу тастыктайт.

Жергиликтүү мамлекеттик администрациянын ишинде мыйзамдуулукту камсыз кылуу үчүн коллегиялдуу орган тарабынан көзөмөлдүк кылуу зарыл

жана мындай орган райондук кеңеш боло алат. Мыйзам боюнча жергиликтүү мамлекеттик администрациянын көзөмөлү кандай экенин карап көрөлү.

“Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын жаңы мыйзамынын 10-беренесине ылайык, аким мамлекет башчысы тарабынан 16 негиздер боюнча жекече кызматтан бошотулушу мүмкүн, акимдин өзү арыз менен кайрылганда, ага ишеним жоголгондо, жеке өзү же өкүлдөрү аркылуу ишкердик иш жүргүзгөндө ж. б. у. с. бошотулушу мүмкүн. Мурда акимге райондун жергиликтүү өкүлчүлүктүү органдарынын жалпы чогулушу да көзөмөл жүргүзүп келген. Алсак, 2011-жылдын 14-июлундагы № 96 «Жергиликтүү мамлекеттик администрация жөнүндө» мыйзамынын 15-беренесинин 1-пунктунун 10-пунктчасына ылайык, Премьер-министр, эгерде ал жергиликтүү кеңештердин кошмо жыйналышына катышкан депутаттардын үчтөн экисинин добушу менен колдоого алынса, жергиликтүү кеңештердин кошмо жыйналышынын депутаттарынын жалпы санынын үчтөн биринин демилгеси боюнча акимдин кызматынан бошотулушу мүмкүн. Ошондой эле, жогоруда аталган берененин 2.3-пункттарына ылайык, эгерде райондун жергиликтүү өкүлчүлүктүү органдарынын жалпы чогулушунун депутаттары акимге ишеним көрсөтпөсө, анда Өкмөт башчысы аны ээлеген кызматынан бошотуп же бул аракетинен баш тарта алат. Акимге 3 айдын ичинде ушул жыйындын депутаттары тарабынан кайталап ишеним көрсөтүлбөгөн учурда Премьер-министр аны кызматтан бошоткон. Жаңы аким дайындалганга чейин Өкмөт башчы райондук администрация башчысынын милдетин аткаруучуну дайындай алган. Азыркы учурда акимге ишеним көрсөтпөө укугу райондук кеңештин компетенциясына кирбейт.

2008-жылдын 29-майындагы «Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жана жергиликтүү мамлекеттик администрация жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 63-беренесинин 2-пунктуна ылайык жергиликтүү мамлекеттик администрациянын башчысы Премьер-министр менен кеңешүү боюнча Президент тарабынан Президент тарабынан өз алдынча же Премьер-

министрдин сунушу боюнча дайындалган жана кызматынан бошотулган.

Жогоруда аталган Мыйзамдын 6-беренесинин 5-пунктунун 27-пунктчасында райондук кеңештин депутаттарынын жалпы санынын үчтөн экисинин добушу менен райондук мамлекеттик администрация башчысына өз милдеттерин аткарбагандыгы же талаптагыдай аткарбагандыгы үчүн ишеним көрсөтпөө жөнүндө айтылган. Бирок мыйзамда мындай ишенбөөчүлүктүн укуктук кесепеттери жөнүндө эч нерсе айтылган эмес. Ушундай жобого салыштырмалуу «Жергиликтүү мамлекеттик администрация жөнүндө» Мыйзамдын 15-беренеси райондун жергиликтүү кеңештеринин биргелешкен жыйналышына жергиликтүү мамлекеттик администрациянын башчысын көзөмөлдөөгө укук берет, бул биздин пикирибиз боюнча ушул Мыйзамдагы прогрессивдүү жаңылык болуп саналат.

Улуу Британия, Германия, Франция, Италия, Япония, Канада сыяктуу дүйнөнүн өнүккөн демократиялык өлкөлөрүндө аткаруу бийлигинин башчыларын административдик-аймактык бирдиктерде жергиликтүү коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар өз алдынча шайлашат. Мындай шайлоолордун натыйжасында бийликке аларды шайлаган калктын жана коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдын алдында жооптуу, татыктуу адамдар келет. Жергиликтүү коллегиялдуу өкүлчүлүк органынын аткаруу органына жана анын жетекчисине эффективдүү көзөмөл жүргүзүүсү анын натыйжалуу иштөөсүнө түрткү берет.

5.3. Кыргыз Республикасындагы биринчи инстанциядагы соттор жеке башкаруу органы катары

«Кыргыз Республикасынын Жогорку соту жана жергиликтүү соттор жөнүндө» [13] Мыйзамдын 32-беренесинин 1-пунктунун 1-пунктчасына ылайык, биринчи инстанциядагы соттор райондук, административдик соттор, шаардагы райондук, шаардык соттор болуп саналат.

Кыргызстандын Негизги Мыйзамынын 70-беренесинин 4-пунктунун 3-пунктчасына ылайык, региондордогу судьялар сот адилеттиги боюнча кеңештин сунушу боюнча мамлекет башчысы тарабынан ылайык региондордогу судьялар сот адилеттиги иштери боюнча кеңештин сунушу боюнча мамлекет башчысы тарабынан башында беш жылдык мөөнөткө, андан кийин алтымыш беш жашка чейин дайындалат.

Кыргызстанда совет бийлигинин жылдарында анын 1978-жылдын 20-апрелиндеги Негизги Мыйзамына ылайык [4] (151- берененин 2, 3- абзацтары) эл сотторунун судьялары райондордун жана шаарлардын жашоочулары тарабынан жалпыга бирдей жашыруун добуш берүү жолу менен беш жылдык мөөнөткө шайланган. Эл арачылары иштеген же жашаган жери боюнча жарандар тарабынан ачык добуш берүү жолу менен эки жарым жылга шайланышкан. Областтык жана Жогорку соттун судьяларын эл депутаттарынын тийиштүү Советтери беш жылдык мөөнөткө шайлашты. Сотторду шайлоонун мындай ыкмасы учурда иштеп жаткан социалисттик өлкөлөрдө колдонулат. АКШнын көпчүлүк Штаттарында сотторду калк шайлайт. Дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө жергиликтүү соттор дайындалат, ал эми жогорку соттордо судьяларды дайындодо мамлекеттик бийлик бутактарынын жогорку органдары катышат. АКШда Жогорку соттун судьялары Конгресстин жогорку палатасынын макулдугу менен мамлекет башчысы тарабынан дайындалса, Японияда Жогорку соттун төрагасы министрлер кабинетинин сунушу боюнча монарх тарабынан дайындалат; калган судьялар ушул соттун сунушу боюнча аткаруу бийлигинин жогорку органы тарабынан дайындалат. Батыш Европада ошондой эле Жогорку сот органдарынын курамын түзүүгө мамлекеттик бийликтин жогорку органдары катышат, мисалы, Францияда жана Италияда соттор магистратуранын жогорку органы тарабынан дайындалат, Улуу Британияда алар Лорд-канцлер тарабынан дайындалат [152, 299-б.].

«Кыргыз Республикасынын Жогорку соту жана жергиликтүү соттор жөнүндө» Мыйзамдын 34-беренесине ылайык, райондордо жана шаарларда

жергиликтүү соттордун курамына алардын жетекчилери жана мүчөлөрү - судьялар кирет. Сот арачыларынын катышуусу менен судья караган иштерди кошпогондо, иштер бир судья тарабынан каралат. Биринчи инстанциядагы соттун судьясы гана аныктамаларды, өкүмдөрдү, жеке аныктамаларды жана чечимдерди чыгарат.

Биринчи инстанциядагы соттун судьясынын жеке ыйгарым укуктарын карап көрөлү. Жогорудагы мыйзамдын 37-беренесине ылайык райондук же шаардык соттун судьясы Бишкек шаардык сотунан тышкары төмөнкү ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырат:

- 1) юридикалык иштерди чечет;
- 2) соттун төрагасынын милдеттерин аткаруу мүмкүн болбогон учурда аны убактылуу алмаштырууга;
- 3) сот практикасынын материалдарын системалаштырат жана изилдейт;
- 4) жарандар сот өндүрүшүнө байланышпаган суроолор менен кайрылганда, аларды карайт;
- 5) башка ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырат.

Кыргызстандын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин [9] 31-беренесине ылайык, биринчи инстанциядагы сотто сот гана, тиешелүүлүгүнө жараша, судьяга төмөнкү ыйгарым укуктар жүктөлгөн:

- 1) адамды кылмыш жасоого күнөөлүү деп таанууга жана ага жаза дайындоого;
- 2) адамды күнөөсүз деп таанууга жана анын негиздүүлүгүн;
- 3) тиешелүү учурларда адамга карата медициналык маанидеги жана тарбиялык мүнөздөгү мажбурлоо чараларын колдонуу;
- 4) жекече аныктаманы жарыялоо жана аткаруу талабы;
- 5) башка ыйгарым укуктарды ишке ашыруу.

Биринчи инстанциядагы соттун тергөө судьясы гана сотко чейинки мезгилде төмөнкү маселелерди чечүүгө укуктуу:

- 1) камакта кармоо, үй камагына алуу, мөөнөттөрүн узартуу сыяктуу бөгөт коюу чараларын аныктоо;

2) алдын ала камакта болбогон айыпталуучуну анын үстүнө соттук-медициналык же соттук-психиатриялык экспертиза өткөрүү үчүн медициналык мекеменин стационарына жайгаштыруу;

3) жазык сот өндүрүшүнө катышкан адамдарга карата коопсуздук чараларын колдонуу.

Кыргызстандын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 130-беренесине ылайык прокурордун, тергөөчүнүн жана алгачкы текшерүүнүн кызмат адамынын процесстик ишине даттанууларды тергөө судьясы жеке өзү карайт. Жогоруда аталган адамдардын кылмышты КБРде каттоодон баш тартуусу, жазык ишин токтото туруу же токтотуу жөнүндө чечимдер, ошондой эле жогоруда аталган кызмат адамдарынын башка аракеттери (аракетсиздиги), чечимдери сыяктуу аракетсиздиктер сотко даттанылышы мүмкүн.

Даттанууну карап чыгып, тергөө судьясы аны канааттандырышы же канааттандыруудан баш тартышы мүмкүн. Эгерде бул судья даттанууну канааттандырса, анда тиешелүү кызмат адамы бузулган укугун калыбына келтирүүгө: өзүнүн мыйзамдуу актыларын алып келүүгө жана өзүнүн процессуалдык ишин мыйзамга ылайык жүргүзүүгө милдеттүү. Даттанууну кароо жана ал боюнча чечим чыгаруу даттанууну алган учурдан тартып 10 суткадан кечиктирилбестен тергөө судьясы тарабынан жүзөгө ашырылат.

Жогоруда аталган кодекстин 277-беренесине ылайык, иш сотко өткөн учурдан тартып судья ишти маңызы боюнча караганга чейин төмөнкү процесстик маселелердин бирин чечүүгө милдеттүү:

1) тергөөдөгү боштуктарды толтуруу үчүн ишти кайра прокурорго өткөрүп берүүгө;

2) ишти башка сотко караштуулугу боюнча өткөрүп берүүгө;

3) ишти башка ишке байланыштыруу үчүн тиешелүү сотко же прокурорго жөнөтүү жөнүндө;

4) иштин жагдайларын алдын ала кароо үчүн күндү белгилөө жөнүндө;

5) ишти маңызы боюнча кароо үчүн сот отурумун өткөрүү жөнүндө.

Судья тергөөчү, прокурор сыяктуу эле ишти токтото турууга жана токтотууга укуктуу. Ошентип, Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 301-беренесине ылайык, судья төмөнкү негиздер боюнча өндүрүштү токтото турууга укуктуу:

1) эгерде айыпкер сотко алынып келингенден кийин соттук териштирүүгө келбесе. Бул иш боюнча судья анын баш коргоо чарасын камакта калтырууга өзгөртөт;

2) эгерде айыпталуучу ооруп калса, анын соттук отурумга катышуусуна тоскоолдук кылуу;

3) айыпкер жашырылган учурда;

4) Бул учурда колдонулуучу жазык мыйзамынын Кыргыз Республикасынын Конституциясына шайкештигин Кыргызстандын Конституциялык соту карап жатканда.

5) экспертиза жүргүзүлгөн учурда.

Мындан тышкары, Кыргыз Республикасынын КЖПКде жогоруда аталган беренедө сот отурумуна чакырылган айрым адамдар келбей калган учурда же жаңы далилдер келип түшкөнгө чейин ишти кароону кийинкиге калтырууга судьянын укугу каралган, бул боюнча талап иштин тараптары тарабынан билдирилген.

Жогорудагы кодекстин 302-беренесине ылайык судья Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 27-беренесинин биринчи бөлүгүнүн 3-14-пункттарында көрсөтүлгөн негиздер боюнча жазык ишин токтотууга укуктуу. Прекращение уголовного дела ведет к отмене судьей всех мер уголовного и уголовно-процессуального принуждения к лицу, в отношении которого было вынесено постановление о прекращении уголовного дела. Жазык ишинин токтотулушу судья тарабынан ага карата жазык ишин токтотуу жөнүндө чечим кабыл алынган адамга карата жазык жана жазык-процесттик мажбурлоонун бардык чараларын жокко чыгарууга алып келет.

Жазык ишин токтотуу жөнүндө маселени чечүү үчүн тараптар соттук отурумга чакырылат. Жазык сот өндүрүшүнүн катышуучуларынын кимдир-

бирөөлөрү келбей калса, судья бул маселе боюнча сот отурумун өткөрүүгө укуктуу. Кыргыз Республикасынын КЖПКнин 27-беренесинин 1-бөлүгүнүн 10-12, 14-пункттарына ылайык жазык ишин токтотуу айыпталуучунун макулдугунун негизинде жүргүзүлөт.

Эгерде соттук териштирүүдө айыпталуучунун аракетинде окуя же кылмыштын курамы жок экендиги аныкталса, судья соттук териштирүүнү аяктап, актоо өкүмүн чыгарат.

Жазык сот өндүрүшүнүн жүрүшүндө судья айыпкерге карата бөгөт коюу чарасын белгилөөгө ыйгарым укуктуу жана ага ылайык ал соттук териштирүүнүн бүткүл мөөнөтүндө күчүндө болот.

Биринчи инстанциядагы сотто судья өкүмдү, ошондой эле мыйзамды колдонуунун башка актыларын жекече чечет. Кыргыз Республикасынын КЖПКнин 346-беренесине ылайык, судья өкүм чыгаруу үчүн төмөнкүдөй фактыларды, негиздерди жана мыйзамдуу талаптарды белгилөөгө тийиш:

- 1) жасоого айыпкердин катышуусу күтүлгөн кылмыш болгон-болбогондугу;
- 2) айыпкердин бул кылмышты жасоого катыштыгы ырасталганбы;
- 3) кылмыштуу жосундун түрү жана статьясынын номери аларды кылмыштарга жана жоруктарга классификациялоону эске алуу менен туура аныкталганбы;
- 4) айыпкердин бул кылмыш жосунду жасоодо күнөөсү аныкталганбы жана иште кандай жагдайлар бар экенин, оордотуучу же жеңилдетүүчү жагдайлар бар экендигин;
- 5) айыпкерге жасаган кылмыш жосуну үчүн жаза колдонулабы же жокпу ж.б.у.с.

Бардыгы болуп ушул берене боюнча өкүмдү чыгаруу үчүн судья 18 пункт боюнча жагдайларды жана негиздерди белгилөөгө тийиш.

Өкүм чыгарууда дагы бир маанилүү маселе – КР КЖПКнын 347-беренесине ылайык, жазаны өтөө үчүн зарыл негиз катары адамдын акыл-эстүүлүгүн белгилөө. Эгерде судья адам акыл-эси соо эмес абалда кылмыш жасагандыгын же кылмыш же жорук жасагандан кийин психикалык ооруга чалдыкканын аныктаса, ал токтоо менен кылмыш ишин токтотот жана аны

тиешелүү психиатриялык мекемеге мажбурлап дарылоого жиберет.

Иштин жагдайына жараша судья айыптоо же актоо өкүмүн чыгарат. Айыптоо өкүмүнүн негизги элементи жаза болуп саналат жана анын өкүмдөгү аныктамасына жараша акыркысы төмөнкүдөй түрдө чыгарылышы мүмкүн:

- 1) соттолгондор милдеттүү түрдө өтөшү үчүн жазаны аныктоо менен;
- 2) жазаны белгилөө менен, бирок аны өтөбөстөн;
- 3) жаза чыгаруу жана адамды пробациялык көзөмөлгө алуу, б. а. шарттуу соттоону колдонуу менен;
- 4) жазаны аныктабастан.

Жазаны белгилөө менен айыптоо өкүмүн чыгарууда судья анын так параметрлерин: түрүн, сандык маалыматтарын жана аны өтөө мезгилинин башталышын көрсөтүүгө милдеттүү.

Жазаны аныктоо менен, бирок аны өтөбөстөн айыптоо өкүмүн чыгаруу төмөнкү учурларда мүмкүн:

- 1) эгерде чыгарылган өкүмдө каралган жазадан бошотууну болжолдогон мунапыс актысы кабыл алынса;
- 2) айыпкердин камакта же үй камагында өтөгөн убактысын, өкүмдө каралган жазанын мөөнөтү менен эсептөөдө;
- 3) Кылмыш-жаза кодексинин 82-статьясына ылайык пробацияны колдонуу мүмкүнчүлүгү болгондо.

Жазаны аныктабастан айыптоо өкүмүн чыгаруу төмөнкү учурларда мүмкүн:

- 1) эгерде айыпкер жазаны аткаруу мүмкүнчүлүгүн жокко чыгарган катуу оору менен ооруса;
- 2) жазык жазаларын колдонуунун эскирүү мөөнөтү аяктаганда.

КР КЖПКнын 350-беренесине ылайык судья төмөнкү учурларда актоо өкүмүн чыгарууга укуктуу: 1) эгерде кылмыштуу жосундун окуясы болбосо;

2) айыпкер курамынын аракетинде же аракетсиздигинде кылмыш жосуну жок болгондо;

3) эгерде адам кылмыш-жаза кодексинин 3-бөлүмүнө ылайык жазык жоопкерчилигин карабаган жагдайларда, мисалы, кол салуудан коргонууда,

укук ченемдүү тескемени аткарууда, өзгөчө зарылдыкта ж. б. зыян келтирген жосун жасаса.

4) сот арачыларынын курамы айыпкерди актаганда.

Жогоруда аталган 2 жана 4-пункттарга ылайык актоо өкүмүн чыгарууда судья жазык ишин прокурорго кылмыштуу жосун жасаган адамдын болушу үчүн өткөрүп берет.

Биринчи инстанциядагы судьяларга жазасын өтөп жаткан соттолгондорго карата колдонулуучу белгилүү бир ыйгарым укуктар да берилген. Ошентип, биринчи инстанциядагы судья КР Кылмыш-жаза кодексинин 15-главасынын негизинде жазык-аткаруу мекемесинин жайгашкан жери боюнча соттолгондорду төмөнкү учурларда жаза өтөөдөн бошотууга укуктуу:

- 1) шарттуу-мөөнөтүнөн мурда бошотууну колдонууда;
- 2) соттолгон адам катуу ооруп калган учурда;
- 3) Кылмыш-жаза кодексинен адам соттолгон ченемди алып салуунун негизинде жана анын тиешелүү беренеси боюнча жазаны жеңилдетүүдө;
- 4) өкүмдү ишке ашыруунун эскириши колдонулган учурда;
- 5) мунапыс жөнүндө укуктук актынын негизинде.

Судья шарттуу түрдө бошотулгандарды жана пробацациялык көзөмөлгө алынган адамдарды көзөмөлдөйт. Алар тарабынан бул институттардын режими бузулган учурда, аларга дайындалган жазаны өтөө үчүн тиешелүү жазык-аткаруу мекемелерине жөнөтүлүшү мүмкүн.

Ошондой эле судья КР Кылмыш-жаза кодексинин негизинде соттолгон адам коомдук, түзөтүү жумуштары түрүндөгү жазаны аткаруудан баш тарткан учурда бул жазаны жазанын башка түрлөрү менен алмаштырууга укуктуу. Соттолгон адам тарабынан айып өкүм күчүнө кирген учурдан тартып үч айдын ичинде ыктыярдуу тартипте төлөнбөсө, жаза алмаштырылган учурда мажбурлап аткаруу органы өкүм чыгарган сотко айыпты эркиндигинен ажыратуу менен алмаштыруу жөнүндө башка сот актысын, ал боюнча адам күнөөлүү деп табылган Жазык кодексинин Өзгөчө бөлүгүнүн тиешелүү беренесинде каралган мөөнөттүн чегинде сунуш киргизет. Эгерде адам

күнөөлүү деп табылган берененин санкциясында эркиндигинен ажыратуу каралбаса, адам жогоруда аталган Кодекстин 370-беренесинин негизинде жазык жоопкерчилигине тартылат.

Ошондой эле биринчи инстанциядагы судьялар өз функцияларын административдик-процесстик, жарандык-процесстик сот өндүрүшү тартибинде жүзөгө ашырууда, административдик иштерди, укук бузуулар жөнүндө иштерди кароодо жеке башкаруу тартибинде аракеттенишет.

Ошентип, биринчи инстанциядагы судьяларга олуттуу ыйгарым укуктар берилип, алар жекече жүзөгө ашырышат. Бул ыйгарым укуктарды ишке ашыруу көзөмөлдөнүүгө тийиш болгон белгилүү бир иш-аракет эркиндигинин болушун билдирет. Тараптар тарабынан даттануулардын берилиши же прокурордун судьянын өкүмүнө карата жогору турган сотко сунушу, Судьялар кеңешине караштуу тартип комиссиясынын судьяларга карата тартиптик жаза чараларын колдонуусу жана мамлекеттик бийликтин жогорку органдары тарабынан көрүлүүчү башка контролдук чаралар судьялардын укук ченемдүү ишине көмөк көрсөтөт.

5.4. Мамлекеттик башка жеке башкаруу органдары

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 105 [1] жана «Кыргыз Республикасынын прокуратурасы жөнүндө» Мыйзамдын 2 [19] беренелерине ылайык прокуратура органдары коомдо жана мамлекеттик механизмде мыйзамдуулукту камсыз кылуу, адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин коргоо үчүн көзөмөлдүн төмөндө көрсөтүлгөн түрлөрүн ишке ашырышат:

1) иерархиясы боюнча Кыргызстандын Жогорку Кеңешинен жана Президентинен төмөн турган бардык мамлекеттик органдар, муниципалдык органдар жана алардын кызмат адамдары тарабынан мыйзамдардын ишке ашырылышына.

2) укук коргоо органдары, анын ичинде изин суутпай издөө ишин, алгачкы текшерүүнү жана тергөөнү жүргүзгөн органдар тарабынан мыйзамдардын аткарылышына;

3) адамдын жана жарандын эркиндигин чектеген мажбурлоо чараларын колдонуу жөнүндө соттордун чечимдерин аткаруучу жазык-аткаруу тутумунун органдары жана мекемелери тарабынан мыйзамдардын сакталышына.

Көзөмөлдүн жогоруда аталган түрлөрүнөн тышкары прокуратура органдары төмөнкү функцияларды жүзөгө ашырат:

1) зарыл учурларда сотто жарандардын жана мамлекеттин таламдарын колдойт;

2) сотто айыптоо позициясынан чыгып сүйлөйт;

3) сот тарабынан мыйзамсыз укуктук актылар чыгарылган учурда жогору турган сотто аларга каршылык билдирилет;

4) мамлекеттик аппараттын кызмат адамдарын жазык жоопкерчилигине тартууну жүзөгө ашырат жана көмөктөшөт; ;

5) Башкы прокурор прокуратуранын карамагындагы маселелер боюнча мыйзам чыгаруу демилге укугун ишке ашырат.

Кыргызстандын прокуратурасынын түзүмү төмөнкүдөй бөлүмдөрдөн: Башкы, Аскердик прокуратуралар, областтык, анын ичинде республикалык маанидеги Бишкек жана Ош шаарларынын прокуратуралары, райондук, шаардык, адистештирилген прокуратуралар, гарнизондук прокуратуралар, ошондой эле билим берүү, изилдөө жана басып чыгаруу функциялары менен алектенген кызматтардан турат.

Прокуратура өзүнүн ишинин иерархиялык, борборлоштурулган тутумун болжолдоочу, Башкы прокурор жетектеген бийликтин катуу вертикалы болгон командалык бир жетекчилик принцибинин негизинде иштейт. Прокурорлордун баш ийүүсү төмөнкү кызматтык мамилелерге негизделет:

1) жогору турган прокурорлордун кесиптик ишинин маселелери боюнча жазма буйруктарды прокуратуранын төмөн турган кызматкерлери аткарууга милдеттүү;

2) төмөн турган прокурорлор жогору турган прокурорлордун алдында өздөрүнүн кызматтык милдеттеринин аткарылышы үчүн начальниктердин алдында жоопкерчилик тартышат;

3) жогору турган прокурордук кызматкерлер төмөн турган прокурорлордун ишине даттанууларды карайт;

4) жогору турган прокурорлор төмөн турган прокурордук чара көрүү актыларын чыгарууга контролду жүзөгө ашырат.

Кыргызстандын Негизги мыйзамынын 70-беренесинин 5-пунктунун 1-пунктчасына ылайык, Башкы прокурорду дайындоо прерогативасы мамлекет башчыга жүктөлөт, бирок парламенттин макулдугу менен гана.

Президент ошондой эле парламенттин жарымынан кем эмесинин макулдугу менен аны кызматтан алуу укугуна ээ. Жогорку Кеңештин депутаттары ошондой эле өз демилгеси боюнча алардын жалпы санынын үчтөн биринин сунушу боюнча жалпы санынын үчтөн экисинин добушу менен Башкы прокурорду кызматтан четтетүү жөнүндө макулдук бере алат. Мамлекет башчысы республиканын Башкы прокурорунун сунушу боюнча анын орун басарларын, анын ичинде аскер прокурорун дайындоого жана бошотууга укуктуу.

1) «Кыргыз Республикасынын прокуратурасы жөнүндө» Мыйзамдын 12-беренесинин 2-пунктуна ылайык республиканын прокурору төмөнкү прокурорлорду кызматка дайындоого жана кызматтан бошотууга укуктуу:

2) Кыргызстандын Башкы прокуратурасынын борбордук аппаратындагы прокурорлор жана адистер;

2) аскер прокуратурасынын борбордук аппаратында прокурордук кызматкерлердин жеке өзү, Аскер прокуратурасынын башчысынын сунушу боюнча аскер гарнизондорунун прокурорлорунун;

3) региондордун жана республикалык маанидеги Бишкек жана Ош шаарларынын прокурорлору; алардын сунушу боюнча бул органдардын башкаруучу курамы;

4) прокуратуралардын жогору турган башчыларынын сунушу боюнча райондордун жана шаарлардын прокуратураларынын жетекчилеринин жана гарнизондордун прокурордук кызматкерлеринин.

Региондордун жана республикалык маанидеги шаарлардын прокурорлору бул органдардын прокуратураларынын аппаратынын жетекчи курамдан башка кызматкерлерин, ошондой эле райондордун жана шаарлардын прокуратураларынын түзүмүндөгү ошол эле прокурордук кызматкерлерди дайындоого жана бошотууга укуктуу.

Райондордун, шаарлардын прокуратураларынын, аскер гарнизондорунун башчылары бул органдардын прокурордук эмес кызматчыларын, б. а. көмөкчү персоналды жалдоого жана бошотууга укуктуу.

Кыргыз ССРинин 1978-жылдын 20-апрелиндеги Негизги Мыйзамынын 164-статьясына ылайык [4] Советтик Кыргызстандын прокурору жана областтык прокурорлор СССРдин Башкы прокурору тарабынан дайындалган. Райондордун жана шаарлардын прокуратураларынын жетекчилери Советтер Союзунун Башкы прокурорунун макулдугу менен Кыргыз ССРинин башкы прокурору тарабынан дайындалган. СССРдин прокурору 1977-жылдын 7-октябрындагы СССРдин Негизги Мыйзамынын 165-беренесине ылайык Советтер Союзунун жогорку өкүлчүлүктүү органы тарабынан шайланат жана ал тарабынан көзөмөлдүккө алынат.

Советтик Кыргызстандын 1978-жылдын 20-апрелиндеги Конституциясына ылайык прокуратуранын укуктук абалы сот жана арбитраж жөнүндөгү жоболор менен бирге 8-бөлүмдө белгиленген. Ошентип, прокуратура сот бийлигинин бутагына киргизилди. Көз карандысыз Кыргызстандын негизги мыйзамына ылайык, 1993-жылдын [3] редакциясында прокуратура жөнүндө жобо 76-беренедө 5-бөлүмдө «Аткаруу бийлиги» деп жазылган, б.а. прокуратура аткаруу бийлигине киргизилген. Конституциялык соттун 2007-жылдын 14-сентябрындагы чечими менен күчүн жоготту деп табылган Кыргыз Республикасынын 2007-жылдын 15-январындагы Конституциясынын өзгөртүүлөрү менен [29] прокуратуранын укуктук статусу

77-беренде «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бийлигинин борбордук органдары» главасында бекитилген, б. а. прокуратура мамлекеттик бийликтин борбордук органы деп таанылган. 2010-жылдын 27-июнундагы Негизги мыйзамга ылайык, прокуратуранын укуктук статусу жөнүндө жобо «Башка мамлекеттик органдар» бөлүмүнүн 104-беренесинде камтылган, алардын курамына Улуттук банк, Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча жогорку комиссия, Эсептөө палатасы, Кыргызстандын Акыйкатчысы кирген. Колдонуудагы Конституцияда прокуратура жөнүндө жобо «Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлиги» 3-бөлүмүндө, «Кыргыз Республикасынын өзгөчө статусу бар мамлекеттик бийлик органдары» 5-главасынын 105-беренесинде белгиленген.

Көптөгөн өлкөлөрдө прокуратура бирдиктүү система катары юстиция министрлигинин көзөмөлүндө, ал эми кээ бир өлкөлөрдө органдардын бул структурасы соттордо прокурорлор иштеген сот системасы менен биригип кеткен. Айрым Европа өлкөлөрүндө, мисалы Францияда, Италияда прокурорлор, соттор сыяктуу эле, магистратура сыяктуу мамлекеттик кызматкерлердин тобуна кирет. Прокуратура системасынын мындай уюштурулушу мындай органдын сот системасындагы ордун көрсөтүп турат. Башка өлкөлөрдө, мисалы, Болгария жана Вьетнам сыяктуу мурдагы социалисттик мамлекеттерде прокуратура өзүнүн өзүнчө административдик структурасына ээ жана сот системасы да, аткаруу бийлиги менен да тыгыз кызматташат, бирок коомду көзөмөлдөө жана башкаруу ишинде өкмөттүк бийлик менен көбүрөөк иштешет [86, 330-331-бб]. Португалия, Мексика, Белоруссия жана башка кээ бир мамлекеттердин мамлекеттик механизмде прокуратура өзүнүн борборлоштурулган бирдиктүү тутумуна ээ жана парламент жана мамлекет башчысы сыяктуу жогорку бийлик органдары тарабынан көзөмөлдөнөт [152,307-б]. АКШда прокуратура катуу борборлоштурулган жана иерархиялык түзүлүшкө ээ эмес, Юстиция министри бир эле убакта мамлекеттин башкы прокурору (прокурору) болуп эсептелет. Соттордо прокурорлор иштешет [86, 331-б]. Францияда да прокуратуранын

бирдиктүү уюшкан структурасы жок, АКШдагыдай эле алар соттун алдында иштешет. Улуу Британияда прокуратура органдары жок, прокурорлордун функционалдык милдеттерин адвокаттар аткарышат, ал эми мыйзамда каралган айрым учурларда сотто айыптоо Мамлекеттик айыптоо дирекциясынын кызмат адамы тарабынан колдоого алынат [152, 307-308-б].

Кыргызстандын Улуттук банкы ошол эле учурда бүткүл өлкөнүн башкы банкы болуп саналат, финансы-кредиттик мекеме жана өз тармагында мамлекеттик башкарууга жана саясатка катышкан мамлекеттик орган катары иштейт. Кыргыз банкынын өзүнүн татаал структурасы бар. Борбордук аппаратта башкы органдардын бири бул Банктын башкармасы болуп саналат, андан тышкары 6 комитет, 11 башкармалык, 4 бөлүм иштейт, алар Кыргыз банкынын кредиттик-акча, валюта саясатын жүргүзүүдө, банктык жана төлөм системаларынын нормалдуу иштешин камсыз кылууда, акча эмиссиясында, банктардын ишин ченемдик укуктук камсыздоодо, анын ичинде банк системасында бухгалтердик эсептин эрежелерин белгилөөдө негизги функцияларды ишке ашырат. Банкта банктын ишине жана жогоруда аталган функциялардын ишке ашырылышына өбөлгө түзгөн башка бөлүмдөр да бар. Алардын арасында 4 башкармалык бар, мисалы, укуктук, 1 кызмат, 9 бөлүм, мисалы, кадрлар боюнча, 1 пансионат, банкка бекитилген. Банктын Чүй облусунан башка облус – башкармалыктарында да 5 аймактык бөлүмдөрү жана Баткен областында 1 өкүлчүлүгү бар [207].

Кыргыз Банкынын башкармалыгынан башка бардык түзүмдүк жана аймактык бөлүмдөрү жеке башкаруу принциби боюнча иштешет. «Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы жөнүндө» Мыйзамдын 61-беренесинин 2-пунктуна ылайык Кыргыз банкынын жогорку органы болуп анын Башкармасы – коллегиялдуулуктун принцибинде иштеген жана анын ишин жетектөөчү орган саналат. Бирок, Банк Башкармасынын укуктук статусун жана коллегиялдуу органдын белгилерин салыштыруу бул түзүмдүк бөлүм таптакыр коллегиялдуу орган эмес экенин көрсөтүп турат. Бул үчүн биз Банк

Башкармасынын укуктук статусун анын коллегиялдуу органдын мүнөздөмөлөрүнө ылайык келүүсүн карайбыз.

1. Кыргыз банкынын Башкармасынын курамына ушул банктын 7 кызмат адамы кирет: анын жетекчиси, үч орун басары жана Башкарманын үч кызматкери. Бул орган Банкта туруктуу иштейт [17].

2. Кыргызстандын Конституциясынын 70-беренесинин 5-пунктунун 2-пунктчасына ылайык, Улуттук банктын жетекчисин мамлекет башчынын сунушу боюнча парламенттин депутаттары шайлайт. Башкарманын орун басарлары жана мүчөлөрү Банктын жетекчисинин сунушу боюнча Президент тарабынан дайындалат [1]. Ошентип, Кыргыз банкынын Башкармасынын мүчөлөрү өз кызматтарын ар кандай жолдор менен ээлешет.

Борбордук банктардын жогорку башкаруу органдарын дайындоо ыкмасы маанилүү, анткени бул институттардын ишине кийинки көзөмөл андан көз каранды. Борбордук банктардын бул органдарын дайындоо жана контролдоо процессинде жогорку өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдар катары парламенттер негизги ролду ойной тургандыгы маанилүү. Дүйнөнүн өнүккөн өлкөлөрүндө борбордук банктардын жогорку башкаруу органдары, адатта, аткаруу бийлиги тарабынан дайындалат жана парламенттер тарабынан бекитилет. Ошентип, Англиянын борбордук банкында башкаруунун жогорку органы Директорлор кеңеши болуп саналат. Бул Кеңеш 19 мүчөдөн: төрагадан, анын эки орун басарынан жана Кеңештин 16 мүчөсүнөн турат. Алар премьер-министрдин контрагациясы менен ырасталган жана Улуу Британиянын парламенти бекиткен монархтын жарлыгынын негизинде өз кызматтарын ээлейт. АКШда Банк Башкармасынын ролун 7 мүчөдөн турган бул өлкөнүн Федералдык резервдик системасын башкаруучулар кеңеши аткарат. Алардын баары мамлекет башчысы менен АКШнын жогорку палатасынын ортосундагы өз ара аракеттенүү боюнча кызмат ордуна дайындалат. Бул структура өзүнүн мамлекетине гана эмес, бүткүл дүйнөлүк экономикага таасир этүүчү финансы-кредиттик, валюталык саясатты ишке ашыруучу мамлекеттик бийлик органы болуп саналат. Европа Союзунун башкы банкы ошондой эле алты мүчөдөн

турган төрагадан, анын орун басарынан жана 4 мүчөдөн турган башкармалыгын башкарат. Башкарманын мүчөлүгүнө талапкерлер Директорлор кеңеши тарабынан Европа парламентине шайланып, андан кийин улуттук валютасы евро болгон мамлекет башчылары тарабынан бекитилиши үчүн сунушталат. Японияда, ошондой эле, анын Борбордук банкынын дирекциясынын курамы Өкмөт тарабынан түзүлөт жана мамлекеттин мыйзам чыгаруучу органы тарабынан бекитилет[199]. Кыргызстанда банк башкармасынын төрагасы гана парламент менен макулдашат, калган мүчөлөрү жогоруда айтылгандай, жогоруда аталган төраганын сунушу боюнча мамлекет башчысы тарабынан дайындалат. Ушул белгилердин 4-пунктунда баяндалган Кыргыз банкынын Башкармасынын Төрагасынын ыйгарым укуктары функционалдык мүнөздөгү бардык чечимдер жогоруда аталган коллегиялдуу органдын бардык курамы тарабынан кабыл алынбагандыгын, тиешелүүлүгүнө жараша Кыргыз банкынын Башкармасынын мүчөлөрү бирдей кызматтык укуктарга ээ эмес экендигин көрсөтүп турат.

3. Ошентип, Кыргыз банкынын Башкармасынын төрагасы анын мүчөлөрү тарабынан шайланбайт жана алар тарабынан ээлеген кызматынан бошотулушу мүмкүн эмес.

4. «Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы, банктар жана банк иштери жөнүндө» Мыйзамдын 65, 69-беренелеринде Кыргыз банкынын Төрагасынын ыйгарым укуктары каралган, ага ылайык ал коллегиялдуу органдын жетекчисинин компетенциясынын чегинен тышкары кеңири ыйгарым укуктарга ээ, анткени банк башчысы Банктын Башкармалыгынын башка мүчөлөрүн кызмат ордуна жылдыруу үчүн Президентке сунуштайт, ал ошол банктын борбордук аппаратынын жана аймактык бөлүмдөрүнүн кызматкерлерин, анын ичинде Баткен областындагы областтык башкармалыктардын жана өкүлчүлүктөрдүн начальниктерин дайындайт жана бошотот, ошондой эле жогоруда аталган адамдарга карата жеке тартипте укукту колдонуунун башка актыларын кабыл алууга укуктуу, башка маанилүү ыйгарым укуктарды ишке ашырат.

Банктын кызматкерлери техникалык же көмөкчү персонал болуп саналбайт, алар өз ишмердүүлүгү аркылуу Банктын функцияларын аткарышат.

Эгерде банктын жетекчиси өз ыйгарым укуктарын аткарууга убактылуу мүмкүн болбосо, аларды анын орун басарларынын бири аткарат.

Ошентип, Кыргыз банкынын жетекчисинин ыйгарым укуктары бул банктын жетекчиси өзү жетектеген органдын борбордук аппаратынын ишин уюштуруу үчүн гана эмес, ошондой эле кеңири укук коргоо ишмердүүлүгү үчүн зарыл болгон олуттуу ыйгарым укуктарга ээ экендигин көрсөтүп турат.

5. Жогоруда айтылгандай, Кыргыз банкынын өзүнүн аймактык бөлүмдөрү бар.

Ошентип, бештен коллегиялдуу органдын бир гана белгиси Кыргыз банкынын Башкармасынын укуктук статусуна туура келет: Кыргыз банкынын Башкармалыгы 2 же андан көп мүчөдөн турат. Жогоруда айтылгандардын негизинде Кыргыз банкынын иши коллегиялдуулук жана жеке башкаруу принциптеринин айкалышынын негизинде, бирок акыркысы үстөмдүк кылган учурда жүзөгө ашырылат деген тыянакка келүүгө болот.

“Кыргыз Республикасынын Эсептөө палатасы жөнүндө» Мыйзамдын 3-беренесинин 1-пунктуна ылайык Эсептөө палатасы аудит чөйрөсүндөгү мамлекеттик бийлик чөйрөсүндөгү жогорку орган болуп эсептелет. Бул орган тогуз мүчөдөн турат. Мамлекет башчысы алардын бирин бул палатанын төрагасы кылып дайындайт жана аны кызматтан ала алат. Бул палатанын өзүнүн борбордук аппараты жана аймактарда бөлүмдөрү бар. Эсеп палатасынын курамын анын жогорку органы - Кеңеш түзөт. Бул палатанын жогорку органы өзүнүн жыйналыштарын зарылдыгына жараша, бирок айына бир жолудан кем эмес өткөрөт. Бул Кеңештин чакырылышын ушул палатанын жетекчиси же ушул палатанын мүчөлөрүнүн санынын үчтөн бири демилгелей алат. Бул палатанын Кеңешинин кворуму анын курамынын элүү пайыздан ашыгын түзөт. Бул палатанын жогорку органы токтомдорду чыгарат, алар анын жетекчисинин колу менен бекемделет.

Эсептөө палатасынын, анын Кеңешинин, Аппаратынын жана региондордогу бөлүмдөрүнүн укуктук статусун талдоо бул мамлекеттик орган коллегиялдуу болуп саналбайт, анткени анын төрагасынын түзүмү, түзүү ыкмасы, иштөө тартиби жана ыйгарым укуктары коллегиялдуу органдын көпчүлүк белгилерине ылайык келбейт деп бекитүүгө мүмкүндүк берет. Эсептөө палатасынын укуктук статусунун жана коллегиялдуу органдын белгилеринин катышын карап көрөлү.

1. “Кыргыз Республикасынын Эсептөө палатасы жөнүндө» мыйзамдын 9-беренесине ылайык, бул палата тогуз мүчөдөн турат, анын бири анын жетекчиси. Бул органдын түзүмүнө анын борбордук аппараты жана аймактардагы бөлүмдөрү да кирет [24].

2. Кыргызстандын парламенти Эсеп палатасынын курамын мамлекет башчысы жана Жогорку Кеңештин өзү сунуштаган талапкерлерден шайлоо жолу менен түзөт. Президент үч талапкер, Жогорку Кеңеш 6 талапкер көрсөтөт. Парламент мамлекет башчынын сунушу боюнча бул палатанын өзү өкүл болгон аудиторлорду жана Жогорку Кеңештин өзүн, өзү өкүл болуп шайланган аудиторлорду ээлеген кызматынан бошотушу мүмкүн. Президент Эсеп палатасынын төрагасын да ээлеген кызматынан бошотушу мүмкүн [1]. Бул органдын мүчөлөрүнүн ыйгарым укуктарынын мөөнөтү 5 жыл. Ушул белгилердин 4-пунктунда келтирилген Эсептөө палатасынын жетекчисинин жеке ыйгарым укуктары бардык чечимдер жогоруда аталган палатанын бардык курамы тарабынан коллегиялдуу кабыл алынбай тургандыгын билдирет.

3. Кыргызстандын негизги Мыйзамынын 70-беренесинин 5-пунктунун 5-пунктчасына [1] жана «Кыргыз Республикасынын Эсептөө палатасы жөнүндө» Мыйзамдын 16-беренесине ылайык Эсептөө палатасынын жетекчисин дайындоо укугуна мамлекет башчысы ээ. Ал аны ошол палатанын аудиторлорунун ичинен беш жылдык мөөнөткө дайындайт. Жогорку мамлекеттик аудит палатасынын төрагасы кызматынан Кыргызстандын Президенти тарабынан бошотулат. Ошентип, бул палатанын башчысы анын мүчөлөрү тарабынан өз алдынча шайланбайт жана алар тарабынан кызматтан

бошотулбайт.

4. « Кыргыз Республикасынын Эсептөө палатасы жөнүндө» Мыйзамдын 17-беренесинде Эсептөө палатасынын төрагасынын 15 ыйгарым укугу келтирилген. Бул ыйгарым укуктардын мүнөзү алар башчылык кылган органдын ишин уюштуруу үчүн гана арналбастан, ошол органдын башчысына ошол органдын мүчөлөрүнө, кызматкерлерине жана анын облустардагы бөлүмдөрүнүн жетекчилерине карата укуктуу колдонуу актыларын кабыл алууга кошумча мүмкүнчүлүктөрдү берет. Мисалы, бул палатанын жетекчиси жеке Кызматка киргизет жана облустардагы бөлүмдөрдүн башчыларын, борбордук аппараттын башчысын жана жогорку мамлекеттик аудит органынын башка кызматкерлерин кызматтан кетирет. Жогоруда аталган кызмат адамдарын кызматка дайындоо жана кызматтан бошотуу жогоруда аталган органдын Кеңеши менен макулдашылбайт. Бул кызмат адамдары Эсеп палатасынын максаттарына жетүү үчүн олуттуу ыйгарым укуктарга ээ. Ошондой эле мамлекеттик аудиттин жогорку органынын жетекчиси жекече жүзөгө ашыра турган кыйла олуттуу ыйгарым укуктар болуп, мурда жүргүзүлгөн текшерүүлөрдүн жүрүшүндө кемчиликтер табылган учурда кайталап текшерүү жүргүзүү жөнүндө көрсөтмө; бул органдын аудиторлоруна жана кызматкерлерине тартиптик жаза чараларын колдонуу; аудиттерге кошумча убакыт кошуу, аудиттин отчетторун көзөмөлдөө ж.б. саналат.

Ошентип, « Кыргыз Республикасынын Эсептөө палатасы жөнүндө» Мыйзамда Жогорку мамлекеттик аудитордук органдын башчысынын жана ушул органдын Кеңешинин ыйгарым укуктары өзүнчө көрсөтүлгөн. Эсептөө палатасынын жетекчисинин ыйгарым укуктары сандык жагынан анын Кеңешинин укуктарына караганда көбүрөөк. Бул палатанын жетекчисинин ыйгарым укуктарынын маңызы, жогоруда айтылгандай, бул ыйгарым укуктар жогорку мамлекеттик аудит органынын мүчөлөрүнүн ишин жөнгө салуу жана анын борбордук аппаратын башкаруу үчүн гана эмес, ошондой эле аймактардагы бардык бөлүмдөрүн башкаруу үчүн да арналган. Мыйзам чыгаруучу Эсептөө палатасын башкаруу боюнча ыйгарым укуктарды берүү

менен ошол эле учурда бул палатанын жетекчисинин милдеттерин жана жоопкерчилигин бекитет. Ошентип, жогоруда аталган Мыйзамдын 18-беренесинин 2-пунктунда аталган палатанын башчысынын ал жетектеген органдын тийиштүү иштеши жана Кыргызстандын мыйзамдарына ылайык укукка каршы ишмердиги үчүн жеке жоопкерчилиги көрсөтүлгөн. Органдын иши үчүн жетекчинин жеке жоопкерчилиги ал тарабынан талапты жогорулатууга жана тиешелүү түрдө жеке башкарууну күчөтүүгө өбөлгө түзөт.

5. Жогоруда айтылгандай, бул жогорку мамлекеттик аудитордук органдын аймактык бөлүмдөрү бар.

Жогоруда баяндалгандардын негизинде Эсептөө палатасынын ишмердүүлүгүндө жеке башкаруу принциби коллегиялдуулук принцибине үстөмдүк кылат деген тыянакка келүүгө болот.

Кыргызстанда Омбудсмен (Акыйкатчы) башка органдар жана кызмат адамдары менен катар адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин коргоого чакырылган. Кыргызстанда Акыйкатчы институту дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндө бул мамлекеттик бийлик органынын тарыхын жана өнүгүү тенденциясын эске алуу менен негизделген жана өнүккөн. Акыйкатчы кызматы азыркы мааниде 1809-жылы Швецияда түзүлгөн. Бул позицияны киргизүүгө XVIII-кылымдын башындагы тарыхый окуялар негиз болгон. Бул учурда швед монархы Карл XII Орусияга каршы согуш ачып, 1709-жылы Полтаванын жанында анын армиясы жеңилип, Түркияга качып кеткен. Түркияда жүргөндө, өлкөнү башкаруу максатында, ал 1713-жылы Швецияда монархиялык Акыйкатчынын почта кызматын түзүп, ошого жараша Мыйзамга киргизген. Падышанын Акыйкатчысы монархтын атынан өлкөдөгү мыйзамдардын аткарылышын жана мамлекеттик кызматкерлердин ишин көзөмөлдөөгө милдеттүү болгон. Андан ары бул кызмат Юстиция канцлери деп аталды. XVIII кылымдын экинчи жарымында Швециядагы бийлик кезектешип парламентке, анан монархка өткөн. Ошентип, 1766-жылдан 1772-жылга чейин өлкөнү канцлерди дайындаган Швеция парламенти башкарган. 1772-жылы монарх Густав III мамлекеттин толук бийлигине ээ болгон. 1809-жылы кийинки

деспоттук башкаруучу Густав IV Адольф бийликтен четтетилип, өлкөдө парламенттик башкаруу формасынын пайдубалы түптөлгөн, ага ылайык акыйкатчы деген маанилүү кызмат орун алган[75,5-б]. Акыйкатчы башка органдар жана кызмат адамдары менен катар тиешелүү мамлекеттик аппаратты көзөмөлдөө аркылуу адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин коргоого чакырылган. Швед тилинен которгондо «омбудсмен» деген сөз кимдир бирөөнүн укугун билдирүүчү-аткаруу органдары тарабынан жарандын укуктарын камсыз кылуу чөйрөсүндөгү мыйзамдардын аткарылышын көзөмөлдөгөн өкүл дегенди билдирет [55, 394 – б.].

СССРде адамдын укуктарын жана эркиндиктерин коргоодо кошумча структура боло турган мындай кызмат адамы же орган болгон эмес [205]. Советтер Союзунда алар негизинен формалдуу ыйгарым укуктарга ээ болгон бул буржуазиялык институттун натыйжалуулугунан күмөн санашкан [193, 139, 143-б]. Советтик мамлекеттин жетекчилиги жана укук коргоо органдарынын кызматкерлери жарандардын укуктарын коргоо максатында мамлекеттик кызматкерлердин ишмердүүлүгүн эффективдүү көзөмөлдөөгө багытталган прокуратуранын укуктук статусу менен чет элдик акыйкатчы институтун четке кагышты [178, 92-б.].

Бирок 80-жылдардын экинчи жарымында СССРде идеологиялык көз караштарды кайра кароонун, радикалдуу саясий жана экономикалык реформалардын натыйжасында коомдук турмуштун бардык тармактарында кырдаал өзгөрө баштаган. Ошентип, саясий чөйрөдө мамлекеттик бийлик органдарынын жана башкаруу органдарынын системасын терең жана масштабдуу кайра куруу ишке ашырылды. Саясий жана административдик чөйрөдөгү реформалардын багыттарынын бири Совет мамлекетинин мамлекеттик механизминде батыш өлкөлөрүнүн мамлекеттик-укуктук кайра куруусунун айрым элементтерин киргизүү болду. Мындай элементтерге президенттин институту, конституциялык көзөмөлдүн адистештирилген органы, акыйкатчы жана башкалар кирген.

1991-жылдын ноябрында МӨКК уюштурган ишке ашпай калган мамлекеттик төңкөрүштөн көп өтпөй РСФСРдин жогорку өкүлчүлүктүү жана мыйзам чыгаруу органы «Адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктеринин декларациясын» кабыл алган. Бул укуктук акт декларативдик мүнөзгө ээ болгон, бирок анда Россияда адам укуктарын коргоо менен алектенген атайын кызмат адамын киргизүү каралган. Парламент тарабынан шайланган жана анын жетекчилиги астында бул кызмат адамы адамдын жана жарандын укуктарынын сакталышын көзөмөлдөөгө тийиш болгон [34]. Конституциялык деңгээлде бул кызмат адамынын Россия Федерациясындагы укуктук статусу 1993-жылдын 12-декабрында бекитилген. Кыргыз Республикасында Россиянын тажрыйбасынан улам 2002-жылдын 31-июлунда бул кызмат адамы жөнүндө мыйзам да чыккан [26]. Кыргызстандын негизги мыйзамында бул мамлекеттик орган жөнүндө жобо 2003-жылдын 8-февралындагы референдумдун жыйынтыгы боюнча бекитилген [2].

Кыргызстандын колдонуудагы Конституциясына ылайык (109-берене) адамдын жана жарандын укуктарын жана эркиндиктерин коргоо жана камсыз кылуу жаатындагы мыйзамдардын аткарылышына Жогорку Кеңеш тарабынан милдеттүү түрдө спецификалык контролду Акыйкатчы (Омбудсмен) жүзөгө ашырат [1]. «Кыргыз Республикасынын Омбудсмени (Акыйкатчысы) жөнүндө» Мыйзамдын 4-беренесинин 1,2-пункттарына ылайык Омбудсмендин кызмат ордуна талапкерге Кыргызстандын жарандыгынын болушу, кыргыз жана орус тилдерин билүүсү, 30 жаштан 65 жашка чейинки курагы, соттуулугунун жоктугу сыяктуу талаптар коюлат[26]. «Кыргыз Республикасынын Омбудсмени (Акыйкатчысы) жөнүндө» Мыйзамдын жогоруда аталган беренесинин 3-пунктуна жана «Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Регламенти жөнүндө» Мыйзамдын 124-беренесинин 4-пунктунун 3-пунктчасына ылайык Акыйкатчынын кызмат ордуна талапкерлерди парламенттеги депутаттардын фракциялары сунушташат жана алар аны шайлашат. Ар бир фракция үчкө чейин талапкерди көрсөтүүгө укуктуу [20].

Парламенттик башкаруу формасы бар же коллегиялдуу органдар үстөмдүк кылган өлкөлөрдө акыйкатчыны парламент шайлайт, мисалы, Улуу Британияда, Норвегияда, Швецияда, Финляндияда, Австрияда, Данияда ж.б., Франциядан тышкары, акыйкатчы жогорку аткаруу органы жана АКШнын кээ бир штаттары тарабынан дайындалат, мында бул кызматкер штаттардын башкаруучулары тарабынан кызматка дайындалат. Жогоруда аталган эки өлкөнүн аткаруу органдары акыйкатчыны дайындаганына карабастан, укук коргоочулар мыйзамдык көзөмөлгө алынат. Бул дагы эле бул өлкөлөрдө башкаруунун коллегиялдуу формасында чагылдырылат. Жеке башкаруусу бар өлкөлөрдө, өзгөчө президенттер башкарган республикаларда адам укуктарынын ыйгарым укуктарын өкмөт же президент аныктайт [75,17-б].

Жогоруда айтылгандай, омбудсмен деген сөздүн семантикасы бул кызмат адамы парламенттин же аткаруу бийлигинин башка бирөөнүн кызыкчылыгын билдирип, ишке ашырып жатканын түшүндүрөт. Өнүккөн өлкөлөрдө Акыйкатчы адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин коргоодо парламенттин атынан жана кызыкчылыгында иш алып барат. Акыйкатчыны аткаруу бийлиги дайындаган үчүнчү дүйнө өлкөлөрүндө бул кызмат адамы өз ишин мыйзам чыгаруучу өкүлчүлүктүү бийлик тарабынан көзөмөлдөнбөгөн авторитардык бийликтин кызыкчылыктарын эске алуу менен жүзөгө ашырат. Ошондуктан ар кандай учурларда адамдын жана жарандын укуктарын жана эркиндиктерин коргоо максатында мамлекетте өкүлчүлүктүү, коллегиялдуу, мыйзам чыгаруу бийлиги үстөмдүк кылышы керек.

Омбудсмендин өкүл катары бийлиги өкүл болуп жаткан органдын кадыр-баркына жараша болот. Өкүл болгон орган канчалык көп бийликке ээ болсо, Акыйкатчынын ыйгарым укуктары ошончолук көп болот. Акыйкатчы парламент тарабынан өз алдынча шайланып, аткаруу жана сот бийлигинин ишин көзөмөлдөсө коом үчүн жакшы болот, бул парламентаризм өнүккөн дүйнөдөгү эң өнүккөн өлкөлөрдө болуп жатат.

Кыргызстанда Акыйкатчыларды парламент депутаттары добуш берүү аркылуу шайлашат. Бул шайлоого 50дөн кем эмес эл өкүлү, анын ичинде

Акыйкатчынын орун басары катышышы керек. Депутаттарды шайлоого катышкандардын көпчүлүк добушун алган талапкер шайланды деп эсептелет. Эгерде биринчи турда жеңүүчү аныкталбаса, алдыңкы эки талапкер боюнча экинчи тур уюштурулат. Экинчи тур да биринчи турдун эрежелерине ылайык жүргүзүлөт. Эгерде добуш берүүнүн экинчи айлампасында да Акыйкатчы шайланбаса, анда артыкчылыкка ээ болгон башчынын үчүнчү туру өткөрүлөт. Эгерде бул учурда да талапкер көпчүлүк добушка ээ боло албаса, шайлоо жаңы талапкерлер боюнча жаңыдан өткөрүлөт. Эгерде биринчи же экинчи турда эки талапкер 50 добуштан ашкан парламенттин депутаттарынын бирдей санынын колдоосуна ээ болсо, шайлоонун кийинки айлампасы өткөрүлөт. Эгерде бул жолу да алар бирдей сандагы добушка ээ болушса, анда шайлоо болбой калды деп жарыяланат жана башка талапкерлер боюнча шайлоонун жаңы процесси уюштурулат.

Акыйкатчыны шайлоо ушул эле жыйналышта аяктоого тийиш. Эгерде ал ошол күнү шайлана албаса, анда аны шайлоо процесси эки жумадан кийин, бирок бир айдан кеч эмес уюштурулат. Акыйкатчы азыркы укук коргоочунун ыйгарым укуктары бүтөрүнө бир ай калганда тандалышы керек. Акыйкатчынын иши мөөнөтүнөн мурда токтотулганда анын жолдоочусун шайлоо жол-жобосу отуз күндүн ичинде ишке ашырылууга тийиш. Акыйкатчы жаңы шайланган талапкердин иши башталганга чейин иштейт. Акыйкатчынын ыйгарым укуктарынын мөөнөтү 5 жыл. Бул кызматка мыйзам тарабынан катары менен эки жолудан ашык эмес үзгүлтүксүз шайланууга уруксат берилет.

Акыйкатчынын эки орун басары да гендердик теңчиликтин негизинде парламент тарабынан анын сунушу боюнча шайланат жана кызматтан алынат. Акыйкатчынын орун басарларынын ыйгарым укуктарынын мөөнөтү да 5 жылды түзөт. Кыргызстандын акыйкатчысы анын региондук өкүлдөрүн жеке өзү дайындайт. Ошентип, бул кызмат адамынын ишмердүүлүгүнүн бирдиктүү маңызы чагылдырылат.

Акыйкатчынын максаттарын ишке ашыруу үчүн «Кыргыз Республикасынын Акыйкатчысы (Омбудсмени) жөнүндө» Мыйзамдын 8-8-3-

беренелеринде бекитилген 35 ыйгарым укуктар каралган; Жогоруда аталган мыйзамдын 12-беренесинде Акыйкатчынын башка мамлекеттик бийлик органдарына алар кайрылганда адамдын жана жарандын укуктарын коргоодо көмөк көрсөтүү каралат, ал эми ушул Мыйзамдын 13-беренесинде Акыйкатчы тарабынан укук коргоо ишмердүүлүгүнө каршы турган мамлекеттик органдарга жана алардын кызмат адамдарына карата айрым мажбурлоо чараларын көрүү мүмкүнчүлүгү аныкталган. Бирок Кыргызстандын Акыйкатчы институтунун өнүгүшүнө таасир эткен эң кубаттуу фактор болуп коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдарга чоң укуктарды берүү жана Кыргызстанда парламентаризмди өнүктүрүү саналат.

5.5. Кыргыз Республикасындагы жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу органдарынын укуктук абалы жана ыйгарым укуктары

Кыргызстандын советтик конституцияларына ылайык азыркы кеңештердин алдыңкылары болгон кеңештер мамлекеттик бийликтин жергиликтүү органдары болгон жана алардын алдында аткаруу комитеттери түзүлгөн, алар мамлекеттик органдар болгон.

1985-жылы башталган «кайра куруу» деп аталган реформалардын уландысы катары 1990-жылдардын башында ССР Союзунда борбордо жана жер-жерлерде мамлекеттик башкаруу системасын реформалоо башталган. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу системасындагы реформа төмөнкү аймактык бирдиктерде жергиликтүү өз алдынча башкаруунун негиздерин калыптандырууну караган. Бул максаттарга жетүү үчүн 1990-жылдын 9-апрелинде СССР Жогорку Кеңеши «СССРдеги жергиликтүү өз алдынча башкаруунун жана жергиликтүү чарбанын жалпы принциптери жөнүндө» Мыйзамды чыгарган [109,91-б]. Бул мыйзам ушул сыяктуу мыйзамдарды кабыл алуу үчүн союздук республикалар үчүн ориентир болгон жана ошого ылайык жергиликтүү мамлекеттик башкарууну өзгөртүп түзүү башталган. Бирдиктүү

мамлекеттеги мыйзамдардын иерархиясын талап кылуу Кыргызстанда ушундай ченемдик укуктук актынын кабыл алынышына алып келген жана тиешелүү түрдө 1991 -жылдын 19-апрелинде [72, 386-б.] анын Жогорку Кеңеши «Кыргыз Республикасында жергиликтүү өз алдынча башкаруу жөнүндө» тиешелүү мыйзамды кабыл алган. Ошол мезгилден тартып Кыргызстанда жергиликтүү өз алдынча башкарууну реформалоо кезеги башталды. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары түзүлгөндөн кийин алар мамлекеттик бийлик органдарына каршы коюла баштаган. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу менен мамлекеттик бийликтин карама-каршылыгы Кыргызстандын 1993-жылдагы башкы мыйзамында да бекитилген. Ошентип, Конституциянын 1-беренесинин 7-пунктунда Кыргызстанда коомдук бийлик башка принциптердин катарында мамлекеттик бийлик менен жергиликтүү өз алдынча башкарууну ажыратуунун башталышына негизделгени жазылган.

Ошентип, жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу органдары мамлекеттик эмес деп таанылат. Мыйзам чыгаруучулардын мындай тыянагын биз жетиштүү негиздүү эмес деп эсептейбиз, анткени жергиликтүү өз алдынча башкаруунун жана жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын аткаруу органдарынын ыйгарым укуктарын талдоо алардын ыйгарым укуктары окшош экендиги жөнүндө айтууга мүмкүндүк берет, анткени бул органдар администрациялык-аймактык бирдиктерде аткаруучу-тескөөчү ишти жүзөгө ашырууга чакырылган.

Мыйзам боюнча мамлекеттик бийлик органдары муниципалдык органдардан бөлүнгөнү менен, акыркысы болуп Кыргызстандын «Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө» Мыйзамынын 29-беренесине ылайык айрым мамлекеттик ыйгарым укуктар өткөрүлүп берилген.

Коомду башкаруудагы мамлекеттик жана муниципалдык органдардын жалпы функциялары жана ошого жараша алардын жалпы саясий жана укуктук табияты жөнүндө корутунду жергиликтүү өз алдынча башкаруунун Европалык хартиясында жасалган. Муниципалдык органдардын мамлекеттик ыйгарым

укуктарды төмөнкү деңгээлде жүзөгө ашырышын эске алуу менен бул Хартия жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жер-жерлердеги мамлекеттик бийликтин кошумчалары болуп саналаарын көрсөтүп турат. Ал эми муниципалдык органдар калк менен түздөн-түз өз ара аракеттенишкендигине байланыштуу, анткени алар коомго эң жакын башкаруу органдары, алар коомдук мекемелер катары да мүнөздөлөт. Ошондуктан, жогоруда аталган Хартия жергиликтүү өз алдынча башкарууну мамлекеттик-коомдук башкаруу катары мүнөздөйт. Ошентип, Европалык хартия муниципалдык органдарды мамлекеттик бийликтен ажыратпайт жана жергиликтүү жамааттардын өзгөчө ролун белгилейт алар жалпысынан эгемендүү болуп саналат жана муниципалдык органдардын мамлекеттик-бийлик табиятын аныктайт [165].

З.М.Зотованын пикири боюнча мамлекеттик жана муниципалдык башкарууну ажыратпоо керек, анткени аларды биргелешип ишке ашыруу жергиликтүү коомчулуктун кызыкчылыктары менен алдын ала аныкталган жана алар диалектика мыйзамдарынын негизинде ишке ашырылат [73, 84-б.].

Аткаруучу муниципалдык органдын функциясы жергиликтүү кеңештин – өкүлчүлүктүү, коллегиялдуу муниципалдык органдын саясатынын негизин иштеп чыгуу жана ишке ашыруу болуп саналат. Шаарларда муниципалитеттердин аткаруу органдары болуп мэриялар, ал эми айылдарда айыл өкмөттөрү саналат. 2008-жылдын 29-майындагы № 99 «Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жана жергиликтүү мамлекеттик администрация жөнүндө» мыйзамында жогоруда саналып өткөндөрдөн тышкары, шаардык жана айыл өкмөттөрү да аткаруу бийлигинин органдары болгон.

Өзүнүн функцияларын аткаруу үчүн шаардын мэриясы 14 ыйгарым укуктан турган төмөнкүдөй компетенцияга ээ: 1) шаардын жашоо-тиричилигин камсыз кылуу системасынын иштешин жана өнүгүшүн, шаардыктарга социалдык жана маданий тейлөө кызматтарын көрсөтүүнү уюштурат; 2) шаардын бюджетинин долбоорун иштеп чыгат жана аны шаардык кеңеш бекиткенден кийин аткарат; 3) шаарды социалдык-экономикалык жактан өнүктүрүүнүн, калкты социалдык жактан коргоонун программаларынын долбоорлорун иштеп чыгат жана

шаардык кеңеш бекиткенден кийин алардын аткарылышын камсыз кылат; 4) шаарды өнүктүрүү үчүн инвестицияларды жана гранттарды тартат; 5) тарых, архитектура жана маданият эстеликтерин коргоо боюнча иш-чараларды жүргүзөт; 6) аардын жерлерин жана муниципалдык менчиктин объекттерин сарамжалдуу пайдалануу боюнча иш-чараларды иштеп чыгат жана аларды шаардык кеңеш бекиткенден кийин жүзөгө ашырат.

Аткаруу бийлигин жүзөгө ашыруу үчүн айыл аймагында айыл өкмөтү иштейт. Айыл өкмөтү 10 ыйгарым укуктуу жүзөгө ашырат: 1) аймакты социалдык-экономикалык өнүктүрүүнүн программаларынын долбоорлорун иштеп чыгат жана айылдык кеңеш бекиткенден кийин алардын аткарылышын камсыз кылат; 2) жергиликтүү бюджеттин долбоорун иштеп чыгат жана аны айылдык кеңеш бекиткенден кийин аткарат; 3) тарыхтын, архитектуранын жана маданияттын эстеликтерин коргоо боюнча иш-чараларды жүзөгө ашырат; 4) жаңы жумуш орундарын түзүү боюнча иш-чараларды иштеп чыгат жана жүзөгө ашырат; 5) ишканаларды менчиктештирүүгө жана айыл өкмөтүнүн балансына социалдык-маданий, тиричилик жана чарбалык объектилерди жана алардын иштеши үчүн зарыл болгон жабдууларды берүүгө катышат; 6) турак-жай фондусун, турак-жай-коммуналдык чарбаны жана жашылдандырууну өнүктүрүү жана башка чараларды иштеп чыгат жана ишке ашырат.

Белгилей кетсек, жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу органдары бирден-бир ыйгарым укуктар болуп саналат, анткени аларда чечүүчү субъект аткаруу бийлик органдарынын башчысы – мэр жана айыл өкмөтүнүн башчысы болуп саналат. Мыйзамда мэриянын жана айыл өкмөттөрүнүн компетенцияларынан тышкары бул органдардын жетекчилеринин бирден бир олуттуу ыйгарым укуктары да каралган. Мамлекеттик жана муниципалдык органдардын жетекчилеринин өзүнчө жана маанилүү ыйгарым укуктары жеке башкаруу органдарынын белгиси. Алсак, «Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө» мыйзамга ылайык, мэрияны жеке башчы кызмат адамы катары жетектеген шаардын мэри мэрияга караганда көбүрөөк жүзөгө ашырат: 1) Кыргыз

Республикасынын Конституциясынын жана мыйзамдарынын, Президенттин жана Министрлер Кабинетинин актыларынын, жергиликтүү кеңештин чечимдеринин сакталышын жана аткарылышын уюштурат; 2) мэриянын, муниципалдык уюмдардын жана мекемелердин шаардын жашоосун камсыз кылуу боюнча иш-аракеттерине жетекчилик кылат жана бул иштердин натыйжалары үчүн жоопкерчилик тартат; 3) Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык түзүмдүк бөлүмдөрдүн жетекчилерин, ошондой эле мэриянын кызматкерлерин кызматка дайындайт жана бошотот; 4) жергиликтүү маанидеги маселелерди, ошондой эле жергиликтүү кеңештин ыйгарым укуктарына таандык болгондорун кошпогондо, берилген мамлекеттик ыйгарым укуктарды башкарууну жүзөгө ашырат; 5) берилген мамлекеттик ыйгарым укуктардын талаптагыдай аткарылышын уюштуруу үчүн жеке жоопкерчилик тартат; 6) мамлекеттик бийлик органдарында, Кыргыз Республикасынын өкмөттүк эмес, коомдук жана башка уюмдарында жана чет өлкөлөрдө жана башкаларда шаардын атынан чыгат.

Айыл өкмөтүнүн башчысы 11 ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырат, бул дагы айыл өкмөтүнүн ыйгарым укуктарынан көп: 1) айыл өкмөтүнүн ишине жетекчилик кылат жана анын натыйжаларына жооп берет; 2) айылдык кеңешке жергиликтүү бюджеттин долбоорун сунуштайт, айылдык аймактагы иштин жалпы абалы, жергиликтүү бюджетти аткаруу жана муниципалдык менчикти пайдалануу, аймакты социалдык-экономикалык өнүктүрүү, консультациялык-укуктук жардам көрсөтүү жана калкты социалдык коргоо программаларын аткаруу жөнүндө жарым жылда бир жолу кеңештин алдында отчет берет; 3) берилген мамлекеттик ыйгарым укуктардын талаптагыдай аткарылышына жоопкерчилик тартат; 4) Кыргызской Республикасынын мыйзамдарына ылайык жергиликтүү салыктарды жана жыйымдарды киргизүү боюнча айылдык кеңешке сунуштарды киргизет 5) мамлекеттик мекемелердин жана уюмдардын тиешелүү аймактык бөлүмдөрүнүн жетекчилери өздөрүнүн милдеттерин талаптагыдай аткарбаган учурда аларды кызмат ордуна бошотуу жөнүндө

маселе коюуга укуктуу; б) айылдык кеңештин сессиясын чакыруу жөнүндө сунуш киргизет, анын ишине катышат ж.б.

КОРУТУНДУ

Мамлекеттин коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын иштөөсүнүн жана өз ара аракеттенүүсүнүн тарыхый-теориялык проблемаларын, коллегиялдуулуктун жана мамлекеттик башкаруунун принциптери катары мамлекеттик башкаруунун укук принциптерине, дүйнөнүн айрым өлкөлөрүндө мамлекеттик органдардын өз ара аракеттенүү механизмдерине тийгизген таасирин, коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдардын иштөөсүндө мамлекеттик башкаруу, атап айтканда мамлекеттик жана муниципалдык коллегиялдуу башкаруунун рационалдуулук жана натыйжалуулук мүмкүнчүлүктөрүн, мындай башкарууда мамлекеттик бийликтин легитимдүүлүгүн, мыйзамдуулуктун өз ара байланышын изилдөө, мамлекеттик коллегиялдуу башкаруу менен укуктук тартип жана тартип, коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын мамлекеттин формаларын калыптандырууга тийгизген таасири, коллегиялдуу мамлекеттик башкаруунун парламентаризмдин, укуктук мамлекеттин жана жарандык коомдун иштешине мааниси, ошондой эле Кыргыз Республикасында мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу жана жалгыз башкаруу органдарынын укуктук статусун талдоо жана алардын өз ара аракеттенүүсү төмөнкүдөй тыянактарды чыгарууга мүмкүндүк берди.

1. Революцияга чейинки россиялык изилдөөчүлөр Н.М. Коркунов, С.А. Котляревский, В.М. Гессен, Ф.Ф. Кокошкин мамлекеттик башкарууда коллегиялдуулуктун жана жеке башкаруунун принциптерин түздөн-түз изилдешкен эмес, алар советтик мамлекеттик ишмерлерден жана окумуштуулардан (В. И. Ленин, Н. С. Хрущев, В. Д. Сорокин, Ю. Е. Шмелев, Ю. М. Козлов ж. б.) айырмаланып, мамлекеттик механизмдеги мыйзам чыгаруучу өкүлчүлүктүү органдын маанилүү ролун бул принциптердин маңызын чечмелеп, аларды мамлекеттик башкарууда айкалыштырууну сунушташкан. КМШ өлкөлөрүндөгү постсоветтик окумуштуулар (А.В. Минашкин, А.А. Хантуев, О.А. Лакаев ж.б.) бул принциптерди советтик

изилдөөчүлөрдүн рухунда карашат. Байыркы мезгилден тартып Европада жана Түндүк Америкада азыркы мезгилден тартып мамлекеттик башкарууда коллегиялдуулук принциби кеңири колдонулгандыгына байланыштуу бул континенттердин философтору жана окумуштуулары (Плутарх, Кичи Плиний, Кондорсе, Кондорсе, К. Эрроу В. Парето, Н. Калдор, Дж. Хикс ж.б.) байыркы мезгилден бери коллегиялдуулук принцибин, атап айтканда, коллегиялдуу органдагы добуш берүү көйгөйлөрүн, жамааттык тандоонун жана жеке каалоолордун катышын деталдуу жана ар тараптуу карап чыгышты. Жеке башчылык принциби да изилдөөнүн объектиси болгон.

2. Мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот ыйгарым укуктарын жүзөгө ашыруу боюнча мамлекеттик органдарды адистештирүү жана ошого жараша дифференциялоо байыркы дүйнөдө мамлекет пайда болгон учурдан тартып акырындык менен жүргүзүлгөн. Мамлекеттик органдардын мындай адистешүүсү жана дифференциациясы мамлекеттин функцияларын ишке ашыруунун укуктук формаларын билдирген. Жогоруда аталган адистешкендигине карабастан, жеке башкаруунун негизинде башкарылуучу монархиянын шарттарында мамлекеттин бардык органдары монархтын эркине баш ийишкен. XVII- XVIII-кылымдардан баштап, Батыш Европада жана Түндүк Америкада парламентаризмдин орношу болуп, мамлекеттик органдардын жогоруда аталган обочолонушу «бийликти бөлүштүрүү» деген башка аталышка тактап айтканда, калктын кеңири катмарынын эркин ишке ашыруу жана башка мүнөзгө ээ болот. Ошентип, мамлекеттик органдардын дифференциациясын же ыйгарым укуктарды бөлүштүрүүнү эки өңүттөн түшүнүүгө болот: 1) ыйгарым укуктарды адистештирүү үчүн бөлүштүрүү; 2) коомдун кызыкчылыктарын билдирүү үчүн ыйгарым укуктарды бөлүштүрүү.

3. Төмөнкү мыйзам ченемдүүлүк негиздүү: негизинен, мамлекеттик башкаруу коллегиялдуу органдар үстөмдүк кылган өлкөлөр коомдук турмуштун бардык тармактарында өнүккөн, ал эми башкаруусунда жеке башкаруу органдары үстөмдүк кылган мамлекеттер жогоруда аталган

көрсөткүчтөрдүн бардыгы боюнча артта калган. Мындай туруктуу көрүнүш адамзат тарыхында мамлекеттүүлүк пайда болгондон байкалып келет.

4. Коллегиялдуулук жана жеке башчылык мамлекеттик башкаруунун принциптери болуу менен укук принциптери менен байланышкан, алар да мамлекеттик жана муниципалдык органдардын ишинин негиз салуучу башталышы болуп эсептелет. Берилген принциптердин ортосунда белгилүү бир иерархия, биринчилик жана аныкталган башталыштардын ырааттуулугу бар. Коллегиялдуулук принциби тең укуктуулук принцибин ишке ашырууга өбөлгө түзөт, ал өз кезегинде адилеттүүлүктү жана укуктун бардык башка принциптерин бекитүүгө өбөлгө түзөт.

5. Мамлекеттик бийликтин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун коллегиялдуу жана жеке башкаруу органдарынын белгилери аныкталган жана негизделген. Коллегиалдуу органдын белгилери болуп төмөнкүлөр саналат: 1) коллегиалдуу орган 2 же андан көп мүчөдөн турат; 2) коллегиялдуу органдын бардык мүчөлөрү ушул белгилердин 4-пунктунда көрсөтүлгөн органдын башчысынын ыйгарым укуктарын кошпогондо, өздөрүнүн кызмат орундарын бирдей ээлешет жана бирдей кызматтык укуктарга ээ болушат; 3) коллегиялдуу органдын башчысы бул органдын курамынан анын мүчөлөрү тарабынан шайланат жана алар тарабынан кызмат ордуна четтетилиши мүмкүн; 4) коллегиялдуу органдын жетекчиси жетекчилик кылуучу органдын ишин уюштуруу үчүн зарыл болгон уюштуруу-башкаруу мүнөзүндөгү анча чоң эмес ыйгарым укуктарга ээ жана ошол органдын мүчөлөрүнө жана ушул коллегиялдуу органдын иши менен байланышпаган башка адамдарга карата жеке тартипте укук колдонуу актыларын кабыл алууга укугу жок; 5) коллегиялдуу орган өзүнүн аймактык бөлүмдөрүн түзбөйт. Жеке башкаруучу орган бир нече мүчөдөн турушу мүмкүн экендигин кошпогондо, негизинен жогоруда саналып өткөн коллегиялдуу органдын мүнөздөмөлөрүнө карама-каршы көрсөткүчтөр жеке башчылыктагы мамлекеттик органдын белгилери болуп саналат.

Жогоруда аталган белгилерге ылайык Кыргыз Республикасында Жогорку Кеңеш, жергиликтүү кеңештер, облустук жана Жогорку сот, шайлоо комиссиялары, сот арачыларынын коллегиялары коллегиялдуу органдар болуп саналат; Президент, аткаруу органдары, жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу органдары, биринчи инстанциядагы соттор, прокуратура органдары, Эсептөө палатасы, Акыйкатчы (Омбудсмен), Улуттук банк жеке башчылыктагы органдар болуп саналат.

6. Негизги Мыйзамдын 1,2 бөлүмүндө: конституциялык түзүлүштүн негиздери, адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктери укуктук ченемдер уюштуруучу болуп саналат. Кыргызстандын Конституциясынын калган 3-5-бөлүмдөрүндө: Президент, мыйзам чыгаруу бийлиги, аткаруу бийлиги, сот бийлиги, башка мамлекеттик органдар, жергиликтүү өз алдынча башкаруу, Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүү тартиби жөнгө салуучу болуп саналат, анткени бул ченемдерде мамлекеттик жана муниципалдык органдардын ыйгарым укуктары түздөн-түз көрсөтүлгөн.

Конституциянын 1 жана 2-бөлүмдөрүндө белгиленген уюштуруучу нормаларды ченемдер-принциптер же нормалар-башталгычтар деп да атоого болот. Коомдук мамилелерди жөнгө салууда адистештирилген ченемдер жөнгө салуучу жана коргоочу нормалар менен байланышып, алар менен бирдиктүү жөнгө салуучуну түзөт. Ошентип, Конституциянын 1 жана 2-бөлүктөрүндө белгиленген нормалар жана принциптер калган бөлүмдөрдөгү ченемдик укуктук ченемдер менен бирге ишке ашырылат, б.а. 1 жана 2-бөлүмдөрдүн укуктук ченемдери мамлекеттик жана муниципалдык органдар тарабынан алардын кызматкерлери тарабынан ишке ашырылат.

Ошентип, Конституциянын 1,2-бөлүмдөрүнүн укуктук ченемдерин ишке ашыруу үчүн коллегиялдуу органдар бирдиктүү органдарды көзөмөлдөшү зарыл. Аны тастыктоо төмөнкү факт болуп саналат. Парламентаризм өнүккөн жана коллегиялдуу органдардын жеке башчылыкка үстөмдүгү байкалган дүйнөнүн өнүккөн өлкөлөрүндө мамлекеттик түзүлүштүн негиздерин жана

инсандын укуктук статусун жөнгө салуучу Конституциянын ченемдери иш жүзүндө жүзөгө ашырылган.

Демек, каралган уюштуруу жана жөнгө салуучу ченемдердин арасында жөнгө салуучу ченемдер үстөмдүк кылат. Мындан төмөнкүдөй тыянак чыгарууга болот: ар кандай Конституцияда мамлекеттик органдардын укуктук статусун жөнгө салуучу ченемдер башкы болуп эсептелет, анткени коллегиялдуу же жеке башчылык деп эсептелген тигил же бул органга канча жана кандай ыйгарым укуктар берилгенинен мамлекеттик түзүлүштүн негиздерин жана адамдын жана жарандын укуктук статусун жөнгө салуучу Конституциянын ченемдерин ишке ашыруу көз каранды. Демек, Кыргыз Республикасынын Конституциясында биз караган жөнгө салуу ченемдери башкы, ал эми уюштуруу ченемдери жөнгө салуу ченемдерине көз каранды болуп саналат.

7. Абсолюттук монархияда монарх бийлик жана суверенитеттин булагы болуп саналат. Эгерде биз мамлекеттин механизминде абсолюттук монархты киргизсек, анда эмне үчүн демократиялык, укуктук мамлекеттин алдындагы элди, мисалы, коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдарды, президентти, сотторду мамлекеттин механизминде шайлаган АКШны кошпойбуз. Адамзаттын тарыхында калкы улуттук чогулуш — мамлекеттик орган формасында мамлекеттик бийликти ишке ашырууга түздөн-түз катышкан жана катышып жаткан мамлекеттер болгон жана азыр да болуп жатат. Ошентип, байыркы грек шаарларынын жашы жеткен калкы элдик чогулушту - мыйзамдарды кабыл алган жана башка мамлекеттик органдарды түзгөн базалык органды түзгөн. Учурда Швейцарияда элдик жыйын мамлекеттик бийликтин институту катары иш алып барат. А. В. Кочерга эл Швейцариядагы мамлекеттик механизмдин бир бөлүгү экенин тан алат. Алсак, Швейцария Конфедерациясынын мамлекеттик механизмде мамлекеттик башкарууну жүзөгө ашырууда 3 институт — эл, өкүлчүлүктүү органдар жана аткаруу органдары өз ара аракеттенишет. Ошол эле учурда эл мыйзам чыгаруунун жогорку демократиялык формасы - референдумда же элдик чогулушта (ландсгемейнде)

түздөн – түз эркин билдирүү аркылуу-конституциялык ченемдерди, өкүлчүлүктүү органды – мыйзамдарды чыгаруу аркылуу маанилүү, ал эми өкмөт – мыйзам алдындагы ченемдик укуктук актыларды кабыл алуу аркылуу анча маанилүү эмес чечимдерди чыгаруу менен маанилүү жана акыркы мамлекеттик-бийлик чечимдерин кабыл алат. Уюштуруу бийлигин ишке ашырууда элдин көз карандысыздыгы адамдын негизги табигый укуктары менен гана чектелет [218]. Ошентип, элдин мамлекеттик бийликти ишке ашыруу маселесинде башка мамлекеттик органдарга элдин бийлигине кол салууга жол бербөө керек. Эл жалпы мамлекеттик механизмдин негизги бөлүгү катары таанылышы керек. Элдин мамлекеттик бийликтин булагы жана суверенитет катары таанылышы жана ошол бийликти коом тарабынан жүзөгө ашырылышы элдик суверенитетти жүзөгө ашырууну билдирет.

8. Азыркы демократиялык мамлекеттин механизми бир эле учурда адамдын жана жарандын укуктарын камсыз кылуу жана коргоо механизми болуп саналат, анткени экинчиси мамлекеттин негизги ички функцияларынын бири болуп саналат. Адамдын жана жарандын укуктарын камсыз кылуу жана коргоо менен мамлекеттин бардык органдары алектенүүгө тийиш. Мыйзам ченемдеринин маңызы адамдардын укуктарын, эркиндиктерин жана милдеттерин жөнгө салууда жатат. Укук ченемдеринин негизинде жана бул ченемдерди ишке ашыруу үчүн мамлекеттин бардык органдары иштешет. Ошентип, адамдын жана жарандын укуктарын камсыз кылуу жана коргоо ишине бүтүндөй мамлекет катышат.

9. Натыйжалуу мамлекеттик башкаруу жеке башкаруучу орган тарабынан иш эркиндиги берилген, бирок коллегиялдуу органдын көзөмөлү астында болушу мүмкүн. Батыштын өнүккөн демократиялык укуктук өлкөлөрүндө жана кээ бир Азия жана Океаниянын Япония, Израиль, Австралия, Жаңы Зеландия сыяктуу өлкөлөрдө коллегиялдуу өкүлчүлүктүү (парламенттер, жергиликтүү кеңештер) жана жеке башкаруучу аткаруу органдарынын (өкмөттөр, жергиликтүү аткаруу органдары ж. б.) өз ара аракеттенүүсүн натыйжалуу колдонушат, мында экинчиси эркиндик берет, бирок биринчи органдардын

көзөмөлү астында. Мамлекеттик органдардын эркиндиктин жана жоопкерчиликтин негизинде өз ара аракеттенүүсү жогору турган жана төмөн турган, текшерүүчү, көзөмөлдөөчү жана контролдо турган жеке башкаруучу органдардын ортосунда да жүзөгө ашырылат, бирок бул өз ара аракеттенүү өкүлчүлүктүү коллегиялдуу жана жеке башкаруучу органдардын өз ара аракеттенүүсү сыяктуу натыйжалуу эмес. Өз ара аракеттенүүчү эки жеке башкаруу органы менен контроль өз ара аракеттенүүчү өкүлчүлүктүү коллегиялдуу жана жеке башкаруучу органдардын өз ара аракетиндей катуу болбойт.

Мамлекеттик башкарууну өнүктүрүү көбүнчө эркиндик жана жоопкерчилик мамилелерин бекитүү маселесин чечүүнүн сапаты менен шартталган. Чындыгында, ойлонулган жана эффективдүү башкаруу башкаруу процесстеринин ар бир катышуучусунун демилгесинин, чыгармачылыгынын жана өз алдынча аракетинин көрүнүшүн болжолдойт, бул чечимдин оптималдуу варианттарын тандоодо жана аларды ишке ашыруунун каражаттарын колдонууда эркиндиктин шарттарында гана мүмкүн болот. Өз кезегинде мындай эркиндик башкарууга жоопкерчиликтүү мамилесиз жана башкаруу процесстеринин бардык катышуучуларынын өз аракетинин социалдык кесепеттери үчүн конкреттүү жоопкерчилигисиз мүмкүн эмес. Эркиндик жана жоопкерчилик бири-бирин толуктап жана бекемдеп, өз ара байланышта жашап жана өнүгө алат, ошол эле учурда эркиндик так аныкталган чектерде камсыздалышы керек. Биздин пикирибиз боюнча бул категорияларды айкалыштыруу укуктук, саясий жана адеп-ахлактык бузууларды жасоого күнөөлүү кызмат адамдарын жана органдарды жоопкерчиликке тартууга жөндөмдүү мамлекеттик органдардын көзөмөлү болгондо гана мүмкүн. Коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдардын бардык башка мамлекеттик органдарга мындай көзөмөлү көзөмөлдөнүүчү органдардын натыйжалуу ишине гана өбөлгө түзбөстөн, коомдо жана мамлекетте укуктун бардык принциптерин: социалдык эркиндикти, адилеттүүлүктү, демократияны, гуманизмди, тең укуктуулукту, юридикалык укуктардын жана милдеттердин биримдигин, күнөө

үчүн жоопкерчиликти, мыйзамдуулукту ж. б. ишке ашырууга көмөк көрсөтөт. Укуктук, демократиялык мамлекеттин, жарандык коомдун иштешине көмөктөшүүчү жогоруда аталган көзөмөл дагы коомдогу жана мамлекеттеги коррупция сыяктуу терс социалдык көрүнүштөрдү кыскартууга өбөлгө түзөт.

10. Демократиялык укуктук мамлекетте мамлекеттик башкаруу төмөнкү схема боюнча ишке ашырылат: эл коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдарды (парламент, жергиликтүү кеңештер) шайлайт, алар өз кезегинде аткаруу жана сот органдарын түзөт жана көзөмөлдөйт (түз байланыш). Аткаруу жана сот органдары өз ишин жүзөгө ашыруу менен эл менен өз ара аракеттенип, ага белгилүү таасир көрсөтүшөт. Коом аткаруу жана сот органдарынын ишин талдап, алардын ишине баа берет жана аларга карата өз мамилесин коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдарга (кайрылууга) билдирет, алар өз кезегинде аларга, же кийинки шайлоолордо коомго оң же терс мүнөздөгү санкцияларды колдоно алышат, коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар анын көз карашы боюнча алгылыктуу саясий партияларды же айрым өкүлдөрдү - депутаттарды тандап алышат, алар андан кийин аткаруу же сот органдарына татыктуу мамлекеттик кызматчыларды шайлайт же дайындайт жана аларды текшерет. Түз жана кайтарым байланыштар коомдун үзгүлтүксүз рационалдуу жашоосун символдоштуруп, тегерек кыймылды жаратат. Мындай тегерек кыймыл табиятка мүнөздүү экенин белгилей кетүү керек. Аткаруу жана сот органдарынын мындай жоопкерчилиги алардын натыйжалуу жана эл үчүн жагымдуу иштешине, ошого жараша адамдын жана жарандын укуктарын камсыз кылууга жана коргоого көмөктөшөт. Бул механизмдин ишинин баштапкы звеносу катары элди караган мамлекеттин жана адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин камсыздоонун жана коргоонун бул схемасын биз адилеттүү деп эсептейбиз, анткени эл мамлекетке кызмат кылуусу эмес, мамлекеттин органдары элге кызмат кылышы, анын укуктарын камсыз кылышы жана коргошу керек. 1. Башка бардык мамлекеттик органдардын коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдарынын өлкөнүн калкынын таламдарын билдирүүгө жана камсыз кылууга жетекчилик кылуусу жана

контролдоосу мамлекеттик башкаруунун рационалдуу жана эффективдүү жолу болуп саналат. Мамлекеттик административдик таасирдин негизин түзгөн адамдардын кызыкчылыктарын жана керектөөлөрүн аныктоого башка мамлекеттик органдардын иштешине караганда көбүрөөк мүмкүнчүлүк берген өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдардын ишмердүүлүгү.

Калктын ар кандай кызыкчылыктарын билдирген жана анын алдында жоопкерчиликти, коомдун жана мамлекеттин турмушунун реалдуу шарттарын эске алган өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органда иштерди коллегиялдуу талкуулоодо эң керектүү жана туура чечимдер кабыл алынат. Мамлекетте жеке башчылык органдар үстөмдүк кылганда алар тарабынан эл үчүн тиешеси жок жана рационалдуу эмес чечимдерди кабыл алуу жана ишке ашыруу мүмкүн. Максат коюу, уюштуруу жана жөнгө салуу башкаруу таасиринин элементтери катары жөнгө салуу жеке башкаруу ишке ашырылган мамлекеттерде жеке кызмат адамдары тарабынан жүзөгө ашырылат. Бул кызмат адамдары субъективдүү, өзүм билемдик менен чечим кабыл алышат жана көпчүлүк учурда калктын пикири менен эсептешпейт.

Мамлекеттик башкарууну өркүндөтүү максатында ага дайыма мониторинг жүргүзүү зарыл. Мамлекеттик башкарууга мониторинг жүргүзүүнү, баа берүүнү жана талдоону жүзөгө ашырууга коллегиялдуу органдардын мамлекеттик жана муниципалдык органдардын ишин текшерүүсүнө жана көзөмөлдөөсүнө жана тиешелүү түрдө алардын отчет берүү тутумуна көмөк көрсөтүлөт.

12. Өкүлчүлүктүү башкарууда, коллегиялдуу башкарууда, өкмөттүк бийлик шайлоодон кийин мезгил-мезгили менен алмашып турушу мүмкүн. Калктын суроо-талаптарын аткарган саясий партия же партиялар, депутаттар жана башка кызмат адамдары бийликте калып, коомдун үмүтүн актай албаган жогоруда аталган субъектилер бийликтен кетет. Ошентип, жогоруда аталган башкарууда коомдун муктаждыктарына жооп берүүчү жана аларды ишке ашыруучу макулдашылган механизм түзүлөт. Мындай шарттарда шайланган мамлекеттик бийлик жана ошого жараша анын иш-аракеттери жана чечимдери

мыйзамдуу болуп саналат. Башкаруучу бийликти эл колдойт. Мамлекеттик бийликтин алмашуусу демократиялык режимдин белгилеринин бири болуп саналат.

13. Мамлекетте мыйзамдуулукту колдоо үчүн парламенттин компетенциясы менен анын мыйзамдарынын юридикалык күчүнүн ортосундагы логикалык байланышты ишке ашыруу зарыл. Демек, мыйзамдардын жогорку юридикалык күчү болушу керек аларды ишке ашыруу үчүн Жогорку Кеңеш – мыйзам чыгаруучу, коллегиялдуу жана өкүлчүлүктүү орган өлкөдөгү эң чоң ыйгарым укуктарга ээ болушу зарыл. Бул Конституциянын жана мыйзамдын үстөмдүгү сыяктуу мыйзамдуулук принциптерин ишке ашырууга, б.а. бардык ченемдик укуктук актылардын жана башка мамлекеттик органдардын укугун колдонуу актыларынын жана мыйзамдуулуктун бирдиктүүлүгүнүн Конституцияга жана мыйзамдарга ылайык келишине, б. а. мамлекеттин бардык аймагында мыйзамдарды бирдей түшүнүүгө жана колдонууга өбөлгө түзөт. Парламент аткаруу жана сот бийлигин көзөмөлдөө жана бул бийлик бутактары мыйзамдарды бузган учурда, ошол бийлик бутактарынын кызмат адамдарын түздөн-түз же айрым органдар аркылуу жоопкерчиликке тартуу жана баарынан мурда кызматтан бошотуу үчүн үстөмдүк кылуучу ыйгарым укуктарга муктаж. Эгерде кайсы бир орган парламентке караганда көбүрөөк ыйгарым укуктарга ээ болсо, анда бул органдын актылары парламенттин актыларына караганда күчтүүрөөк болот жана бул орган гипотетикалык түрдө мыйзамдарды бузушу мүмкүн.

Коллегиялдуу өкүлчүлүктүү башкаруу адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин камсыз кылуу сыяктуу мыйзамдуулук принцибин ишке ашырууга да көмөк көрсөтөт. Коллегиалдуу өкүлчүлүктүү органдар башка органдарга караганда калк тарабынан түзүлгөн баштапкы органдар катары жарандардын укуктары менен эркиндиктерин коргоого жана камсыз кылууга жооптуу жана милдеттүү. Бул милдет аткаруу жана сот органдарына салыштырмалуу ыйгарым укуктарда басымдуулук кылган учурда күчөтүлөт.

Парламентаризм шартында парламент бардык коомдун заманбап талаптарына жооп берген, сапаттуу, юридикалык техниканын бардык каражаттарын, эрежелерин жана ыкмаларын эске алуу менен кабыл алынган, адилеттүү жана рационалдуу мыйзамдарды кабыл алат, бул максатка ылайыктуулук шылтоосу менен мыйзамды айланып өтүүгө тыюу салууну билдирет.

Коллегиялдык өкүлчүлүк башкаруу материалдык жана рухий маданияттын өнүгүшүнө таасирин тийгизет. Кеңештер өкүлчүлүктүү органдар катары руханий маданияттын адеп-ахлак, укук, дин, дүйнө тааным, идеология, искусство, илим ж.б.у.с. илимдин өнүгүшүнө колдоо көрсөтүү материалдык маданияттын өнүгүшүнө өбөлгө түзөт.

Коллегиялдык өкүлчүлүктүү башкаруу биринчиден, эффективдүү алдын алуу, экинчиден, кылмыштуулук менен натыйжалуу күрөшүүнүн шарты болуп саналат.

Мамлекеттик коллегиялдуу башкаруу мамлекеттик коллегиялдуу органдардын бийлик мамилелеринде мамлекеттик жеке башкаруучу органдарга үстөмдүгүн билдирет жана ошол эле учурда бүткүл мамлекеттин деңгээлинде элдин өз алдынча башкаруусу болуп саналат. Бул жерде мыйзамдуулук эң катаал болушу мүмкүн, анткени, элдин каалоосу боюнча кабыл алынган мыйзам өзү тарабынан бузулушу мүмкүн эмес.

Мамлекеттик коллегиялдуу башкаруу мыйзамдуулуктун социалдык-экономикалык, саясий, уюштуруучулук сыяктуу негизги кепилдиктерин камсыз кылат, алар идеологиялык, атайын-юридикалык ж. б. сыяктуу башка кепилдиктерди турмушка ашырууга көмөктөшөт.

Бул жерде ошондой эле коомдук ченемдердин сакталышын көзөмөлдөө аркылуу коомдук тартипти сактоо ишинде коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдардын маанилүү ролу жөнүндө сөз кылуу керек. Мамлекеттик коллегиялдуу өкүлчүлүктүү башкаруу дисциплиналардын бардык түрлөрүн колдоо үчүн кепилдик болуп саналат.

14. Коллегиялык органдардагы мамлекеттик же муниципалдык кызматкерлер бири-бирин көзөмөлдөп, кылмыштарга жана адеп-ахлаксыз аракеттерге жол бербейт. Жеке башкаруучу органда жеке башчы кызмат адамы чечим кабыл алат жана ошого жараша бул органдагы анын кол алдындагылар ага көзөмөлдүк кылбайт. Ал гипотетикалык түрдө кылмыштарды да, адеп-ахлаксыз иштерди да жасай алат. Дал ушул бир башкаруучу органдарда коррупциянын өнүгүшүнө шарт түзүлөт. Адеп-ахлакка негизделген өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдын иштөө принциби жана анын өкүлчүлүк милдеттери адептүүлүккө негизделген мамлекеттик башкарууга көмөк көрсөтөт. Ошондой эле, коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар коомдогу адеп-ахлакты сактоого мүмкүндүк берген бөлүштүрүү функциясын ишке ашыруу үчүн жакшы жабдылган. Ошентип, коллегиялдуу өкүлчүлүктүү башкаруу элдик башкаруу катары коомдо адеп-ахлакты, тилектештикти жана кызматташтыкты бекемдөөгө өбөлгө түзөт.

15. Башкаруунун бардык формалары эки принциптин биринин үстөмдүгүнө карата: коллегиялдуулук же бирдиктүү башкаруу эки топко бөлүнөт: 1) коллегиялдуулук принцибине негизделген башкаруу формалары: Афина Демократиялык Республикасы, Спартан аристократиялык Республикасы, Рим республикасы, феодализм доорундагы шаар-республикалар, парламенттик монархия, парламенттик республика, Париж коммунасы, советтик республика, элдик демократиялык республика, аралаш республика; 2) жеке башкаруу принцибине негизделген башкаруу формалары: байыркы Чыгыш монархиясы, Байыркы Рим монархиясы, эрте феодалдык монархия, феодалдык бөлүнүүчүлүк мезгилиндеги монархия, класстык-өкүлчүлүктүү монархия, абсолюттук монархия, дуалисттик монархия, президенттик республика.

16. Коллегиялдуу органдардын мамлекеттик башкаруудагы үстөмдүгү мамлекеттик бийликтин борбордон ажыратылуусуна алып келет жана тескерисинче жеке баш ийген органдардын үстөмдүгү аны борборлоштурууга өбөлгө түзөт. Борбордон ажыратуу – унитардык жана федеративдик

мамлекеттин административдик-аймактык бирдиктеринин калкы, ошондой эле анын мамлекеттик органдарынын федерация субъектисинин жамааты тарабынан мамлекеттин борбордук органдарынын кийлигишүүсүз өз алдынча түзүлүшү. Мында мамлекеттик органдар деп биринчи кезекте өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдар (кеңештер) жана аткаруу бийлик органдары түшүнүлөт, ал эми жергиликтүү деңгээлде сот органдары өз алдынча түзүлөт. Децентрализациялоо менен жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары төмөнкүдөй түзүлөт: өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдар (кеңештер) эл тарабынан шайланат. Аткаруу органынын же жергиликтүү администрациянын жетекчиси, өз алдынча же анын катышуусу менен аткаруу органы түзүлөт, же администрациялык-аймактык бирдиктин калкы тарабынан, же жергиликтүү өкүлчүлүктүү коллегиялдуу орган (кеңеш) тарабынан шайланат. Сотторду калк же жергиликтүү өкүлчүлүктүү органдар шайлайт, анткени АКШда айрым штаттарда соттор калк тарабынан шайланат, Кытайда жергиликтүү соттордун судьялары жергиликтүү өкүлчүлүктүү органдар тарабынан шайланат. Биздин оюбузча, борбордон ажыратылган мамлекеттин шарттарында административдик-аймактык бирдиктин аткаруу органынын жетекчисинин кызматын ээлөөнүн эң жакшы жолу аны жергиликтүү өкүлчүлүктүү коллегиялуу орган тарабынан шайлоо болуп саналат. Бул орган жергиликтүү соттордун судьяларын да шайлай алат. Жергиликтүү өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдар жогоруда аталган кызмат адамдарын шайлоо менен аларды чындап жана катуу көзөмөлдөй алышат. Жергиликтүү аткаруу органынын башчысынын жана жергиликтүү соттордун судьяларынын кызмат ордун ээлөөнүн эң начар жолу аларды жергиликтүү жамаат тарабынан шайлоо болуп саналат. Бул учурда жергиликтүү калктын бул кызмат адамдарына көзөмөл жүргүзүүсү кыйындайт, анткени жогоруда аталган кызмат адамдарына ишеним көрсөтпөө жана кызматтан бошотуу маселеси боюнча жалпы жергиликтүү коомчулуктун арасында добуш берүүнү уюштуруу зарыл. Бул кызмат адамдарынын үстүнөн жогорку органдардын көзөмөлү буга чейин эле субъективдүү болушу мүмкүн. Жогорку бийлик органдары тарабынан

контролдун натыйжасыздыгынын дагы бир жүйөсү – жергиликтүү жамаатка жана жергиликтүү өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органга салыштырмалуу жергиликтүү аткаруу жана сот органдарынын ишин көзөмөлдөө маселесине, жалпысынан, жергиликтүү административдик-аймактык бирдикти комплекстүү өнүктүрүү.

17. Өкүлчүлүктүү коллегиялдуу башкарууда саясий элитанын саясий амбицияларын канааттандыруу негиздүү, мында бийлик дайыма алмашып турат жана ошону менен мамлекеттик төңкөрүштөрдүн, элдик көтөрүлүштөрдүн жана революциялардын алдын алуу үчүн шарттар түзүлөт. Өкүлчүлүктүү коллегиялдуу башкарууда, жогоруда айтылгандай, децентралдаштыруу болуп, борбордук мамлекеттик органдардын кийлигишүүсүз жергиликтүү өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдар тарабынан жергиликтүү аткаруу органдарынын башчыларын өз алдынча шайлоосу түшүнүлөт. Мындай учурда борбордон келген бийликтин бир бөлүгү жер-жерлерге өтүп, бүткүл өлкө боюнча саясий бийлик бир калыпта бөлүштүрүлүп, борбордук мамлекеттик бийликке карата толкундануу байкалбайт, бул жогоруда айтылган кесепеттерге жол бербейт. Борбордук жана жергиликтүү мамлекеттик бийликтин ортосундагы токтотуучу жана каршы салмактуулук системасын бир түрү болуп саналат. Мындай башкарууда саясий элитанын жергиликтүү өкүлчүлүктүү коллегиялдуу, ошондой эле аткаруу органдарында иштөө жана өздөрүнүн уюштуруучулук, кесиптик жөндөмдүүлүктөрүн жана мүмкүнчүлүктөрүн жергиликтүү өкүлчүлүктүү коллегиялдуу органдын жана жергиликтүү калктын сотуна коюу менен ишке ашыруу мүмкүнчүлүгү бар. Жогоруда аталган субъекттер тарабынан өздөрүнүн жөндөмдүүлүктөрү жана мүмкүнчүлүктөрү жактырылган учурда бул кызмат адамдары Жогорку мамлекеттик кызматтарга гана талапкер болбостон, андан кийин жогору турган кызматтарда иштей алышат. Мамлекеттик бийликтин бүткүл өлкө боюнча бирдей бөлүштүрүлүшү жана бийлик жөнүндө ызы-чуунун жоктугу мамлекеттик бийликтин үзгүлтүксүз алмашуусуна шарт түзөт. Коллегиялдык башкаруунун алдында рационалдуу жана натыйжалуу экономикалык жана

социалдык саясатты жүргүзүү калкты иш менен камсыз кылууга көмөктөшөт, бул мамлекеттик жана коомдук системанын туруктуулугуна да алып келет керексиз митингдерге, пикеттерге, баш ийбөөчүлүккө, элдик көтөрүлүшкө жол бербейт.

18. Саясий режимдин параметрлерин салыштыруу жана коллегиялдуу жана бир баш ийген органдардын иш-аракеттери коллегиялдуу органдардын үстөмдүгүндө демократиялык режим байкалат жана тескерисинче, коллегиялдуу органдардын үстөмдүгүндө антидемократиялык режим жүзөгө ашырылат деп айтууга мүмкүндүк берет.

Азыркы демократиялык режимдин негизи болуп, жогоруда айтылгандай, коллегиялдуу органдардын: парламенттин, жергиликтүү коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдардын (кеңештердин), сот арачыларынын коллегияларынын жана башка коллегиялдуу сот органдарынын тиешелүүлүгүнө жараша президентке, аткаруучу жана жеке баш ийген сот органдарына үстөмдүгү саналат. Үстөмдүк коллегиялдуу органдардын бирдиктүү органдарды түзүүсүнөн жана аларга көзөмөлдүк жүргүзүүдөн билинет.

Демократияда же коллегиялдуу башкарууда калк түз жана өкүлчүлүктүү демократия аркылуу башкарууга катышат. Түз демократия калктын референдумдарга, коомдук чогулуштарга жана чогулуштарга түздөн-түз катышуусунда жана аларда чечимдерди кабыл алуусунда чагылдырылат. Өкүлчүлүктүү демократияда калк өзү шайлаган коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар аркылуу мамлекеттик башкарууну жүзөгө ашырат. Бул өкүлчүлүктүү органдары коллегиялдуу жана жеке башкаруучу болушу мүмкүн экенин белгилей кетүү керек. Демократия эл коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдарды шайлаган жерде өнүгөт. Калктын президент түрүндөгү жалгыз өкүлчүлүктүү органдарды жана коллегиялдуу органдар тарабынан көзөмөлдөнбөгөн административдик-аймактык бирдиктердин аткаруу органдарынын жетекчилерин шайлоосу авторитардык режимдердин өнүгүшүнө алып келиши мүмкүн.

Коллегиялдуу өкүлчүлүктүү демократия өз кезегинде түз демократиянын өнүгүшүнө өбөлгө түзөт. Тескерисинче, бийлик жана тоталитардык режимдерде, мисалы, референдумдар жана жарандардын чогулуштары бийликтин кызыкчылыктарын ишке ашыруу үчүн колдонушат. Коллегиялдуу өкүлчүлүктүү органдар башкарган өлкөдө калктын көпчүлүгүнүн кызыкчылыгы билдирилет, азчылыктын пикири да эске алынат. Мамлекет саясий бийликтин уюму катары коомго үстөмдүк кылбастан, ага кызмат кылат. Коллегиялдуу органдарды мезгил-мезгили менен шайлоо жана жеке башкаруу органдардын алмашуусуна өбөлгө түзөт. Шайлоо мамлекеттик жана муниципалдык органдардын калкын контролдоонун өзгөчө формасы болуп саналат. Жеке башчылык принциптери деспоттук, тирандык, тоталитардык, фашисттик, авторитардык жана башка режимдер түрүндө антидемократиялык режимдин өнүгүшүнө өбөлгө түзөт. Бул режимдердин негизги жана баштапкы өзгөчөлүгү бир адамдын – класстын өкүлүнүн, башкаруучу элитанын лидеринин, саясий партиянын же калктын башка тобунун саясий үстөмдүгү болуп саналат.

19. Парламентаризм – өлкөдө мамлекеттик өкүлчүлүк жана башка коллегиялдуу органдар: парламент, жергиликтүү кеңештер, коллегиялдуу сот жана башка органдар үстөмдүк кылган башкаруунун формасы. Ал эми бардык мамлекеттик органдардын ичинен парламент эң жогорку орунду ээлейт. Ошентип, бир гана парламенттин болушу парламентаризмдин болушун билдирбейт, анткени биринчиден, мамлекеттик коллегиялдуу органдардын жогоруда аталган абалы жана экинчиси, мыйзам чыгаруу органынын президент башында турган аткаруу бийлигин жана сот бийлигин көзөмөлдөө жөндөмдүүлүгү зарыл.

20. Өкүлчүлүктүү коллегиялдуу башкаруу укуктук мамлекеттин өнүгүшүнө алып келет. Мыйзамдуу мыйзам чыгаруу бийлиги туруктуулугу менен айырмаланган адилеттүү конституцияны кабыл алат. Ушул Конституциянын негизинде адилеттүү мыйзамдар кабыл алынат. Парламент укуктук мамлекеттин жогорку органы катары бийликти элдин каалоосу боюнча

бөлүштүрүүнү жана мыйзамдардын чыныгы үстөмдүгүн камсыз кылат. Коллегиалдуу органдардын үстөмдүгү катуу мыйзамдуулукка алып келет. Бардык деңгээлдеги кеңештер элдин өкүлчүлүгүнүн органдары катары адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин камсыз кылат жана коргойт. Элдик башкаруу катары өкүлчүлүктүү коллегиалдуу башкаруу мамлекет менен инсандын өз ара жоопкерчилигин камсыз кылат.

21. Коллегиялык мамлекеттик башкаруу жарандык коомдун эң негизги укугун – жарандардын мамлекеттик башкарууга жана сот адилеттигин ишке ашырууга катышуусун ишке ашырат. Жарандык коом суверендүү, б.а. ал иш жүзүндө саясий бийликке ээ жана аны ишке ашырат. Ошентип, мамлекет коомдун көзөмөлүнө алынат. Жогоруда аталган башкаруунун алдында коомдун бардык: саясий, экономикалык, социалдык жана руханий чөйрөлөрүндө плюрализм үчүн шарттар түзүлөт. Өлкөдө көп партиялуу система, менчиктин ар кандай түрлөрү, мамлекеттик жана жеке социалдык жана билим берүү мекемелери ж. б. бар. Мамлекет адамдын жана жарандын ишмердүүлүгүнүн мыйзамдуу түрлөрүн өнүктүрүүгө жана алардын муктаждыктарын канааттандырууга багытталган бардык укуктары менен эркиндиктерин ишке ашырат. Жарандык коомдо бардык жарандар бири-бири менен бирдей жана тең укуктуу мүчөлөрдөн турган коллегиалдуу органдар өлкөдө үстөмдүк кылышат жана коомдун бардык чөйрөлөрүндө ушул принципти орнотушат.

22. Элдик суверенитет-бул аткаруу жана сот органдарын түзгөн жана көзөмөлдөгөн өкүлчүлүктүү коллегиалдуу органдар аркылуу эл тарабынан мамлекеттик бийликти жүзөгө ашыруу. Эл коомдун жана мамлекеттин иштерин башкарууга реалдуу катышат жана бардык мамлекеттик-бийлик түзүмдөрү алмашылат, көзөмөлдөнөт жана коомго отчет берет. Элдик суверенитетте чындыгында эл мамлекеттик бийликтин булагы жана эгемендүүлүктүн ээси деген жобо ишке ашырылат. Элдик суверенитеттин мааниси «демократия» түшүнүгүнө окшош . Ошентип, элдик суверенитетти жүзөгө ашыруу үчүн коом мамлекеттик бийликти өкүлчүлүктүү коллегиалдуу органдардан тышкары жана түздөн-түз шайлоо, референдум, элдик жыйындар аркылуу ишке ашырышы

керек. Бирок көп өлкөлөрдө демократиянын принциби алардын конституцияларында жарыяланганы менен иш жүзүндө демократия жана элдик суверенитет ишке ашпай келет. Элдик суверенитетти ишке ашыруу үчүн коллегиялдуу мамлекеттик жана муниципалдык органдардын үстөмдүгү ишке ашырыла турган мамлекеттик механизм керек.

23. Коллегиялдык, жеке башчылыктагы башкаруу менен тиешелүү илимий-техникалык прогресстин жана адам укуктарынын абалынын ортосунда байланыш бар. Жогорку илимий-техникалык прогресс коллегиялдуу башкаруу аркылуу ишке ашырылып, адам укуктары талаптагыдай камсыз кылынган индустриалдык өлкөлөрдө, индустриалдык жактан өлкөлөрдө бир тараптуу башкаруу ишке ашырылат жана ошого жараша адам укуктары камсыз кылынбайт. Өлкөдө коллегиялдуу мамлекеттик башкарууну калыптандыруу үчүн мыйзамдарды өзгөртүүдөн тышкары, илимий-техникалык прогрессти түзгөн илимий-техникалык жана илимий-өндүрүштүк потенциалды жогорулатуу зарыл. Илимий-техникалык прогрессти ишке ашыруу мамлекеттик саясаттын негизи болууга тийиш. Мамлекеттик жеке башкаруунун алдында өлкөнү өнүктүрүү мүмкүн, бирок табигый, техникалык илимдерди, техниканы, технологияларды жана тиешелүү түрдө өнөр жайды өнүктүрүү шартында гана. Жогорку илимий-техникалык потенциал адамдардын укуктарын: жеке, саясий, экономикалык, социалдык жана руханий укуктарын камсыз кылууга, жакшыртууга жана жогорулатууга мүмкүндүк берет. Жогоруда айтылган илим жана техника адам укуктарын гана өркүндөтпөстөн, мамлекеттин аскердик, саясий, экономикалык күчүн камсыздап, жеке башкаруусунун узак мөөнөттүү жана туруктуу ишке ашырылышына шарт түзөт.

Ошентип, « Илим жөнүндө жана мамлекеттик илимий-техникалык саясаттын негиздери тууралуу» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 5-беренесине төмөнкүдөй мазмундагы 12-пункт түрүндө: «табигый жана техникалык илимдерди өнүктүрүүнү колдоо» деген толуктоо киргизүү негиздүү.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Мамлекеттүүлүктү бекемдөө жана экономиканы өнүктүрүү жөнүндө жогоруда аталган идеяларды ишке ашыруу үчүн төмөнкү практикалык иш-чараларды аткаруу сунушталат.

1. Илимий-техникалык прогресс коомдун жашоо-турмушунун бардык чөйрөлөрүндө ийгиликтүү мамлекеттик саясаттын жана мамлекеттик башкаруунун негизин түзүүгө тийиш. Мамлекеттик кызматчылар өзүнүн кызматтык ишинде ушул принципти жетекчиликке алууга тийиш.

2. Мамлекеттүүлүктү бекемдөө, адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин камсыз кылуу, экономиканы өнүктүрүү максатында «Илим жөнүндө жана мамлекеттик илимий-техникалык саясаттын негиздери тууралуу» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 5-беренесине төмөнкүдөй мазмундагы 12-пункт түрүндө: «табигый жана техникалык илимдерди өнүктүрүүнү колдоо» деген толуктоо киргизүү негизделет.

3. Кыргыз Республикасынын “Билим берүү жөнүндө», “Илим жөнүндө жана мамлекеттик илимий-техникалык саясаттын негиздери тууралуу, “Инновациялык иш жөнүндө» мыйзамдарын ишке ашыруу максатында Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин, Билим берүү жана илим министрлигинин билим берүү уюмдарында табигый-техникалык дисциплиналарды окутууну усулдук камсыздоону жакшыртууга, кесиптик-техникалык окуу жайларында кадрларды даярдоо үчүн жетишпей жаткан адистиктерди киргизүүгө, мамлекеттик билим берүү стандарттарын өзгөртүүгө жана толуктоого, илимди каржылоону көбөйтүүгө, коомдун илимий-техникалык потенциалын жогорулатууга багытталган тиешелүү өзгөртүүлөрдү киргизүү сунушталат.

4. «Инновациялык иш жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамына ылайык Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетине өнөр жайдын айрым тармактарын өнүктүрүү, прикладдык илимди өнүктүрө турган жана тиешелүү түрдө өлкөдө илимий-техникалык жана илимий-өндүрүштүк

потенциалдарды тарта турган чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу сунушталат.

5. Формалдуу, табигый жана техникалык илимдердин көз карашынан адам укуктарына көз караш адам укуктарын изилдөө жана өнүктүрүү үчүн өзгөчө мотивацияны түзөт.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

Кыргыз Республикасынын ченемдик-укуктук актылары:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы 5 май 2021 жыл. 2021-жылдын 11-апрелинде референдумда кабыл алынган // Эркин-Тоо. - 41 (3220). - 05/05/2021.
2. «Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын 2003-жылдын 18-февралындагы № 40 Мыйзамы // Эркинтоо.-2003.- № 12. - 19-февраль.
3. Кыргыз Республикасынын Конституциясы 1993-жылдын 5-майындагы № 1185-ХII редакциясында // Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Ведомосттору-1993.- № 7.-177-б.
4. Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасынын 1978-жылдын 20-апрелиндеги Конституциясы // Кыргыз ССР Жогорку Советинин Ведомосттору.-1978.-№8.-С.50.
4. Кыргыз Республикасынын 2009-жылдын 30-апрелиндеги № 149 “Аскердик абал жөнүндө” конституциялык Мыйзамы. - “Эркин-Тоо” 2009-жылдын 12-майы. - № 34.
5. Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасынын Конституциялык соту жөнүндө” 2021-жылдын 15-ноябрындагы № 133 Конституциялык Мыйзамы. - “Эркин Тоо” 2021-жыл 19-ноябр № 136(33-15).
6. Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети жөнүндө” 2021-жылдын 11-октябрындагы № 122 Конституциялык Мыйзамы. – Эркин Тоо 11.10.2021. - № 104.
7. Конституционный Закон Кыргызской Республики « О чрезвычайном положении» от 24 октября 1998 года № 135. Эркин Тоо. - № 1.
8. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодекси 2021-жылдын 28-октябрындагы № 129. Эркин Тоо 2021-жылдын 16-ноябры - № 135 (3314).

9. Кыргыз Республикасынын Граждандык кодекси 1996-жылдын 8-майындагы № 15. 1-бөлүк. Кыргыз Республикасынын 2022-жылдын 18-январындагы № 4 Мыйзамынын редакциясына ылайык.
10. Кыргыз Республикасынын Укук бузуулар жөнүндө кодекси 2021-жылдын 28-октябрындагы № 128. Эркин Тоо 2021-жылдын 16-ноябрындагы № 122-133.
11. Кыргыз Республикасынын «Кыргыз Республикасынын сотторундагы сот арачылары жөнүндө» 2009-жылдын 15-июлундагы № 215 Мыйзамы. - «Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актылары» 2009-жылдын 10-августу № 32.
12. Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасынын Жогорку соту жана жергиликтүү соттор жөнүндө” 2021-жылдын 15-ноябрындагы № 134 Мыйзамы. “Эркин Тоо” 2021-жылдын 19-ноябры. - № 136.
13. Кыргыз Республикасынын “Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө” 2021-жылдын 20-октябрындагы № 123 Мыйзамы. - “Эркин Тоо”. - 22.10.2021. - № 109 (3288).
14. Кыргыз Республикасынын «Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жана жергиликтүү мамлекеттик администрация жөнүндө» 2008-жылдын 29-майындагы № 99 Мыйзамы. - «Эркинтоо» 2008-жылдын 6-июну № 40-41.
15. Кыргыз Республикасынын «Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жөнүндө» 2011-жылдын 15-июлундагы № 101 Мыйзамы.
16. Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы, банктар жана банк иши жөнүндө” 2016-жылдын 16-декабрындагы № 206 Мыйзамы. - “Эркин-Тоо” 2016-жылдын 21-декабры. - № 113-114 (2708-2709).
17. Кыргыз Республикасынын "Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актылары жөнүндө" 2009-жылдын 20-июлундагы № 241 Мыйзамы. - "Эркинтоо" 2009-жылдын 7-августу № 68-69.
18. Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасынын прокуратурасы жөнүндө” 2020-жылдын 24-августундагы № 143 Мыйзамы. - “Эркинтоо” 04.09.2020. - № 70 (3142).

19. Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Регламенти жөнүндө” 2011-жылдын 25-ноябрындагы № 223 Мыйзамы. “Эркинтоо” 12.02.2011102. - Жок (2140).
20. Закон Кыргызской Республики « О реорганизации системы органов государственной власти и управления в Киргизской ССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) Киргизской ССР» 14 декабря 1990 года N 260-ХП. - Ведомости Верховного Совета КССР № 21 за 1991 год статья 305.
21. Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасынын Сот адилеттиги иштери боюнча кеңеши жөнүндө” 2021-жылдын 15-ноябрындагы № 137 Конституциялык Мыйзамы. “Эркинтоо” 2021-жылдын 19-ноябрындагы.
22. Кыргыз Республикасынын "Жергиликтүү кеңештердин депутаттарынын статусу жөнүндө" 2000-жылдын 13-январындагы № 3 Мыйзамы. "Эркинтоо" 2000-жылдын 21-январы - №7.
23. Кыргыз Республикасынын "Кыргыз Республикасынын Эсептөө палатасы жөнүндө" 2004-жылдын 13-августундагы № 117. Мыйзамы "Эркинтоо" 2004-жылдын 24-августу № 71-72.
- 24.«Кыргыз Республикасынын шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча шайлоо комиссиялары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы. - 2011-жылдын 30-июнундагы № 51 “Эркин Тоо”.
- 25.Закон Кыргызской Республики « Об Омбудсмене (Акыйкатчы) Кыргызской Республики» от 31 июля 2002 года № 136. - « Эркин Тоо» от 2 августа 2002 года № 58.
- 26.Закон Кыргызской Республики « Об органах судейского самоуправления» от 15 ноября 2021 года № 139. -» Эркинтоо» от 19.11.2021.
- 27.Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 2016-жылдын 9-ноябрындагы № 1054-VI “Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн түзүмү жөнүндө” токтому.

Укукту колдонуу актысы:

28.Решение Конституционного суда Кыргызской Республики. – Бишкек, 14 сентября 2007 г.

Чет өлкөлөрдүн ченемдик укуктук актылары жана алардын жыйнактары:

29.Конституции государств Европейского Союза [Текст] / Под общей редакцией Л.А. Окунькова. — М.: Издательская группа ИНФРА-М—НОРМА, 1997. — 672 с.

30.Кукушкин, Ю.С. Конституция (Основной закон) РСФСР принята V всероссийским съездом советов в заседании от 10 июля 1918 года. Очерк истории Советской Конституции [Текст] / Ю.С.Кукушкин, О.И.Чистяков. - М.: Политиздат, 1987. – 367 с.

31.Конституция Республики Казахстан. Принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года [Текст] // Вестник Межпарламентской Ассамблеи. - 1998. - № 3. - С. 193-236.

32.Конституция Российской Федерации. Официальный текст. [Текст] / М.: Издательская группа Инфра-М-Норма, 1997. – 80 с.

33.Декларация прав и свобод человека и гражданина. – ст. 40 ВС РСФСР, постановление от 22.11.1991 г. №1920-1.

Эл аралык укуктук актылар:

34.Всеобщая декларация прав человека от 10 декабря 1948 г.

35.Международный пакт о гражданских и политических правах. Кыргызская Республика присоединилась постановлением Жогорку Кенеша КР от 12 января 1994 года № 1406-ХII. Документ о присоединении депонирован 7 октября 1994 года.

36.Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах. Кыргызская Республика присоединилась постановлением Жогорку Кенеша КР от 12 января 1994 года № 1406-ХII. Документ о присоединении депонирован 7 октября 1994 года.

СССРдин партиялык жана мамлекеттик органдарынын актылары:

37.ВВС СССР, 1988, №49, ст. 727.

38.ВВС СССР, 1958, № 15, ст. 282.

39.СП РСФСР, 1958, № 11, ст. 111.

40.СП СССР, 1958, 13, ст. 101.

41.СП СССР, 1959, № 1, ст. 1.

42.СП СССР, 1960, № 6, ст. 37.

43.СП СССР, 1962, № 5, ст. 38.

Монографиялар жана окуу китептери:

44.Алексеев, С.С. Проблемы теории права [Текст] / С.С. Алексеев. -Свердловск, 1972. - Т. 1. - 396 с.

45.Антология мировой правовой мысли. В 6 т. Т. 5. Россия, конец XIX – начало XX вв. [Текст] / Под ред. И.А. Исаева. М., 1999. – 560 с.

46.Арабаев, А. А. Законодательная власть, законодательный акт, законотворчество [Текст] / А.А. Арабаев. – Бишкек, 2003. – 125 с.

47.Арабаев, А.А. Парламентаризм и парламент Кыргызстана: генезис, состояние, перспективы [Текст] / А.А. Арабаев. – Бишкек: Просвещение, 2008. – 588 с.

48.Аристотель. Политика. Афинская полития [Текст] / Аристотель. - М., Мысль, 1997. – 458 с.

49.Аристотель. Политика [Текст] / Аристотель. - М., 1911. – 215 с.

50.Арчер, П. Английская судебная система [Текст] / П. Арчер. - М., 1959. – 268 с.

51.Атаманчук, Г.В. Теория государственного управления [Текст]: Курс лекций / Г.В. Атаманчук. – 3-е изд., доп. – М.: Изд-во ОМЕГА-Л, 2005. – 584 с.

52.Баглай, М. В. Конституционное право Российской Федерации [Текст] / М.В. Баглай. - М, 1998.- 752 с.

53.Барнашов, А. М. Теория разделения властей: становление, развитие, применение [Текст] / А.М. Барнашов. - Томск, 1988. – 100 с.

54.Большой юридический словарь [Текст] / Под ред. А.Я. Сухарева, В.Е. Крутских. -2-е изд., перераб. и доп. – М.: Инфра-М, 2004. – 704 с.

55.Большой юридический словарь [Текст] / Под ред. А.Я. Сухарева, В.Д. Зорькина, В.Е. Крутских. - М.: Инфра-М, 1999. – 790 с.

- 56.Борисов, А.Б. Большой экономический словарь. Издание 2-е переработанное и дополненное [Текст] / А.Б. Борисов. – М.: Книжный мир, 2006. – 860 с.
- 57.Булаков, О.Н. Двухпалатный парламент РФ [Текст] / О.Н. Булаков. - СПб., 2003. – 753 с.
- 58.Введение в рыночную экономику: Учеб. пособие для экон. спец. вузов [Текст] / А.Я. Лившиц, И.Н. Никулина, О.А. Груздева и др.; Под ред. А.Я. Лившица, И.Н. Никулиной. – М.: Высш. шк., 1994. – 447 с.
- 59.Винер, Н. Кибернетика и общество: Пер. с англ. [Текст] / Н. Винер. - М.: Издательство иностранной литературы, 1958. – 200 с.
60. Власов, В.А. Советский государственный аппарат [Текст] / В.А. Власов. - М.: Госюриздат, 1959.- 372 с.
- 61.ГАРФ. Ф. 102. ОО. Оп. 233. Д. 1000 ч.1. 1905 г. Л.14.
- 62.ГАРФ. Ф. 4 д-во. Оп. 1905. Д. 999 ч. 43. 1905 г. Л. 10.
- 63.Гегель. Философия права [Текст] / Гегель. – М. – Л., 1934. – 527 с.
- 64.Гессен, В.М. О правовом государстве [Текст] / В.М. Гессен. - СПб., 1913. – 68 с.
- 65.Гранкин, В. И. Парламент России [Текст] / В.И. Гранкин. – М., 2001. – 367 с.
- 66.Гэлбрейт, Дж. К. Экономические теории и цели общества: Пер. с англ. [Текст] / Дж. К. Гэлбрейт. - М., 1976. – 245 с.
- 67.Давитнидзе, И.Л. Коллегиальность и единоначалие в советском государственном управлении [Текст] / И.Л. Давитнидзе. - М.: Знание, 1974. – 64 с.
- 68.Давитнидзе, И.Л. Коллегии министерств (правовое положение и организация работы) [Текст] / И.Л. Давитнидзе. - М.: Юрид. лит., 1972. - 152 с.
- 69.Дуйсенов, Э.Э. Государственное управление, государственная служба и кадровая политика (правовые проблемы реформы) [Текст] / Э.Э. Дуйсенов. - Ош: 1999. – 176 с.
- 70.Дуйсенов, Э.Э. Реформа местного самоуправления в Кыргызстане (правовое регулирование) [Текст] / Э.Э. Дуйсенов, Г.К. Кулдышева. – Ош: 2003. – 148 с.
- 71.Законы Республики Кыргызстан [Текст] / Бишкек, 1992. - С. 386.

72. Зотова, З.М. Власть и общество: проблемы взаимодействия [Текст] / З.М. Зотова / Под общ. ред. С.А. Попова. - М., 2001. – 346 с.
73. Иеринг, Р. Цель в праве [Текст] / Р. Иеринг. - СПб., 1881. – 425 с.
74. Исаков, Р.К. Институт омбудсмана (зарубежный и отечественный опыт) [Текст] / Р.К. Исаков. – Ош. - 2003. – 120 с.
75. История государства и права зарубежных стран. Часть 1. [Текст]: Учебник для вузов. Изд. 2-е, стереотип. / Под ред. проф. Крашенинниковой Н.А. и проф. Жидкова О.А. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА·М, 1999. – 480 с.
76. История государства и права зарубежных стран [Текст]: Учебник для вузов: В 2 ч. Ч.1 / Под общ. ред. д.ю.н., проф. О.А.Жидкова и д.ю.н., проф. Н.А. Крашенинниковой. – М., 2001. – 624 с.
77. История политических учений. Ч. 1. [Текст] / М., 1971.
78. Камю, А. Бунтующий человек: Пер. с франц. [Текст] / А. Камю. - М.: Политиздат, 1990. – 416 с.
79. Кант, И. Соч. Т.4. Ч.2. [Текст] / И. Кант. – М., 1965. – 478 с.
80. Карантиров, С.И. Новый англо-русский словарь [Текст] / С.И. Карантиров. - М.: Славянский дом книги, 2002. – 786 с.
81. Кеннет, Дж. Эрроу. - Коллективный выбор и индивидуальные ценности [Текст] / Дж. Эрроу Кеннет. - М.: ГУ ВШЭ. – 2004.- 204 с.
82. Козлов, Ю. М. Коллегиальность и единоначалие в советском государственном управлении [Текст] / Ю.М. Козлов. - М.: Госюриздат, 1956. – 67 с.
83. Козлова, Е. И. Конституционное право России [Текст] / Е.И. Козлова, О.Е. Кутафин. - М., 2003.- 585 с.
84. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник. В 4 томах [Текст] / Отв. ред. Б.А.Страшун. — М.: Издательство БЕК, 1995. – 448 с.
85. Конституционное право зарубежных стран. Учебник для вузов [Текст] / Под общ. ред. члена-корр. РАН, проф. М.В. Баглая, доктора юридических наук, проф. Ю.И. Лейбо и доктора юридических наук, проф. Л.М. Энтина. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА·М, 1999. – 552 с.

86. Конституционное право. Энциклопедический словарь [Текст] / Отв. ред. С. А. Авакьян. – М., 2000. – 675 с.
87. Коркунов, Н.М. Русское государственное право [Текст] / Н.М. Коркунов. – СПб., 1892. Т.1.
88. Котляревский, С.А. Власть и право. Проблема правового государства [Текст] / С.А. Котляревский. – М., 1915. – 421 с.
89. Котляревский, С.А. Конституционное государство. Юридические предпосылки Основных Законов [Текст] / Под ред. В.А. Томсинова. М., 2004. – 340 с.
90. Котляревский, С.А. Правовое государство и внешняя политика [Текст] / С.А. Котляревский. – М., 1993. – 368 с.
91. Кошелев, А.Н. Национальная экономика [Текст] / А.Н. Кошелев. – М.: Эксмо, 2008. – 160 с.
92. Курманов, З. Парламентаризм в Кыргызстане: первый опыт [Текст] / З. Курманов, Г. Джакупова. – Бишкек, 1998. – 200 с.
93. Курс лекций по теории государства и права [Текст] / Под ред. Н.Т. Разгельдеева, А.В. Малько. Саратов, 1993. Ч. 1. – 184 с.
94. Кучуков, М. М. Жогорку Кенеш (Парламент) Кыргызской Республики [Текст] / М.М. Кучуков. – Бишкек, 2002.
95. Ленин, В. И. Сочинения 4-е изд. в 35 т. [Текст] / В.И. Ленин. – М.: Издательство политической литературы, 1941-1950. – 17849 с.
96. Либеральное движение в России. 1902-1905 гг. [Текст] / М., 2001. – 647 с.
97. Локк, Дж. Избр. философские произведения [Текст] / Дж. Локк. – Т. 2. М., 1960. – 532 с.
98. Лукоянов, И. В. Истоки российского парламентаризма: Историко-документальное издание [Текст] / И.В. Лукоянов. – СПб: Лики России, 2003. – 413 с.
99. Малько, А.В. Теория государства и права в вопросах и ответах [Текст]: Учебно-методическое пособие / А.В. Малько. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2001. – 271 с.

100. Маркс, К. Сочинения в 39 т. [Текст] / К. Маркс, Ф. Энгельс. - М.: Государственное издательство политической литературы, 1954. Т.22.
101. Милль, Дж. Стюарт. Представительное правление [Текст] / Дж. Стюарт Милль. - 1907. – 322 с.
102. Миронов, М.А. Обращения граждан как элемент системы защиты прав человека и основных свобод: право и практика [Текст] / М.А. Миронов. - М., 2001. – 392 с.
103. Мишин, А. А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран [Текст] / А.А. Мишин. - М., 1996. – 400 с.
104. Могунова, М.А. Скандинавский парламентаризм. Теория и практика [Текст] / М.А. Могунова. - М.: Российский государственный университет, 2001. – 350 с.
105. Монтескье, Ш. Избранные произведения [Текст] / Ш. Монтескье. - М., 1955. -799 с.
106. Мырзалимов, Р.М. Вопросы конституционного правосудия в Кыргызстане [Текст] / Р.М. Мырзалимов. – Бишкек: «Технология», 2001. – 220 с.
107. Нерсесянц, В.С. Право и закон [Текст] / В.С. Нерсесянц. – М., 1983. – 366 с.
108. Новые законы СССР [Текст] / Вып. 1. – М., 1990. – 176 с.
109. Новый англо-русский словарь: 50 000 слов [Текст] / М.: ЗАО «Славянский дом книги», 2002. – 786 с.
110. Общая и прикладная политология [Текст] / М., 1997. – 992 с.
111. Общая теория права [Текст] / Под ред. В.К. Бабаева. Нижний Новгород, 1993. – 544 с.
112. Общественная мысль России XVIII – начала XX вв.: Энциклопедия [Текст] / М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. - 640 с.
113. Ожегов, С.И. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений [Текст] / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. -

- Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. – 4-е изд., дополненное. - М.: ООО « ИТИ Технологии» , 2008. – 944 с.
114. Парето, В. - Учебник политической экономии [Текст] / В. Парето. - [« Manuale di economia politica»]. - (1906).
115. Парламентаризм: Опыт зарубежных стран [Текст] / Сост.: И. Камилов, Ф. Бакаева, А. Абдуллаев; Под общ. ред. Р. М. Алимова. - Ташкент: Шарк, 2002.
116. Парламентское право России [Текст]: Учебное пособие / Под ред. И. М. Степанова, Т. Я, Хабриевой. М: Юристь., 1999. – 392 с.
117. Парламенты мира [Текст] / М.: Высшая школа Интерпракс, 1991. – 624 с.
118. Перевалов, В.Д. Теория государства и права [Текст]: учебник / В.Д. Перевалов. – М.: Высшее образование, 2008.- 379 с.
119. Питерс, Т. В поисках эффективного управления (опыт лучших компаний) Пер. с англ. [Текст] / Т. Питерс, Р. Уотермен. - М.: Прогресс, 1986. – 424 с.
120. Платон. Сочинения в 3 тт. - Т.3, Ч.2. [Текст] / Платон. - М., 1972. – 678 с.
121. Плиний Младший. Письма Плиния Младшего [Текст]: Кн. I-X / Ред. А.И. Доватур; АН СССР. 2-е перераб. изд. М.: Наука, 1983. - Кн. VIII. Письмо XIV. (Литературные памятники).
122. Плутарх. Избранные жизнеописания в 2 тт. [Текст] / Плутарх. - М.: Правда, 1990.
123. Проблемы общей теории права и государства [Текст]: Учебник для вузов / Под общ. ред. академика РАН, доктора юрид. наук, проф. В.С. Нерсесянца. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М), 2001. – 832 с.
124. Проблемы согласованного функционирования органов государственной власти Республики Казахстан и системы сдержек и противовесов. Монография

- [Текст] / Отв. ред. Г.С. Сапаргалиев. – Алматы: Издательский дом КазГЮУ, 2006. – 468с.
125. Романов, Р. М. Парламентаризм: теория, история и современность [Текст] / Р.М. Романов. - М., 2002. – 295 с.
126. Романов, Р. М. Российский парламентаризм. История и современность [Текст] / Р.М. Романов. - МЛ: РИЦ ИСПИ РАН, 2000. – 330 с.
127. Сааданбеков, Ж. Авторитаризм и демократия на Востоке [Текст] / Ж. Сааданбеков. – Общественно-политическое издание. – Астана: Фолиант, 2003. – 392 с.
128. Саидов, А.Х. Национальные парламенты мира: энцикл. справ. [Текст] / А. Х. Саидов; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права. - М.: Волтерс Клувер, 2005. – 720 с.
129. Сартаев, С. С. Высший представительный орган государственной власти Казахской ССР [Текст] / С. С. Сартаев. - Алма-Ата: Казахстан, 1972. - 200 с.
130. Советское административное право: общая часть [Текст]: учеб. для юрид. фак. и ин-тов / Под ред. Ю. М. Козлова. - М.: Госюриздат, 1962. – 301 с.
131. Советское административное право [Текст]: Учебник / Под ред. П.Т. Василенкова. – М.: Юрид. лит., 1981. – 464 с.
132. Современный парламент: теория, мировой опыт, российская практика [Текст] / Под общ. ред. д. ю. н. Булакова О. Н. - М: Эксмо, 2005. – 319 с.
133. Соединенные Штаты Америки: Конституция и законодательство [Текст] / Под ред. О.А.Жидкова. Перевод В.И.Лафитского. М.: Прогресс, Универс, 1993. – 765 с.
134. Соколов, К. Н. Парламентаризм. Опыт правовой теории парламентарного строя [Текст] / К.Н. Соколов. - СПб., 1912.
135. Сооданбеков, С. Проблемы становления и развития конституционно-правовой основы государственной власти в Кыргызской Республике [Текст] / С. Сооданбеков. - Б.: Илим, 2002. – 312 с.
136. Спиноза, Б. Избранные произведения. Т. II. [Текст] / Б. Спиноза. - М., 1957. – 726 с.

137. Теория государства и права [Текст]: Курс лекций / Под ред. М.Н. Марченко. – М.: ЗЕРЦАЛО, 1998. – 475 с.
138. Теория государства и права [Текст]: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М.: Юристъ, 1999. – 672 с.
139. Теория государства и права [Текст]: Учебник / Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. – Екатеринбург. - 1996. – 560 с.
140. Теория государства и права [Текст]: Учебник для юридических вузов и факультетов / Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова - М.: Издательская группа НОРМА – ИНФРА·М, 1998. – 570 с.
141. Теория государства и права [Текст]: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. Саратов, 1995. – 560 с.
142. Теория государства и права [Текст]: Учебник для вузов / Под ред. проф. М.М. Рассолова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2012. - 735 с.
143. Тихомирова, Л.В. Юридическая энциклопедия [Текст] / Л.В. Тихомирова, М.Ю. Тихомиров. – М., 1998. – 525 с.
144. Хасбулатов, Р.И. Великая Российская трагедия [Текст] / Р.И. Хасбулатов. Т. 2. - М., 1994.
145. Хилл, Д.М. Теория демократии и местное управление [Текст] / Д.М. Хилл. - Лондон, 1974. – 326 с.
146. Хропанюк, В.Н. Теория государства и права [Текст]: Учебное пособие для высших учебных заведений / В.Н. Хропанюк. - Под ред. проф. В.Г. Стрекозова. – М., 2002.
147. Хрущев, Н.С. Развитие экономики СССР и партийное руководство народным хозяйством [Текст] / Н.С. Хрущев. - М.: Правда, 1962. – 112 с.
148. Хрущев, Н.С. Заключительное слово на XXII съезде КПСС [Текст] / Н.С. Хрущев. - М.: Госполитиздат, 1961. - 47 с.
149. Чиркин, В.Е. Конституционное право зарубежных стран [Текст]: Учебник / В.Е. Чиркин. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Юристъ, 2000. – 600 с.

150. Чиркин, В. Е. Основы сравнительного государственоведения [Текст] / В.Е. Чиркин. - М: Артикул, 1997. – 352 с.
151. Чиркин, В.Е. Конституционное право зарубежных стран [Текст] / В.Е. Чиркин. – М.: Юристъ, 1997. – 568 с.
152. Шеримкулов, М.Ш. Парламент независимого Кыргызстана [Текст] / М.Ш. Шеримкулов. - Бишкек, 1998.
153. Шорина, Е.В. Коллегиальность и единоначалие в советском государственном управлении [Текст] / Е.В. Шорина. - М.: Госюриздат, 1959. – 112 с.
154. Ясперс, К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. [Текст] / К. Ясперс. - М.: Политиздат, 1991. – 527 с.
155. Condorcet, M. de. Essai sur l'application de l'analyse a la probabilité des decisions rendues a la pluralité des voix [Текст] / M. de. Condorcet. - Paris, 1785.
156. Hicks, J.R. (1939, 2nd ed. 1946). Value and Capital: An Inquiry into Some Fundamental Principles of Economic Theory [Текст] / J.R. Hicks. - Oxford: Clarendon Press.
157. Zippelius, R. Allgemeine Staatslehre. 7. Aufl. [Текст] / R. Zippelius. - München, 1980. S. 326-340.

**Мезгилдүү басылмалардагы макалалар жана конференциянын
материалдары:**

158. Абдукеримова, З. Парламент и парламентаризм [Текст] / З. Абдукеримова // Поиск. Серия гуманитарных наук. - 2002. - № 2. - С. 214.
159. Айталы, А. Казахстанский парламентаризм [Текст] / А. Айталы // Саясат-Policy. 2001. - № 4. - С. 19.
160. Асылбеков, А. П. Парламентаризм в Республике Казахстан и правовые меры по его обеспечению в условиях президентской формы правления [Текст] / А.П. Асылбеков // Парламентаризм в независимом Казахстане: состояние и проблемы. - С. 577.

161. Богданова, Н. А. Парламентское право в системе конституционного права [Текст] / Н.А. Богданова // Парламентские процедуры: проблемы России и зарубежный опыт. - М., 2003. - С. 29-33.
162. Внуков, С. Принципы единоначалия и коллегиальности в деятельности отдела юстиции [Текст] / С. Внуков // Советская юстиция. - М.: Юрид. лит., 1979. - № 12. - С. 11-13.
163. Джексенева, Л.Н. Некоторые актуальные направления борьбы и расследования преступлений связанных с коррупцией [Текст] / Л.Н. Джексенева // Вестник КНУ имени Жусупа Баласагына. – Борьба с коррупцией в Кыргызстане. – Материалы республиканской научно-практической конференции. – Серия 1, Выпуск 4. - С. – 33.
164. Европейская Хартия местного самоуправления. Принята Советом Европы 15 октября 1985 г. [Текст] // Вестник Межпарламентской ассамблеи государств- участников СНГ, 1994. - №3. Ст. ст. 81, 91.
165. Калиев, Н. Об особенностях парламентаризма в Казахстане [Текст] / Н. Калиев // Мысль. - 2003. - № 2. - С. 4 - 11.
166. Канцелярия Президента. Внимание к каждому человеку, или О том, что пишут Президенту [Текст] / Канцелярия Президента // Слово Кыргызстана. – 2008. - №12. – 5 февраля.
167. Карыпов, Б.К. Коррупция: теоретические вопросы сущности и ответственности [Текст] / Б.К. Карыпов // Вестник КНУ имени Жусупа Баласагына. – Борьба с коррупцией в Кыргызстане. – Материалы республиканской научно-практической конференции. – Серия 1, Выпуск 4. – С. 55.
168. Кашкариева, Ж.А. Прокуратура на всех уровнях профилактики преступлений [Текст] / Ж.А. Кашкариева // Вестник КНУ имени Жусупа Баласагына. – Борьба с коррупцией в Кыргызстане. – Материалы республиканской научно-практической конференции. – Серия 1, Выпуск 4. – С. 65.

169. Керимов, А.Д. Исполнительная власть в системе разделения властей [Текст] / А.Д. Керимов // Гражданин и право. - 2001. № 9-10.
170. Керимов, А.Д. Понимание парламентаризма и перспективы его развития в России [Текст] / А.Д. Керимов // Гражданин и право. - 2002. - № 7/8.
171. Козлов, Ю.М. Соотношение коллегиальности и единоначалия в советском государственном управлении на современном этапе [Текст] / Ю.М. Козлов // Советское государство и право. - М.: Наука, 1964. - № 2. - С. 24-34.
172. Котляревский, С.А. К вопросу об основах народного представительства [Текст] / С.А. Котляревский // Саратовская земская неделя. – 1905. - № 5. С. 63.
173. Котляревский, С.А. Партии и наука [Текст] / С.А. Котляревский // Полярная звезда. – 1906. - № 5 (12 января). С. 353.
174. Лунев, А.Е. О дальнейшем развитии демократии в советском государственном управлении [Текст] / А.Е. Лунев // Советское государство и право. - М.: Наука, 1962. - № 7. - С. 25-34.
175. Мами, К.А. Институт присяжных заседателей: проблемы теории и практики внедрения [Текст] / К.А. Мами // Вестник Карагандинского юридического института Министерства внутренних дел Республики Казахстан. - 2004. - Выпуск 2 (10). - С. 3 – 19.
176. Матузов, Н.И. Правовой нигилизм и правовой идеализм как две стороны одной медали [Текст] / Н.И. Матузов // Правоведение. 1994. № 2. - С. 3 – 16.
177. Механизмы защиты прав человека [Текст] / Комитет адвокатов по правам человека. М., 1996. С. – 92.
178. Минашкин, А.В. Коллегиальность и единоначалие в деятельности высшего органа исполнительной власти России [Текст] / А.В. Минашкин // Законодательство и экономика. - 2002. - № 4.
179. Нарикбаев, М. Проблемы борьбы с коррупцией и организованной преступностью в Казахстане [Текст] / М. Нарикбаев // Саясат.- 2000. - №2. – С. 8.

180. Осмонов, Д.М. Коррупция и меры ее предупреждения [Текст] / Д.М. Осмонов // Вестник КНУ имени Жусупа Баласагына. – Борьба с коррупцией в Кыргызстане. – Материалы республиканской научно-практической конференции. – Серия 1, Выпуск 4. - С. – 77.
181. Парламентаризм в независимом Казахстане: состояние и проблемы [Текст] // Материалы международной научно-практической конференции. - Астана, 2002. - 648 с.
182. Побежимова, Н.И. К вопросу о коллегиальности и единоначалии в советском государственном управлении [Текст] / Н.И. Побежимова // Управление и право. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982, Вып. 7. - С. 21-30.
183. Романов, Р. М. Понятие и сущность парламентаризма [Текст] / Р.М. Романов // Социально-политический журнал. 1998. № 4. С. 213.
184. Романов, Р. М. Российский парламентаризм: генезис и организационное оформление [Текст] / Р.М. Романов // Политические исследования. - 1998. № 5. - С. 123 - 133.
185. Садовникова, Г.Д. Некоторые направления развития институтов российского парламентаризма [Текст] / Г.Д. Садовникова // Парламентские процедуры: проблемы России и зарубежный опыт. М., 2003. С. 75.
186. Сартаев, С. С. Президентство целесообразно [Текст] / С.С. Сартаев // Казахстанская правда. – 1990. - 13 апреля.
187. Сорокин, В.Д. Коллегиальность и единоначалие в работе советского государственного аппарата [Текст] / В.Д. Сорокин, Ю.Е. Шмелев // Советское государство и право. - М.: Наука, 1955, № 6. - С. 8-16.
188. Степанов, И. М. Формула народовластия: основания конституционной концепции [Текст] / И.М. Степанов // Конституционный строй России. Вып. III. М., 1996 – С.6-7.
189. Тургунбеков, Р.Т. Парламент и парламентаризм [Текст] / Р.Т. Тургунбеков //Наша газета. -1998. - 1 июля.

190. Хорьков, В.Н. Коллегиальные органы административной юрисдикции в законодательстве г. Москвы [Текст] / В.Н. Хорьков // Государство и право: Вып. 3. Калининград: Изд-во КГУ, 2004. С. 3-10.
191. Хорьков, В.Н. Коллегиальные органы административной юрисдикции в новом Кодексе РФ об административных правонарушениях [Текст] / В.Н. Хорьков // Государство и право: Вып. 2. Калининград: Изд-во КГУ, 2003. С. 16-26.
192. Шемчушенко, Ю.С. Институт омбудсмана в современном буржуазном государстве [Текст] / Ю.С. Шемчушенко, Г.А. Мурагин // Советское государство и право. - 1971. - №1. - С. - 139, 143.
193. Шеховцов, В.А. Становление отечественного парламентаризма [Текст] / В.А. Шеховцов / Парламентские процедуры: проблемы России и зарубежный опыт. - М., 2003. - С. 46.
194. Ямпольская, Ц.А. Актуальные проблемы науки советского административного права [Текст] / Ц.А. Ямпольская // Советское государство и право. - М.: 1962. - № 10. - С. 18.
195. Kaldor, N. Welfare propositions of economics and interpersonal comparisons of utility [Текст] / N. Kaldor // Economic Journal, 1939.

Интернет-ресурстар:

196. Афоризмы Дени Дидро. - URL: <http://www.orator.ru/didro.html> (дата обращения: 26.08.2014).
197. Афоризмы и высказывания писателей, философов, поэтов и выдающихся деятелей. - URL: <http://www.besoch.com/?p=viewapho&id=11> (дата обращения: 12.09.2012).
198. Банк Японии. - URL: <http://ru.wikipedia.org/wiki/> (дата обращения: 09.08.2012).
199. Всемирная история. Античность. Диктатура. - URL: <http://wholehistory.ru/Antichnost/diktatura.html> (дата обращения: 05.01.2013).

200. Высказывания известных людей о государстве, обществе и религии. - URL: http://ikatkov.info/Orwell_3.html (дата обращения: 24.08.2012).
201. Конституция Соединённых Штатов Америки в переводе О. А. Жидкова. – Изд. Московского университета. - Электронная библиотека Исторического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова. www.hist.msu.ru (дата обращения: 26.08.2014).
202. Конституция Франции 1958 г. URL: <http://www.mega-book.ru/Article.asp?AID=641796> (дата обращения: 21.08.2012).
203. Конституция Франции http://www.bienvenue.ru/ofrantsii/politika/_kons_titutsiya-frantsii.html (дата обращения: 14.09.2012).
204. Минченкова Ю.Н. Механизмы защиты прав человека. – URL: www.Politstudies.ru (дата обращения: 18.10.2012).
205. Мухамеджанов Э.Б., Сафарова Т.С. Общественные объединения как институт гражданского общества.- URL: <http://www.zakon.kz/205103-obshhestvennye-obedinenija-kak-institut.html>. (дата обращения 23.03.2013).
206. Национальный банк Кыргызской Республики. - URL: <http://www.nbkr.kg> (дата обращения: 14.11.2012).
207. Промышленный переворот.- http://dic.academic.ru/dic.nsf/hist_dic/12914/ (дата обращения: 27.08.2014).
208. Революция. - <https://ru.wikipedia.org/wiki/> (дата обращения: 25.08.2014).
209. Сперанский, Михаил Михайлович. - URL: <http://ru.Wikipedia.org/wiki/> (дата обращения: 16.03.2013).
210. Теория естественного права. -<http://www.grandars.ru/college/pravovedenie/teoriya-estestvennogo-prava.html> (дата обращения: 22.08.2014).
211. Федеративная Республика Германия. Федеративное устройство. - URL:<http://www.gmu-countries.ru/europa/germany/germ-federation.html> (дата обращения: 21.09.2012).
212. Цитаты и афоризмы / Дмитрий Иванович Писарев. - <http://www.zitata.com/pisarev.shtml> (дата обращения: 25.08.2014).

Диссертациялар жана авторефераттар:

213. Баев, В.С. Институт парламентаризма в современном политическом процессе [Текст]: дис. ... канд. полит. наук / В.С. Баев. – М., 2005.- 142 с.
214. Ганаев, Н.А. Коллегиальность и единоначалие в организации и деятельности аппарата управления местных Советов [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Н.А. Ганаев. - М., 1978. – С. 9-43.
215. Жансугурова, Ж. А. Эволюция института парламента в контексте становления президентской республики в Казахстане [Текст]: дис. ... канд. полит. наук / Ж.А. Жансугурова. - Алматы, 1996. - С. 188.
216. Калиев, Н. Казахстанский парламентаризм: политологический анализ [Текст]: дис. ... д-ра полит. наук / Н. Калиев. - Алматы, 2005. - 357 с.
217. Кочерга, А.В. Прямое волеизъявление народа как основа конституционного строя в Швейцарской Конфедерации [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. / А.В. Кочерга.- Москва, 2008.- 191 с.
218. Кулдышева, Г.К. Теоретико-правовые проблемы государственной власти и местного самоуправления в Кыргызской Республике [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01, 12.00.02 / Г.К. Кулдышева. - Бишкек, 2011. - 280 с.
219. Лакаев, О.А. Коллегиальные органы административной юрисдикции, создаваемые в соответствии в законодательством субъектов Российской Федерации [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О.А. Лакаев. - Саратов, 2008. - 26 с.
220. Обухов, С. П. Современный российский парламентаризм: политические проблемы развития и их отражение в общественном мнении страны (1989-2005 гг.) [Текст]: дис. ... д-ра полит. наук / С. П. Обухов. – М., 2006. 484 с.
221. Рыбкин, И. П. Становление и развитие парламентаризма в России [Текст]: автореф. дис. ... д-ра полит. наук / И. П. Рыбкин. - М., 1995. - С. 6-7.
222. Сартаев, С.С. Строительство социалистической государственности и проблемы высшего органа народного представительства в Казахстане [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / С.С. Сартаев. – М., 1970. – 260 с.

223. Сафронова, И.П. Единоначалие и коллегиальность в управлении социалистическим промышленным предприятием в советском государстве (25.X.1917 г. - 1929 г.) [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / И.П. Сафронова. - Харьков, 1978. – С. 273-328.
224. Сорокин, В.Д. Коллегиальность и единоначалие в советском социалистическом государственном управлении [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В.Д. Сорокин. - Л., 1953. - 18 с.
225. Съедин, Н.А. Особенности становления и развития парламентаризма в России и Украине [Текст]: дис. ... канд. полит. наук / Н.А. Съедин. – М., 2002. - 207 с.
226. Фоменко, С.С. Институт парламентаризма в современной России: факторы и тенденции развития [Текст]: дис. ... канд. полит. наук. / С.С. Фоменко. - Елец, 2006. - 211с.
227. Хантуев, А.А. Принцип единоначалия и его реализация в управлении органами внутренних дел [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / А.А. Хантуев. - М., 2003. - 213 с.
228. Шадиева, С.А. Соотношение коллегиальности и единоначалия в управлении государственным промышленным предприятием в условиях самоуправления [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / С.А. Шадиева. - Ташкент, 1990. - 22 с.